

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Національний фактор у
заснуванні та перші кро-
ки діяльності Академії
наук України

Доля української куль-
тури за «нового поряд-
ку» (1941—1944 рр.)

Проблеми створення
Українського біографіч-
ного словника: проект
концепції

Українці в світі: східна і
західна діаспора

Заснування і діяльність
Українського вільного
університету — першої
української високої шко-
ли за кордоном (1921—
1945 рр.)

Деякі питання форму-
вання історичної само-
свідомості українського
народу

Академік М. Є. Слаб-
ченко

Яковлів Андрій. Україн-
сько-московські догово-
ри в XVII—XVIII віках

Н. И. Костомаров. Мыс-
ли о федеративном на-
чале в Древней Руси.

11,12/93

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора),
В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спирін, В. П. Чугайов

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. І. Носова, В. В. Стехун

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор М. В. Коваль,
канд. іст. наук В. М. Волковинський,
канд. іст. наук В. М. Ричка

**Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів.**

Здано до набору 18.10.93. Підп. до друку 16.03.94.
Формат 70×108/16. Папір друк. № 2. Вис. друк. Ум.
друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк.
15,67. Тираж 7970. Зам. 3-813.

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004,
Київ-4, вул. Терещенківська, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 11—12
(392—393), ноябрь — декабрь 1993. Академия наук,
Институт истории Украины, Институт национальных
отношений и политологии. Научный журнал. Основан в
1957 г. Выходит ежемесячно. На украинском языке.
Главный редактор М. В. Коваль.

Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции:
252001, Киев-1, ул. Грушевского, 4. Киевская книжная
типография научной книги, 252004, Киев-4, ул. Терещен-
ковская, 4.

Адреса редакції

252001, Київ-1,
вул. Грушевського, 4
Телефони: 229-14-66, 228-52-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 11—12 (392—393)

ЛИСТОПАД —
ГРУДЕНЬ 1993

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

До 75-річчя Академії наук України

- Юрчук В. І. Національний фактор у заснуванні та перші кроки діяльності Академії наук України 3

Новий погляд на проблему

- Коваль М. В. Доля української культури за «нового порядку» (1941—1944 рр.) 15

Методологія та методика історичних досліджень

- Чишко В. С. Проблеми створення Українського біографічного словника: проект концепції 38

ПОВІДОМЛЕННЯ

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Дмитрієнко М. Ф., Савчук Ю. К. (Вінниця). З історії гербової традиції міст Поділля (XIV—XVIII ст.) 50

Українці за рубежом

- Вівчарик М. М. Українці в світі: східна і західна діаспора 57

- Віднянський С. В. Заснування і діяльність Українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921—1945 рр.) . 68

* * *

- Антонюк О. В. Деякі питання формування історичної самосвідомості українського народу 80

Трибуна молодого автора

- Черкаський А. В. (Одеса). До питання про етносоціальний склад населення півдня України у 20-ті роки XX ст. 87

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Курас І. Ф., Водотика С. Г. (Херсон). Академік М. Є. Слабченко 92

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках
(Продовження) 109

Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в Древней Руси (Закінчення) 124

ОГЛЯДИ

Лисенко О. Є. Науково-методичні праці з історії СРСР, вип. 1; Шляхи розвитку слов'янських народів: Актуальні проблеми історії, вип. 2—3 . . . 138

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Гордієнко Л. М. К. В. Балабанов. Международная деятельность молодежных организаций Украины: критический анализ опыта, уроки, поиск путей обновления (80-е — начало 90-х годов) 145

Коваль А. У. (Умань). Г. Ю. Храбан. Спалах гніву народного (антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр.) . 147

Котляр М. Ф. В. Т. Пашуто. Русские историки-эмигранты в Европе 151

* * *

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1993 р. . . . 155

До 75-річчя Академії наук України

В. І. Юрчук (Київ)

Національний фактор у заснуванні та перші кроки діяльності Академії наук України

З позицій нинішнього бачення історичного процесу і суспільних явищ ми дедалі більше переконуємось у величезному значенні національного фактора, необхідності його правильного розуміння, тлумачення і всебічного врахування на всіх ділянках нашої роботи. Це стосується і історії розвитку культури, наукової думки в Україні та її вищої науково-організаційної структури — Академії наук України.

Останнім часом помітно зріс інтерес до її історії, як і до всього нашого історичного минулого. Це пояснюється і прагненням до правдивої інформації про розвиток наукової думки в Україні, і бажанням взяти все краще, що було досягнуто попередніми поколіннями вчених, для нинішніх потреб суспільства.

Упродовж тривалого часу ігнорувалися справжні історичні витoki Академії наук України, всіляко применшувалася, а то й зовсім відкидалася роль національного фактора в її започаткуванні та формуванні, перекручувалось немало яскравих сторінок в її діяльності.

В останні роки проведена значна робота по відтворенню справедливості в цьому плані. В грудні 1988 р. Президія АН України розглянула ряд питань, пов'язаних із заснуванням і першими кроками діяльності Академії. Обговоривши доповідь члена-кореспондента АН України І. Ф. Кураса про нові підходи до аналізу проблем історії Академії наук України, Президія прийняла відповідну постанову, спрямовану на відновлення історичної правди¹. Питання, що стосуються реабілітації вчених, вшанування їх пам'яті, розглядалися Президією Академії і на багатьох наступних засіданнях.

Однією з наукових розробок методологічного, концептуального характеру став аналіз цієї проблеми групою вчених Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки (ЦДНТПІН) АН України². Услід за цим з'явилася серія публікацій на цю тему, в яких зроблено спроби віднайти нові підходи до аналізу передумов започаткування і діяльності АН України, відтворити історичні портрети її фундаторів³. Опубліковано протоколи перших років діяльності УАН⁴. Ряд питань її заснування, характеристика доби, коли вона організовувалася, знайшли відображення в узагальнюючих працях з історії України⁵. Все це створило добре підґрунтя для дальшого дослідження всіх питань, пов'язаних із заснуванням і діяльністю Академії наук України, з урахуванням вимог всього спектра складників національного фактора.

Отже, у чому полягає сутність національного фактора? Чим визначається його важливість для правильного осмислення акції започаткування і ранньої історії Академії наук України? Автор даної статті намагається дати відповідь на ці питання, маючи на меті висвітлити деякі аспекти ролі і значення національного фактора у створенні пе-

редумов, в розробці концепції заснування Академії наук України та перших років її діяльності.

Пристаючи до з'ясування цих питань, перш за все зазначимо, що на нинішньому дуже складному етапі розвитку нашого суспільства дедалі більшої ваги набуває потреба у зваженому осмисленні сутності національного фактора, як у висвітленні нашої історії, так і при аналізі процесів сьогодення. Це вимагає розробки чітких методологічних орієнтирів з урахуванням специфіки і традицій внутрішнього розвитку нашого суспільства, а також їх порівняння із загальнолюдськими гуманістичними цінностями.

Історичний досвід свідчить, що етнос — це закономірно основоположна, найбільш сприйнятлива, надійна, стабільна і прогресивна форма життєдіяльності населення планети. І це не звичайна констатація, а один з головних уроків історії не тільки нашої держави, а й всесвітньої історії. Звідси випливають роль і значення національного фактора в суспільстві.

Національний фактор — це узагальнююче, багатоаспектне і безмежно багатогранне поняття. Воно синтезує й уособлює національні інтереси та ідеали кожного народу, в даному разі українського, його етнічну самобутність і традиції. Національний фактор акумулює в собі явища і компоненти соціально-політичного, економічного, культурного, морально-етичного, психологічного буття народу, його історичне минуле, сучасність і можливі наукові прогнози на майбутнє не на шкоду іншим народам. Від всебічного врахування національного фактора, діалектики його співвідношення з іншими соціальними чинниками, із загальними потребами розвитку суспільства залежали успіх та ефективність всієї справи творення ще крихкої і далеко не досконалої української державності революційної доби, в тому числі її наукових, культурно-освітніх інституцій. Стосовно ж винесеної в заголовок даної статті теми, врахування національного фактора спонукало фундаторів Академії наук, наукову громадськість спрямовувати їх інтелектуальні пошуки на зростання і розвиток національної свідомості українського народу, матеріальний і духовний прогрес, на розв'язання державотворчих проблем.

* * *

Заснування Української Академії наук було зумовлено глибинними внутрішніми і міжнародними чинниками об'єктивного характеру. Українська революція 1917—1920 рр., буремні соціально-політичні події того часу дали могутній імпульс творчості народних мас, в тому числі працівників науки, розгорнувся нездоланий культурно-просвітницький рух. За словами видатного українського письменника і державного діяча, активного учасника тих подій В. К. Винниченка, відбувався процес «великого перевороту життя в «тюрмі народів» — Росії»⁶.

На цьому тлі в суспільстві відчувалася гостра потреба в активізації наукових сил України, оскільки наука, особливо фундаментальна, є синтезуючим складником, вищою формою знань, величезним людським багатством. Вона покликана давати авторитетні висновки і рекомендації з усіх важливих проблем, незалежно від сторонніх впливів, виконувати властиві їй функції.

Крім того, заснування нашої Академії наук віддзеркалювало логіку науково-технічного прогресу, який поступово висував науку на передові соціальні рубежі. Цей процес посилював потребу в усуненні розпорошеності, кустарництва, в необхідності об'єднання, консолідації пошукових сил, у створенні відповідних організаційних структур.

Отже, саме життя об'єктивно вимагало, з одного боку, активізації наукових сил України, їх координації і об'єднання в рамках еди-

ного наукового національного центру, з другого, — суспільство, держава повинні були створити для цього належні умови, оскільки без організованої науки не може обійтися жодна цивілізована держава. Коротше кажучи, назріла потреба мати в Україні найвищий орган наукової праці. До цього важливо додати, що на той час у слов'янських державах діяли найстаріша серед них Російська Академія (з кінця XVIII ст.) і створені наприкінці XIX — на початку XX ст. Югославська, Польська, Сербська, Чеська, Болгарська Академії наук.

Визначну роль у заснуванні Української Академії наук відіграв також суб'єктивний фактор. Ідея її започаткування ґрунтувалася і розвивалася на здобутках попередніх поколінь. Передова українська інтелігенція ще з кінця XIX ст. мріяла про створення в Україні Академії наук. Це зумовлювалося давніми культурними традиціями Київської Русі (славнозвісна бібліотека Ярослава Мудрого), Острозької слов'яно-греко-латинської Академії, Києво-Могилянської Академії.

Своєрідними науковими, науково-організаційними і науково-просвітительськими bastionami у формуванні підвалин для започаткування АН України стали створені наприкінці XIX — на початку XX ст. наукові товариства у Львові та Києві.

Засноване у Львові в 1873 р. Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка було перетворене у 1892 р. у Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка (НТШ). Протягом 16 років його очолював М. С. Грушевський. Згуртувавши навколо НТШ відданих народним інтересам працівників культури і науки, творчо використавши взірці західноєвропейських академії, він перетворив його в могутній центр української наукової думки. Під головуванням і за редакцією М. С. Грушевського вийшло понад 420 томів і окремих видань з української історії, літератури та літературознавства, мовознавства, фольклору, етнографії, філософії, права, статистики, а також природничих, медичних наук⁷. НТШ тривалий час було основним осередком наукових праць не тільки в Галичині, а й на всій Україні. Воно першим висунуло ідею про створення Української Академії наук. Як зазначали пізніше засновники УАН, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка «в деяких ділянках наукової праці — в дослідженні українського народу — з честю могло рівнятися до Академії інших націй»⁸.

Через деякий час, в 1906 р. в Києві було засновано Українське наукове товариство (УНТ). Найвидатнішим учасником організації і керівником цього Товариства також став М. С. Грушевський. Розвиваючи започатковані НТШ ідеї, воно перетворилося на основного генератора наукових розробок в Україні. Попри жорсткі цензурні обмеження і складну суспільно-політичну ситуацію в країні, воно проводило сповнену різноманітних форм, методів, напрямів наукову, науково-організаційну, культурно-просвітницьку роботу, практикувало заснування таких академічних структур, як пошукові секції, комісії, а також обговорення наукових проблем, скликання наукових з'їздів, організацію курсів, видання журналів, збірників, брошур, монографій тощо. Протягом 1907—1914 рр. УНТ видало 21 том своїх наукових праць⁹.

Отже, обидва Товариства — НТШ і УНТ — стали важливими науковими осередками, предтечами, основними витокami появи Української Академії наук. Вони набули значного наукового, культурного авторитету і широкої популярності. В цьому була величезна заслуга М. С. Грушевського.

* * *

Сприятлива ситуація для розгортання підготовчої роботи по організації Української Академії наук з'явилася за часів Гетьманщини, що сприймається як один з історичних парадоксів, котрий належить з'я-

сувати більш ґрунтовно. Справді, з одного боку, устрій Української держави наслідував систему, що існувала за царату. Діяли монархічно-диктаторські авторитарні засади управління, проводилась реакційна соціальна політика. До того ж кайзерівські війська, які окупували Україну і яким належала в ній реальна влада, розглядали її як джерело продовольства і сировини, як об'єкт економічної експлуатації. З другого боку, за Директорії були досить вагомі здобутки в галузі культурного будівництва, в проведенні українізації освіти і культури. Відкрито 54 нових українських гімназій, ще більше початкових шкіл, особливо на селі, а наприкінці гетьманської доби на Україні діяло біля 150 гімназій^{9а}. Засновано два українські державні університети, Український державний театр, Національний архів, Всенародну бібліотеку, видано велику кількість шкільних підручників тощо¹⁰.

Не позбавлено інтересу і висловлювання самого Гетьмана Павла Скоропадського про його розуміння ролі науки в розвитку національної свідомості українського народу. Звертаючись до професорсько-викладацького складу Київського державного університету при його відкритті в жовтні 1918 р., він, зокрема, говорив: «Наука є всесвітнє надбання всього людського генія, всієї людської культури. Отже, тому не повинно бути на цьому полі місця для вузької національної нетерпимості; навпаки — все велике, що зроблено вченими мужами, як у Західній Європі, так і в Росії, і те, що вони зроблять в потонні часи, повинно бути також і Вашим надбанням. Всі здобутки людської думки у всіх галузях науки мають бути прийняті Вами і перетворені в горнилі національної свідомості і українського народу»¹¹.

Як практично йшла підготовка до створення Української Академії наук? За всебічного й найактивнішого сприяння міністра народної освіти гетьманського уряду професора М. П. Василенка в цьому напрямі протягом травня — жовтня 1918 р. проводилась велика науково-організаційна підготовча робота. При міністерстві освіти було сформовано три комісії: з вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві; щодо наукових закладів і вищої школи; щодо створення Національної бібліотеки. Очолити підготовчу роботу, на великий і почесний пост першого президента створюваної Академії наук Гетьманом Скоропадським був запрошений М. С. Грушевський, але він відмовився, що пояснювалось несприйняттям ним ряду концептуальних положень щодо створення Академії. Тоді на цей пост був запрошений академік Російської Академії наук, всесвітньовідомий український вчений — геолог В. І. Вернадський. В одному з листів він писав, що йому дуже дорогі «Академія, і бібліотека, і все, що стосується зростання близьких» йому «української культури і відродження».

Отже, перед створюваною Академією наук ставились два взаємозв'язані стратегічного виміру завдання, дві основні мети: а) бути загальнонауковою установою, брати участь у всесвітній науковій організації і в спільній праці людськості; б) бути національною науковою установою, яка відповідала б ідеалам та докорінним інтересам, життєвим потребам свого народу. Національний фактор у створенні УАН був, таким чином, одним з провідних, визначальних.

Протягом трьох місяців відбулося 23 засідання комісії з підготовки законопроекту про заснування Академії наук. В пошуках нового наукового творення точилися гострі дискусії, співставлення різних, нерідко діаметрально протилежних трактувань¹², наукових набутоків не лише Російської Академії наук, а й Королівського Товариства у Лондоні, Академії Сполучених Штатів Америки, Паризької Академії тощо, з якими засновники УАН були добре обізнані. У ході цих дискусій викристалізовувались найбільш доцільні форми організації національної науки.

З однією концепцією заснування Академії наук виступило Українське наукове товариство. В ній наголошувалось на необхідності засну-

вання Академії наук на базі УНТ; Академія наук повинна була бути громадською асоціацією учених, які розвивали б переважно гуманітарні науки; формування першого складу Академії наук пропонувалось здійснити через вільні вибори науковими товариствами, та науковою громадськістю вищих шкіл; велась лінія на розз'єднання взаємодії української і російської культур.

Іншу концепцію розробляли В. І. Вернадський, М. П. Василенко, вчені не тільки із складу комісії з підготовки законопроекту про заснування Академії, а й спеціалісти з різних галузей знань, запрошені до цієї справи. Оцінюючи ці дискусії з позицій сьогодення, варто, на нашу думку, зазначити, що вони були в цілому плідними, оскільки допомогли наблизитися до істини, піднести на вищий ступінь аналіз питань розвитку української науки, формування Академії наук, всебічніше враховувати при цьому національні інтереси й особливості.

В результаті напруженої роботи було підготовлено ряд основоположних для заснування Академії документів. Основний з них — Статут Української Академії наук, який для загального ознайомлення був повністю опублікований у газеті «Державний вісник» 26 листопада 1918 р. У ньому, у виступах В. І. Вернадського, М. П. Василенка та інших вчених було викладено концепцію новостворюваної Української Академії наук.

* * *

В чому сутність концепції заснування і діяльності УАН? Якою мірою в ній відображено національний фактор? Виділимо деякі її стрижневі пункти.

Перший. Найважливішим принциповим питанням стало те, якою бути УАН — звичайним товариством, гуртком, асоціацією учених чи державною науковою установою дослідницького характеру, яка об'єднувала б одночасно такі базового значення складники як співтовариство вчених, комплекс гуманітарних, суспільних, природничих, фундаментальних прикладних наук; розмаїття науково-дослідних інститутів, лабораторій, кафедр, комісій.

Разом із системою освіти, культури, управлінськими оборонними структурами та іншими атрибутами, Академія наук становила важливий компонент державності. Її вчені мали займатися наукою як справою свого життя, котра визнавалася б державною справою і оплачувалася державою. Без цього фундаментальна наука, як свідчив досвід передових країн світу, розвиватися не могла. Тому § 1 Статуту формулювався так: «Українська Академія наук у Києві є найвища наукова державна установа на Україні, що перебуває в безпосередньому віданні верховної влади»¹³.

Другий. Орієнтуючись на розвиток усього комплексу наук, концепція наголошувала на необхідності увиразнення гуманітарного обличчя Академії наук. Розмаїття гуманітарних наук спрямовувалося на цілісне національне оновлення, на духовне відродження українського народу, на піднесення рівня гуманітарної освіти і культури. «Національна вага новітньої Академії полягає в тому, — наголошував В. І. Вернадський, — що вона повинна допомагати зростові української національної самовідданості та української культури через широке, глибоке проникливе наукове студіювання минулості та сучасності українського народу та його сусідів, природи обійнятого їми краю, в усіх її безконечних виявах... Чим ширше, вільніше та глибше поставлено буде в Академії наук оце студіювання, тим сильніше збільшиться її національна вага»¹⁴. Ці слова надзвичайно актуальні, вони виражали сутність узагальнюючих замислів творців Академії наук.

Посилення уваги до гуманітарних, суспільних наук пояснювалось, по-перше, особливостями історичного розвитку українського народу, його споконвічним прагненням до незалежності, а також важкими умо-

вами, в яких перебувала українська наука, особливо її гуманітарні галузі, упродовж століть. Історію України, українського мистецтва, мову, письменство, природні багатства, народне життя, статистику, географію, етнографію тільки почали на той час студіювати, а те, що було зроблено раніше, потребувало значного поліпшення. По-друге, гуманітарні науки становили ядро всього етнологічного процесу, національно-культурного, духовного відродження українського народу в усіх його вимірах, його державницьких традицій.

Розуміння важливості розвитку гуманітарних наук підтверджувалось, зокрема, такими конкретними діями. При формуванні трьох основних відділів первісної структури Академії наук два з них становили гуманітарні напрями наукових досліджень, причому на перше місце було поставлено відділ «Історико-філологічний (з українським профілем)». Гуманітарним наукам виділялося більше академічних вакансій і бюджетних асигнувань.

Третій. Академія наук будувалася як самоврядна організація, на засадах глибокого демократизму, який пронизував усі ланки її діяльності. Вона утверджувалась як наукова інституція, автономна від існуючої влади, суспільно-політичного режиму в питаннях внутрішньо-академічного життя, організації наукових досліджень. Головним органом, уповноваженим приймати рішення, проголошувалося Спільне зібрання її академіків. На них розглядалися як організаційні, кадрові, так і глобального характеру наукові проблеми. Автономія, звичайно, не сприймалась так, ніби Академія прагнула бути, так би мовити, «державою у державі», уникнути будь-якого підпорядкування, контролю, звітності за проведену роботу. На час свого започаткування вона не входила до системи органів державного управління, а підпорядковувалась міністру освіти. В перші роки Радянської влади вона була підлеглою наркомату освіти України, але не як специфічний структурний додаток. Її демократизм відзначався повагою одного народу до іншого, високою відповідальністю за доручену справу, конструктивно-дискусійним духом, виборністю керівників наукових установ і підрозділів, свободою думок, незалежністю суджень, залученням до наукової праці відданих рідній землі патріотів, націлених на новаторство.

Четвертий. Одним з ключових пунктів концепції була теза про поєднання теоретичних, фундаментальних розробок із звичайними питаннями повсякдення, про необхідність своєчасно відгукуватись на вимоги людства, виявляти гнучкість у найширшому розумінні, відповідно до потреб життя, йти в ногу з ним. «Живчик» життя Академії, зазначав В. І. Вернадський, «повинен битися спільно з духовними й матеріальними вимогами людности, поскільки тим вимогам може стати в пригоді наукова вага й наукова думка»^{14а}.

П'ятий. Важливо було створити сильні наукові центри Академії наук поза столицею для всебічного дослідження українського народу. Такі центри допомогли б залучити до розвитку наукової думки, до вивчення і ознайомлення українства, усіх етнічних груп з їх етнорегіональними надбаннями.

Вироблення концепції заклало теоретико-методологічні засади самого акту започаткування Академії наук і розгортання її практичної діяльності. Це вселяло надії на поліпшення справ у царині науки у тих, хто, як говорив М. П. Василенко, «вірить в життєздатність українського народу, для кого відродження його, се — «свята-святых,— для тих утворення Академії наук має величезну вагу, являється національною потребою і черговим питанням»¹⁵.

14 листопада 1918 р. Рада Міністрів ухвалила Закон про заснування Української Академії наук у Києві. Того ж дня Гетьман П. Скоропадський затвердив цей закон і підписав наказ про призначення дійсних членів УАН. Але практично, як самоврядна організація, Академія наук ще не діяла. Вона не мала і свого президента. 27 листопада

1918 р.* відбулися перші (установчі) збори академіків (спільне зібрання), які, згідно з першим академічним статутом, були головним органом Академії, уповноваженим приймати рішення. Установчі збори спочатку відкритим, а потім таємним голосуванням, одноголосно обрали президентом Української Академії наук Володимира Івановича Вернадського, неодмінним секретарем — українського вченого із світовим іменем Агатангела Юхимовича Кримського. Отже, перших 12 академіків призначив уряд, а вчених наступного поповнення Академії наук, згідно з її статутом, обирали самі академіки. До першого складу дванадцяти дійсних членів Академії наук ввійшли широко відомі в наукових колах вчені: по відділу історико-філологічних наук — Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, М. І. Петров, С. Й. Смаль-Стоцький; по відділу фізико-математичних наук — В. І. Вернадський, С. П. Тимошенко, М. Ф. Кащенко, П. А. Тутковський; по відділу соціальних наук — М. І. Туган-Барановський, Ф. В. Тарановський, В. А. Косинський, О. І. Левицький. Серед перших членів УАН не було одного з головних її фундаторів — М. С. Грушевського, людини, яка, за висловом В. К. Винниченка, «встановила наукові, точні підстави нашої державності, яка була ідеологом національно-державного руху, яка створила великі культурні цінності, яка все життя своє працювала для цього руху...»¹⁶ Відсутність серед першого складу дійсних членів Академії наук М. С. Грушевського пояснювалось його незгодою з політикою гетьманського уряду, з принципами і порядком створення Академії¹⁷. Після повернення з еміграції у 1924 р. його було обрано академіком ВУАН і академіком АН СРСР. Не було серед перших членів Академії наук також М. П. Василенка — визначного вченого в галузі історії і права, одного з головних ініціаторів і засновників творення УАН, оскільки він на час її формування обіймав державні посади. В тогочасній екстремальній політичній і економічній ситуації не всі, звичайно, рішення і дії очолюваного ним міністерства і його особисті розпорядження могли задовольнити погляди усіх українських кіл. Допускались і недостатньо виважені розпорядження, окремі прорахунки^{17а}. Але це не применшує великого внеску у справу заснування Академії наук її невтомного поборника, визначного історика і правознавця Миколи Прокоповича Василенка. Він був обраний академіком в липні 1920 р., а через рік — другим президентом УАН.

Народження УАН стало важливою подією в науковому, культурному, духовному, суспільно-політичному житті України. Як засвідчувалося в одному з тогочасних академічних звітів, «Українська Академія Наук являє собою в буквальному розумінні дитину революції...» Її започаткування розглядалося як «завершення й укоронування наукової роботи попередніх поколінь і взагалі цілої низки національно-культурних заходів»...¹⁸

Описуючи офіційне започаткування УАН, щоденна безпартійна демократична газета «Відродження» побажала їй «від широкого серця присвятити всі свої сили утворенню української науки, пройнятої глибокою та палкою любов'ю до рідного краю, його багатств, його краси, його окреможностей, його народу, його землі». Закінчувалася стаття емоційно-патетичними гаслами: «Ще не вмерла Україна!». «Живи, живи Україно!»¹⁹ Ці побажання відображали настрої широких кіл інтелектуально-наукового, культурного загалу.

* * *

Наголошуючи на необхідності врахування національного фактора у висвітленні даної проблеми, слід, на нашу думку, запобігати і його переоцінці за рахунок нехтування соціально-економічними проблемами. Адже без їх вирішення не можуть прогресувати не тільки наука, а й уся справа національного відродження України, вся поступ суспільства. Крім того, поняття «національного фактора», «українська наука»

аж ніяк не свідчили про якусь відокремленість, про відчуття самотності, самоізоляції УАН, її національної відмеженості і відриву від широкоохоплюючих науково-культурних процесів і загальнолюдських цінностей. Ці поняття не означали також надання переваг у наукових пошуках представникам якоїсь національності, ущемлення інтересів інших народів, етнічних груп. Поняття «українська наука» в її тлумаченні засновниками Академії наук уособлювало дві площини. Одна з них — максимальне використання на користь свого народу, Української держави внутрішнього культурного, наукового потенціалу, його консолідацію, друга — націленість на щонайширше застосування здобутків світової науки з урахуванням конкретних історичних умов і особливостей розвитку своєї нації, своєї держави.

Про неприйняття засновниками УАН ідеї самоізоляції або неповаги до представників будь-яких націй, народностей, етнічних груп свідчили і такі конкретні приклади. По-перше, з Академією наук об'єднувались і на її основі згуртовувалися усі наукові сили України — у галузях гуманітарних, природничих і технічних наук, академічна і вузівська наука, незалежно (що дуже важливо) від національності, і вона мала виступати як координуючий орган. Наведемо такий приклад: згідно із Статутом УАН всі академічні видання мали друкуватись обов'язково українською мовою; за бажання ж автора праці могли друкуватись і однією з інших мов — французькою, німецькою, англійською, італійською або латинською.

По-друге, фундатори Академії наук діяли в дусі поваги народів один до одного. Уже сам факт заснування УАН засвідчив торжество об'єднаних зусиль і дружби українських і російських учених, що працювали в Україні або були з нею пов'язані своєю творчістю. При створенні відповідних академічних структур, спрямованих, наприклад, на глибоке вивчення історії українського народу, українського письменства, мистецтва, української церкви тощо, передбачалося дослідження в цих галузях знань у зв'язку з відповідними напрямками світової історії (вивчення слов'янської історії, історії Литви, історії всесвітньої літератури й ін.).

По-третє, налагоджувалися контакти із зарубіжними науковими установами, з міжнародною асоціацією академій і окремими вченими. Як констатувалося в одному з академічних документів, «Спільна мета трьох Відділів — служити всесвітній науці, яка по своїй суті є єдина, неділима цілість»²⁰.

Все це свідчить, на наш погляд, про правильне розуміння фундаторами УАН діалектики співвідношення поняття «української науки», національних інтересів із загальнонауковими інтернаціонального характеру процесами і загальнолюдськими цінностями.

* * *

Заснування УАН не було одномоментним актом. Треба було ще кілька років для її організаційно-наукового формування, становлення, утвердження, зміцнення. В умовах громадянської війни, гострої політичної круговерті Україна, за образним висловом художника П. І. Холодного, нагадувала «козачу матір, обідрану, босу і темну, яка прокинулася від вибухів гармат всесвітньої війни, від гуркоту, що зчинився, коли завалилася самодержавна Росія»²¹. Тяжку скруту разом з народом переживала і УАН. В перші дні Директорії²², а особливо під час окупації України денікінськими військами, коли 4 місяці жоден із співробітників Академії не одержував платні, вона взагалі мало не припинила своєї діяльності. Наприкінці 1921 р. — на початку 1922 карбованець так знецінився, що на місячну зарплату не можна було придбати 1 фунт хліба^{22а}. Учасниця тих подій Н. Д. Полонська-Василенко так описує тодішні умови життя вчених: «В приміщенні, що його діс-

тала Академія — В. Володимирська, 54,— не опалювали, чорнило замерзало і його доводилося відігрівати хуванням. Але тут, у зимних кімнатах, збиралися (голомні) ентузіастичні української науки, в потертих плащах, з помороженими, порепаними руками; зігріті любов'ю до України, вони складали плани розбудови української науки...»²³. Український радянський уряд приймав рішення щодо соціального захисту вчених, однак в тих складних умовах вони не завжди спрацьовували.

Але попри всі перепони, труднощі Академія наук продовжувала діяти. У 1919 р. її три відділи об'єднували 3 науково-дослідні інститути, 26 кафедр (специфічних форм дослідницької роботи), ряд комітетів і комісій. У 1920 р. почали виходити «Записки відділів Академії». Згідно з новим статутом Академії наук (червень 1921 р.) УАН була перетворена у Всеукраїнську Академію наук (ВУАН). Вона набула права організовувати й поза межами Києва свої філії, секції й інші установи, академічні структури. У 1922 р. створено видавництво Академії наук. У 1923 р. ВУАН вже об'єднувала 35 науково-дослідних установ (інститутів і кафедр), чимало комітетів, комісій; в них працювало 37 академіків, 111 штатних і 275 позаштатних наукових працівників²⁴. Вирішувалися питання про приміщення, штати академічних установ, виділення земельних ділянок для проведення дослідів. Крім установ загального значення, що обслуговували не тільки Академію, а й широкі кола громадськості (Всенародна бібліотека, Музей мистецтв, Центральний архів тощо), кожен з відділів мав свої науково-дослідні підрозділи, видання.

Які найпомітніші риси в плані врахування вимог національного фактора виділялися в перші роки діяльності УАН? Вже перші її кроки показали, що вона, як свідчили академічні звіти, є «огнище наукової праці, до якої широко притягає відповідні наукові сили, або краще сказати — усіх народів, що проживають в Україні, на користь і все-світньої науки, та всієї людськості»²⁵. Одним з показників високого авторитету Академії наук було об'єднання з нею у червні 1921 р. Українського наукового товариства, яке до того часу продовжувало існувати паралельно з нею. Їх об'єднання сприяло згуртуванню науковців України навколо ідеї національного самоутвердження українського народу²⁶.

Встановленням дружніх зв'язків і взаємин Української Академії наук з Російською Академією наук відповідало життєвим інтересам народів України і Росії. З приводу цього найвидатніший український історик М. Грушевський висловив заповітне побажання, «щоб українська наука поруч з російською могла вільно розвиватися на користь трудящих мас»^{26а}.

Однією з характерних рис початкової діяльності Академії було прагнення обійняти систематичним дослідженням якомога більше аспектів духовного і матеріального життя українського народу. Велика увага приділялась, наприклад, мовознавчій галузі. Це пояснювалось і довготривалими утисками української мови, вкрай незадовільним станом її вивчення, і великим значенням національно-мовного будівництва, яке об'єднувало український народ у науково-культурному і суспільно-політичному житті, сприяючи збудженню його духовних сил. Очолювана А. Ю. Кримським комісія для складання живої української мови за кілька років підготувала понад 700 тис. карток. Лексичного матеріалу нагромадилося стільки, що його вистачило б на українсько-російський словник, за розміром утричі більший від найновішого на той час чотиритомного «Словаря української мови» Б. Д. Грінченка²⁷.

Як і в царині мовознавчої роботи, посилений інтерес виявлявся до становлення і розвитку тих галузей українознавства, які найповніше розкривали невичерпне духовне багатство українського народу, його культуру, традиції — етнографії, демографії, демографічної географії, краєзнавства, статистики. Ці й ряд інших галузей українознавства

також зазнавали всілякого утиску з боку царського самодержавства. Тепер, в перші роки радвлади, вони ожили, почали розвиватися. Велику увагу їм приділяв визначний вчений-літературознавець академік С. О. Єфремов, робота якого відіграла величезну роль у становленні й розвитку гуманітарних наук в Україні. На жаль, на межі 20—30-х рр. ці галузі знань, так необхідні для розвитку національної самосвідомості українського народу, були кваліфіковані як ідеї «буржуазного націоналізму» і змушені були припинити свій розвиток.

Враховуючи профіль журналу, ми менше зупинилися на показі діяльності таких вчених у галузях природничих і технічних наук, як академіки Г. В. Пфейфер, Д. О. Граве, М. М. Крилов, І. І. Шмальгаузен, Б. І. Срезневський, В. І. Липський, П. А. Тутковський та інші відомі вчені, котрі зробили великий внесок у справу формування і практичну діяльність ВУАН. Відділ фізико-математичних наук, в якому вони працювали, поряд з теоретичними дослідженнями зосередив зусилля на розвитку прикладного природознавства. Пріоритети надавалися проблемам підвищення продуктивності праці, вивченню природних багатств України (особливо Донбасу, Придніпров'я) та їх раціональному, ефективному використанню. Питання електрифікації, сільськогосподарського машинобудування, використання вод Дніпровського басейну, вивчення флори і фауни набували більш конкретного виразнення завдяки налагодженню зв'язків ВУАН із сільськогосподарськими, геологічними, транспортними та іншими державними народногосподарськими органами. В наступні роки академічні структури природничих, технічних наук набули значно інтенсивнішого та великомасштабнішого розвитку.

Набирала сил заснована при УАН найбільша на той час у Південній Європі Всенародна бібліотека (нині ЦНБ ім. В. І. Вернадського), яка в 1923 р. вже налічувала понад мільйон книг, в ній зберігалися і унікальні рукописи. Щодня її відвідували понад 700 читачів²⁸. За задумом її фундаторів, вона мала бути «осередком розумової культури в Україні, однаково дорогим для цілої людності, незалежно від національності, або релігії, або переконань». Важливе завдання бібліотеки полягало в закладенні відділу «Україністики», в якому повинно згуртуватися все, що друкувалося будь-коли і будь-де українською мовою, а також уся література, писана всіма мовами про історію українського народу, його фольклор, мову, словесність, мистецтво, побут, соціальні та економічні умови і т. п.» У цьому відділі мала також згуртуватися «писана всіма мовами література про природу України, про всі народи, які залюднюють її територію, їхнє духовне життя, економічні та соціальні умови тих країн поза межами України, де живе український народ або де він порозкидався суцільними осадками»²⁹. У першу чергу у забезпеченні такого підходу передбачалась і організація єврейського відділу. Взірцем для Всенародної бібліотеки в Україні мали бути добре організовані бібліотеки цього типу в Британському музеї, Берліні або Вашингтоні. На рубежі 20—30-х рр. відділ «Україністики» також був кваліфікований як проповідник ідей «буржуазного націоналізму», переведений до спецфонду, яким масовий читач не міг користуватися.

Крім вищезазначених напрямів, форм і методів роботи ВУАН заслуговує на увагу з точки зору врахування вимог національного фактора і питання про створення або поживлення діяльності під її впливом раніше заснованих наукових установ, товариств, організацій поза межами столиці України. Активно діяли в той час Харківське, Полтавське, Кам'янець-Подільське, Одеське, Дніпропетровське, Чернігівське, Житомирське та інші наукові товариства, які охоплювали широкі кола науковців, викладачів вузів і аматорів. Вони засновувались для співпраці об'єднаних творчими інтересами людей, забезпечували їх зв'язки з центром. Їх програми включали в себе вивчення місцевості свого

краю (історії, природи, техніки, економіки), проведення археологічних розкопок, видання своїх «Записок». Етнографічно-музичні кабінети та етнографічні секції Житомирського наукового товариства, наприклад, організували збір «великої художньої вартості» записів народних пісень, їх мелодій. Оскільки коштів не вистачало, сповіщалося з Житомира, «доводиться покладатися виключно на особисті поривання людей, що користуються кожною нагодою, аби уберегти для науки щонебудь, що ще дається в руки»³⁰. Одним з таких ентузіастів на Волині був С. А. Бржозовський — «людина невсипущої енергії і видатний організатор». Очолюваний ним Волинський центральний музей перетворився в авторитетний осередок науково-просвітньої роботи.

Створення наукових товариств, установ сприяло самоорганізації наукової, культурно-освітньої громадськості навколо них, врахуванню і відображенню в науково-дослідній, науково-просвітній роботі різноманітності етнорегіональної системи українства, піднесенню рівня культури громадян України.

Ось такі деякі моменти, найхарактерніші риси діяльності ВУАН, розглянуті під кутом зору врахування національного фактора.

Головною дійовою силою творчої роботи Академії наук були, звичайно, науковці, які у своїй основній масі, попри всі труднощі і складності, рухали вперед наукову справу. Їх надихали любов до рідного краю, прагнення вивільнити творчі сили українського народу, глибока віра в його життєздатність і нездоланність, усвідомлення високої відповідальності і почуття гордості за доручену справу, за долю української науки. «Ідеї Академії і її ім'я», — писав у 1923 р. відомий український економіст академік М. В. Птуха, — стимулювали і стимулюють людей наукової роботи, сама приналежність до неї поклала і покладає такі моральні обов'язки на людей науки, яких не можна порівняти ні з якими іншими. Це і є головний чинник, що рухає й стимулює нашу роботу»³¹.

У перші роки Радянської влади розв'язувалося багато животрепетних питань матеріально-технічного, фінансового, кадрового забезпечення Академії наук. Коли ще не вступили в дію страхітливі методи сталінського управління державою і наукою, вона не тільки активно поповнювала свій науковий інтелектуальний потенціал, а й розвивала демократичні засади. «Утворення Української Академії наук, — говорив М. С. Грушевський на початку 1926 р. — з давніх часів було ідеалом українського народу й інтелігенції. Проте ні при цараті, ні при Центральній Раді, ні при гетьманщині цього ідеалу реалізувати не можна було. Тільки влада робітників і селян, влада Радянська могла здійснити ці мрії українського народу»³². Академік Омелян Пріцак 1918—1929 рр. назвав золотою добою української науки, особливо в гуманітарних, суспільних науках³³.

З кінця 20-х років відбулось вторгнення в науку, в тому числі в Українську Академію наук, адміністративно-командних методів управління. Але і в умовах сталінського тоталітаризму, зазнавши тяжких втрат, Академія вистояла. Вона відіграла велику роль у культурному та науково-технічному прогресі України, в забезпеченні перемоги над фашизмом, у відбудові народного господарства. Нині Українська Академія наук — один з найпотужніших наукових центрів Європи. У складних умовах сьогодення вона здійснює активний пошук шляхів і методів свого реформування, усунення багатьох вад, бере участь у розв'язанні найважливіших для України проблем.

Одним із джерел життєстійкості і життєдіяльності Академії наук є збереження і розвиток її традицій, на чому наголошує її президент академік Б. Є. Патон. Значний інтерес у цьому становить період її заснування і перших років діяльності, коли ціле сузір'я видатних українських вчених закладали її перші цеглини. До основоположних академічних традицій належать: розуміння важливості національного

фактора, вмiле втілення його вимог у життя; демократичні засади, плюралізм у сфері науки; автономність АН у питаннях організації наукових досліджень, свого внутрішнього життя; приділення великої уваги гуманітарним наукам, питанням гуманізації усіх сфер наукового пізнання, як важливого чинника розбудови незалежної України, національного відродження; єдність науки і вищої освіти; залучення до наукових установ талановитих кадрів незалежно від національної ознаки; патріотизм, беззавітне служіння науковців інтересам свого народу, висока відповідальність за долю науки, за наукові розробки; спілкування з зарубіжними вченими; ефективна державна підтримка академічної науки, особливо фундаментальної. В умовах розбудови незалежної Української держави ці питання набувають особливої актуальності.

- ¹ Нове у підході до історії Академії наук УРСР // Вісн. АН УРСР.—1989.— № 5.— С. 12—13.
- ² Добров Г. М., Онопрієнко В. І., Храмов Ю. О., Матвєєва Л. В., Кістерська Л. Д. Новий погляд на історію заснування Академії наук України // Там же.— № 4.— С. 58—74.
- ³ Добров Г. М., Онопрієнко В. І., Вернадський В. І.— організатор науки на Україні // Там же.— № 3.— С. 81—84; Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В., Усенко І. Б. Микола Прокопович Василенко.— К., 1991; Прицак Омелян. Про Агатангела Кримського: у 120-ті роковини народження // Україна: наука і культура.— К., 1991.— С. 103—120; Дашкевич Я. Р. Михайло Грушевський і початки організації української науки // Вісн. АН УРСР.— 1991.— № 9.— С. 52—60; Сохань П. С. М. С. Грушевський і Українська Академія наук // Там же.— 1991.— № 11.— С. 89—100.
- ⁴ Протоколи перших років діяльності Академії наук України // Там же.— 1990.— № 2.— С. 73—85; 1990.— № 7.— С. 46—57; 1991.— № 4.— С. 81—92.
- ⁵ Академік Михайло Грушевський. Три академії // Там же.— 1991.— № 11.— С. 89—99; Академія Наук Української ССР. Історія и современность.— К., 1990; Субтельний Орест. Україна: історія.— К., 1991; Жуковський Аркадій, Субтельний Орест. Україна: історія.— Львів, 1991; Проф. д-р Полонська-Василенко. Українська Академія наук (Нарис історії). Ч. 1.— Мюнхен, 1955; Полонська-Василенко Наталія. Історія України у двох томах.— К., 1992.
- ⁶ Винниченко Володимир. Заповіт борцям за визволення.— К., 1991.— С. 10.
- ⁷ Дашкевич Я. Р. Михайло Грушевський і початки організації української науки // Вісн. АН УРСР.— 1991.— № 9.— С. 54; Сохань П. С. М. С. Грушевський і Українська Академія наук // Там же.— 1991.— № 11.— С. 87—89; Романів О. М. Михайло Грушевський — організатор науки // Там же.— 1992.— № 1.— С. 19.
- ⁸ Пояснююча записка до законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві.— К., 1918.— С. 4.
- ⁹ Онопрієнко В. І., Щербань Т. О. Українське наукове товариство // Вісн. АН УРСР.— 1990.— № 11.— С. 69.
- ^{9a} Полонська-Василенко Наталія. Історія України у двох томах.— Т. 2.— К., 1992.— С. 500.
- ¹⁰ Жуковський Аркадій, Субтельний Орест. Нарис історії України.— Львів, 1991.— С. 84.
- ¹¹ Відродження.— 1918.— № 154.— 8 жовтня.
- ¹² Добров Г. М., Онопрієнко В. І., Храмов Ю. О., Матвєєва Л. В., Кістерська Л. Д. Назв. праця.— С. 61—62; Онопрієнко В. І., Щербань Т. О.— Назв. праця.— С. 73; Врублевський В. Г. До створення Української Академії наук // Укр. іст. журн.— 1993.— № 1.— С. 31—38; Ніковський А. Н. Організація Академії наук // Нова Рада.— 1918.— 18/5 черв.; Архів Президії АН України.— 251, од. зб. 1, арк. 1, 22, 26; од. зб. 1б, арк. 46, 66, 63 зв., 297.
- ¹³ Статус Української Академії Наук у Києві // Державний вісник.— 1918.— 26 листоп.
- ¹⁴ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві.— К., 1919.— С. 6.
- ^{14a} Там же.— С. 7.
- ¹⁵ Там же.— С. 3.
- ^{*} Оскільки УАН була започаткована під час Гетьманщини, в радянській історіографії з ідейно-політичних мотивів ця дата замовчувалась. Натомість дату заснування УАН пов'язували з першим офіційним актом радянського уряду України 11 лютого 1919 р. і проведенням 12 лютого того ж року надзвичайних Загальних зборів Академії.
- ¹⁶ Винниченко Володимир. Назв. праця.— С. 49.
- ¹⁷ Проф. д-р Полонська-Василенко. Українська Академія наук (Нарис історії), ч. 1.— Мюнхен, 1955.— С. 15—18; Онопрієнко В. І., Щербань Т. О.—

Українське наукове товариство // Вісн. АН УРСР.—1990.— № 11.— С. 73; Дашкевич Я. Р.— Назв. праця.— С. 57.

^{17a} Врублевський В. Г. До створення Української Академії наук // Укр. іст. журн.— 1993.— № 1.— С. 31—39.

¹⁸ Коротке звітлення про діяльність Української Академії наук у Києві (1919—1924 р.) — К., 1925.— С. 3.

¹⁹ Відродження—1918.—30(17) листоп.

²⁰ Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.— К., 1919.— С. 17.

²¹ Відродження.—1918.—8 жовт.

²² Щербань Т. Чому було припинено діяльність УАН? // Вісн. АН України.— 1992.— № 7.— С. 84.

^{22a} Василенко-Полонська Наталія.— Українська Академія наук.— Ч. 1.— С. 21.

²³ Полонська-Василенко Н. Д. Агатангел Кримський // Україна.— 1949.— № 2.— С. 122.

²⁴ Академия наук Украинской ССР. История и современность.— К., 1990.— С. 30.

²⁵ Перший піврік існування Української Академії наук...— С. 6.

²⁶ Вісті.—1921.—9 черв.

^{26a} Вісті.— Харків.—1926.—4 лют.

²⁷ Коротке звітлення про діяльність Української Академії наук...— С. 11.

²⁸ Там же.— С. 26.

²⁹ Перший піврік існування Української Академії наук...— С. 17.

³⁰ Наука на Україні.— Харків, 1992.— № 2.— С. 156—157.

³¹ П'ять років існування III Соціально-Економічного Відділу ВУАН (1919—1923).— К., 1924.— С. 14.

³² Вісті.— Харків, 1926.—4 лют.

³³ Пріцак Омельян. Слово про Агатангела Кримського // Вісн. АН УРСР.— 1991.— № 6.— С. 16.

Новий погляд на проблему

М. В. Коваль (Київ)

Доля української культури за «нового порядку» (1941—1944 рр.)

Імперіалістська, відверто грабіжницька політика німецьких фашистів на окупованій ними території чи не найповніше проявилася в їх ставленні до захоплених культурних і наукових цінностей, у тому числі й на Україні. Зневажаючи в цілому українську культуру, нацисти водночас неабиякий інтерес виявляли до її шедеврів. Щоправда, специфічний це був інтерес. Якщо руйнування чи використання не за призначенням шкільних та інститутських приміщень, театрів і клубів ще можна було віднести на рахунок бойових дій і військових потреб, то цілеспрямовані відбір, вилучення та привласнення шедеврів культури з музеїв та бібліотек на війну вже списати неможливо — адже це завжди розглядалося і розглядається як мародерство.

Безпрецедентне пограбування й нищення нацистами української культури багатьма тисячами епізодів зафіксовано в документах Надзвичайної комісії по встановленню німецьких злочинів на окупованій радянській території. Ретельно сплановане масове вивезення культурних цінностей до Німеччини, акти вандалізму щодо національних надбань України здійснювалися скрізь на її території протягом усього періоду окупації. Однак, на наш погляд, доцільним буде розглянути кожну конкретну форму цього нечуваного злочину окремо.

Говорячи про пограбування мистецьких та інших шедеврів, слід насамперед зазначити, що до захоплення всього найціннішого в україн-

ській культурі німці готувалися з властивою їм пунктуальністю. Було, зокрема, розроблено розгалужений механізм привласнення й освоєння пам'яток історії та культури. Після вступу німецьких військ до того чи іншого культурного центру всі музеї, картинні галерії, бібліотеки, що знаходилися в ньому, закривалися, а їх майно консервувалося, «бралося під охорону». У кожному випадку призначався уповноважений, який своїм життям відповідав за збереження музейних фондів, що віднині ставали власністю «третього рейху». Далі вже за діло бралися спеціалісти з «айнзатцштабу» (робочого штабу) рейхслейтера Розенберга, створеного особливим наказом Гітлера на початку війни¹. У ньому працювали 350 наділених особливими повноваженнями експертів — кваліфіковані історики, мистецтвознавці, архівісти, бібліотекарі. Спиречатися з ними не наважувалися навіть чиновники гестапо. У розпорядженні кожного з цих фахівців був допоміжний персонал, який ретельно збирав, реєстрував, вивчав і каталогізував конфісковані скарби. При «айнзатцштабі Розенберга» діяла спеціальна «головна робоча група України», очолювана спочатку гауптслейтером Зайботом, а потім штабайнзатцфюрером Антоном. Вказаний орган складався з робочих груп «Західна Україна», «Південна Україна» й аналогічних підрозділів у культурних центрах — Харкові, Житомирі, Дніпропетровську та ін.

Крім того, «робочі групи» мали свої представництва в територіально підпорядкованих їм пунктах. Керівництво «головної робочої групи України» містилося в Києві. При «айнзатцштабі Розенберга», керівник якого був ще й рейхсміністром окупованих східних областей, а також уповноваженим фюрера по нагляду за духовним та ідеологічним вихованням членів нацистської партії, діяли «Окремий штаб бібліотек» і штаб «Образотворче мистецтво». Такі ж штаби з територіальними уповноваженими в межах України були створені при «Головній робочій групі України».

На території Східної України (Сталінська — тепер Донецька, Ворошиловградська — тепер Луганська, Харківська, Сумська, Чернігівська області), крім представників «робочого штабу Розенберга», діяв так званий «батальйон особливого призначення». Він перебував у віданні міністерства закордонних справ, і його безпосереднім шефом був Ріббентроп. Командував батальйоном штурмбанфюрер СС Кюнсберг. Докладніше про цей батальйон дізнаємося з протоколу допиту оберштурмбанфюрера Нормана Пауля Ферстера. До початку війни проти СРСР у батальйоні налічувалося 80—100 чол. Після 22 червня 1941 р. він збільшився до 300—400 чол. До його складу входили чотири роти. Одна з них під командуванням унтерштурмфюрера СС доктора Бауера діяла в Україні².

Спеціальний апарат для пограбування культурно-освітніх і наукових установ — так звані «трофейні комісії» — був створений і румунськими окупаційними властями. Вони підлягали «Організації І» — органу, що мав розгорнуту мережу агентів і виконував різноманітні функції. Його діяльність регулювалася відповідною постановою, в якій у пункті про твори мистецтва було, зокрема, записано так: «Твори мистецтва й художні цінності треба збирати по можливості таємно, не привертаючи уваги. Бажано, щоб картини виконувалися (так у тексті. — М. К.) з рамами, якщо це неможливо, то слід вирізати з рами безпечним лезом і згорнути у трубку. Твори мистецтва і національні цінності треба вивозити тільки румунськими санітарними поїздами у пункти, вказані генштабом. Категорично забороняється вживати слова «захоплено» і «вкрадено». Висновки у рапортах формулювати таким чином: «Організація І (по Одесі, на Донці, у Криму). Організували 12 гармат калібру 123, 20 кулеметів, 15 мінометів тощо»³.

Вже з наявності такого розгалуженого і кваліфікованого апарату можна судити про велетенські масштаби грабунку, піднесеного на рі-

вень «державних інтересів». І не тільки «апаратники» Розенберга чи Ріббентропа брали участь у цих мародерських операціях, а й, дивлячись на них, рядові солдати. Але якщо міністри прибирали до своїх рук найцінніші колекції, то втягнуті у піратський розподіл «трофеїв» виконавці задовольнялися музейними чи бібліотечними «дрібничками», які часто були безцінними. Увінчував цю гігантську піраміду хижаків сам «фюрер». Адольф Гітлер, замолоду художник-невдаха, планував спорудити у рідному місті Лінці (Австрія) помпезну галерею — «Музей фюрера». Тому за його завданням директор Дрезденської картинної галереї Г. Поссе відбирав для цього музею найкращі картини з числа награвованих у захоплених гітлерівцями країнах.

Не завдаючи собі клопоту юридичним обґрунтуванням грабіжницької акції, нацистські проводирі подбали про ідеологічні «аргументи» на підтвердження її «законності». Якийсь доктор Бергер зі «штабу Розенберга» так обґрунтовував це: «У боротьбі проти німецького народу євреї використовують усе, що мають. Але на відміну від боротьби, що ведеться на полях битв, це не кров, а гроші. Картина Рембрандта, котрою вони володіють сьогодні, — це практично можливість фінансувати антинімецьку боротьбу завтра. Тому картина є таким само військовим спорядженням, як і зброя, використовувана солдатом у бою»⁴. Ясно, що таке «обґрунтування» розв'язувало будь-яку хижачку ініціативу.

І хоч інколи й лунали поодинокі голоси німецьких спеціалістів, що, мовляв, оскільки раніше всі заклади культури «стояли на службі більшовицького виховання населення», було б доцільним повернути їх «у бік антибільшовизму й пронімецького виховання»⁵, українські музеї залишалися для українців «за сімома замками». В огляді наслідків німецького військового управління, складеному генерал-комісаром київського генерал-комісаріату Магунія, наголошувалося, що «населення хворобливо сприйняло закриття музеїв, бібліотек, картин, галерей, особливо якщо врахувати його... рівень знань»⁶.

Зрештою, безпрецедентний грабунок шедеврів українських музеїв був легалізований спеціальним розпорядженням начальника фронтового оперативного тилу «Південь» від 24 серпня 1941 р. (на той час це був вищий військовий чин на окупованій території України). У ньому однозначно говорилося, що в питанні використання творів мистецтва, «котрі були чи будуть реквізовані» на території, зайнятій німецькими військами, «німецька сторона у будь-якому разі користується пріоритетним правом розв'язання цього питання»⁷.

Тотального пограбування зазнали багатющі бібліотечні та музейні заклади Львова. З філіалу бібліотеки АН УРСР було вивезено 5113 найцінніших рукописів, 3139 першодруків, 2346 рідкісних гравюр. Після відвідання її нацистськими «спецями» зникли, зокрема, всі рукописи великих польських письменників А. Міцкевича і Ю. Словацького, колекція оригінальних малюнків А. Дюрера, до речі, сьома у світі за кількістю, усі книги-унікуми XVI ст., рідкісні видання королівських бібліотечних колекцій та інші раритети. У Львівському історичному музеї золоті та срібні прикраси нацисти виколупували з різних предметів, які там зберігалися, іноді розбивали їх на частини лопатами і відправляли до рейху.

Губернатор «дистрикту Галичина» Ляш, відомий тим, що був нечистий на руку у фінансових справах, цілими валізами регулярно надсилав дружині у Німеччину безцінні речі. Після визволення Львова від німців у місцевій картинній галерії збереглися десятки «розписок» його підлеглих, які наслідували приклад свого шефа. Загалом з використанням цих «документів» було викрадено 226 творів образотворчого мистецтва⁸. Тут, зокрема, залишилися розписки директора офіцерського казино на 11 картин, одного з есесівських чинів — на 9, генерал-лейтенанта Бейтеля — на 8, інтенданта штабу армійської групи армій

«Південь» на 10 картин і т. д. Однак ще більше творів мистецтва, меблів, килимів було вкрадено без будь-яких формальностей. Серед зниклих — полотна Рубенса, Рембрандта, Матейка.

Такою самою була практика окупантів і в інших культурних центрах України. Зокрема, окупаційні власті Дніпропетровська передали приміщення історичного музею під житло для штадткомісара. Останній, ставши фактичним господарем багатьох цінних експонатів, розпоряджався ними на свій розсуд⁹. А з місцевого художнього музею німецьке господарське командування вилучило 15 картин «для прикрашення казино». Повернення картин «розпискою» не гарантувалося¹⁰.

Неймовірно постраждав Харківський художній музей. Звідси з 2507 творів українського та російського живопису гітлерівці вивезли до рейху 80% картин. З-поміж них — праці В. Боровиковського, Т. Шевченка, О. Світославського, О. Мурашка, О. Кіпренського, І. Айвазовського, В. Верещагіна, М. Ге, І. Рєпіна, Г. М'ясоєдова, І. Шишкіна, А. Куїнджі та багатьох інших. Така сама доля спіткала й 35 тис. творів графіки — малюнки й естампи українських та російських майстрів, а також західноєвропейських, китайських, японських, індійських, персидських художників різних часів. Німецькі мародери спустошили багатющу (понад 30 тис. експонатів) колекцію творів прикладного мистецтва, де були зібрані унікальні зразки меблевих гарнітурів, зроблені в Західній Європі, перські килими, вироби з порцеляни, нефриту, слонової кістки. У валізах німецьких офіцерів та солдатських ранцях спливали з харківського музею безцінні скарби українського народного мистецтва — 150 зразків національного одягу, 2500 гончарних виробів, 4000 художніх кахлів, 5200 вишивок, у тому числі рушники, сорочки. Таким чином, цей один з найбагатших художніх музеїв втратив від дій нацистських грабіжників майже 70 тис. експонатів¹¹. Тисячі унікальних експонатів — картин, предметів із фарфору, бронзи, скла, зразків стародавньої зброї, килимів — вивезли німецько-румунські загарбники з одеських музеїв¹².

Трагічно склалася доля музейних зібрань столиці України із вступом сюди фашистських військ. Німецькі спеціалісти з «айнзатцштабу Розенберга» підкреслювали «велике значення музеїв Києва для Сходу, оскільки вони є єдино значимими музеями Росії, що потрапили до рук німців у стані відносного збереження, незважаючи на евакуацію творів мистецтва»¹³. Але визнання окупантами унікальності київських музеїв аж ніяк не визначило дбайливого до них ставлення. У столиці України «паслися» зразу обидві гітлерівські служби, що займалися вилученням культурних цінностей, — «айнзатцштаб Розенберга» і «батальйон Ріббентропа». Вони проводили тут широкомасштабну мародерську операцію «Лінц».

Мов шакали накинулися гітлерівці на найбільш ласий для себе шмат — всесвітньовідомий культурно-історичний заповідник Києво-Печерська лавра. У жовтні — грудні 1941 р. критими автомашинами, під покровом темряви, вони вивозили звідси найцінніші з експонатів, що не були евакуйовані на початку війни у радянський тил. Так, з Лаври зник весь відділ давньої зброї (до 4000 зразків), у тому числі унікальна запорозька вітрина, оригінали грамот українських гетьманів, акти XV—XVII ст., давні рукописи наукових праць, нумізматична колекція тощо. Було розорено лаврський музей історії архітектури, який відбивав історію розвитку будівельного мистецтва від печерних жител кам'яного віку до споруд давньоруської архітектури. Прихопили німецькі злодії й дуже рідкісні примірники найцінніших середньовічних книг, а також збірку унікальних гравюр. Усе це збиралося цілими поколіннями українських та російських колекціонерів-подвижників. І за якісь лічені дні і тижні зникло у бездонних сейфах і сховищах нацистських грабіжників¹⁴.

Протягом кількох епох створювалися багатющі колекції Київсько-

го державного історичного музею. Зрештою, напередодні війни він став центральним в Україні сховищем історичних та археологічних пам'яток і посідав третє місце серед музеїв СРСР за багатством і науковою цінністю своїх фондів. Евакуація цього культурного осередку була проведена частково: вивезли тільки найцінніші експонати кожного відділу. Все, що залишилося, загарили німці. Для здійснення цієї акції до Києва з Німеччини прибув доктор археології Грім, згодом його заступив професор Штампус. Кращі речі відправлялися до рейху під приводом збереження музейних експонатів від бомбардувань (це тоді, коли територія власне Німеччини піддавалася цілодобовим масованим бомбардуванням англо-американської авіації!). Штампус відправляв музейні цінності в ящиках, адресуючи їх своїй дружині. Грім мав децю інше уподобання: він подарував найцінніше намисто зі скіфських могил генерал-комісару Магунію. А тим часом підлеглі німецьких учених-музеезнавців виколупували зі стін музею і привласнювали барельєфи XII ст.¹⁵

У листопаді 1941 р. ватага німецької солдатні піддала пограбуванню один з кращих музейних закладів України — Київський музей російського мистецтва. В його приміщеннях залишалися неевакуйованими понад 60 картин, що являли собою значну цінність і, як відзначалося у довідці німецького фахівця, «могли дати досить чітке уявлення про розвиток мистецтва в Росії»¹⁶. Занепокоєне розмахом безладного грабунку цього закладу, німецьке командування було навіть змушене встановити в ньому вартових — адже грабувати також треба організовано. Було призначено й директора музею. Ним стала П. А. Кульженко (Голубкова), людина, добре відома в колах художньої інтелігенції Києва, друга дружина місцевого видавця С. В. Кульженка. Новий директор була неперевершеним знавцем російського образотворчого мистецтва, живопису зокрема. Вона займалася не тільки суто адміністративними справами, а й читала лекції для німецьких військово-службовців. У цитованій вище довідці «шефа» цього закладу підкреслювалося: «Нинішній керівник музею східноєвропейського мистецтва пані Кульженко дуже вміло і далекоглядно керує відбудовою музею після вивезення творів мистецтва більшовиками». Так само із знанням справи «забезпечувала» директриса вивезення німцями перед вступом до Києва радянських військ майже 1,5 тис. експонатів — 900 старовинних ікон, творів живопису XVIII—XIX століть, картин і акварелей Айвазовського, Флавіцького, Соколова, Бенда, Петрова-Водкіна (загалом 98 ящиків). У спустілих залах музею сиротливо височіла лише мармурова статуя (явно негабаритний вантаж!) «Нестор-літописець» роботи М. Антокольського. Востаннє майно київського музею, як і саму Кульженко, бачили у замку Вільденгоф на околиці Кенігсберга у грудні 1944 р.¹⁷ Відтоді сліди музейних скарбів загубилися. Що ж до П. А. Кульженко, то її в Німеччині було заарештовано органами держбезпеки і засуджено за пособництво окупантам. Відбувши покарання, вона оселилася в Костромі. Так більше в Київ і не повернулася.

Інакше склалася доля ще однієї київської перлини — Музею західного і східного мистецтва. Його куратором був мистецтвознавець «айнзатцштабу Розенберга» доктор Дітріх Роскамп, який швидко збагнув, що фонди цього культурного осередку «являють собою велику цінність»¹⁸. Він рішуче не погодився з точкою зору керівника відділу культури штадткомісаріату Києва Рейнхарда, котрий твердив, що, мовляв, «колекція західноєвропейського мистецтва ніякого інтересу для Росії не становить і тому її можна спокійно відправити до Німеччини»¹⁹. Роскамп, у свою чергу, доводив, що поспішати з вивезенням майна цього музею не слід, оскільки його відвідує багато військово-службовців, які бувають у Києві проїздом, і що взагалі музей «міг би стати важливим культурним закладом для німців, які прибувають на Схід, і було б неправильним закрити колекцію, що показує культуру

Заходу німцям, які перебувають у Росії»²⁰. Точка зору Роскампа перемогла. Музей обслуговував німців до осені 1943 р. А під час наступу радянських військ окупантам було вже не до вивезення його майна в Німеччину.

Так завдяки парадоксальному збігу обставин для Києва і киян збереглася велика збірка шедеврів, заповіданих їм незабутнім Ханенком. Щоправда, й тут, незважаючи на «опіку» Роскампа, не обійшлося без взяття «на прокат» і вилучень окремих експонатів, які дуже вже прийшлися до смаку нацистським «шефам». Так, у документі окупаційних властей «Про київські музеї» знаходимо повідомлення про те, що 30 червня 1942 р. до Музею західного і східного мистецтва «з'явилися архітектор Бар і художник Тессін, спеціально направлені герром рейхскомісаром (Е. Кохом.— М. К.) з Ровно із завданням відібрати з музею картини для квартири герра рейхскомісара в Ровно. Вони відібрали сім картин, а потім ще 17 із запасників»²¹. Даремно Роскамп «вів довгі розмови з обома панями, намагаючись пояснити їм, що вилучення цих творів мистецтва з колекції, призначеної для огляду, значно знизить її художню вартість»²². Картини було забрано. А вже за два дні сам Еріх Кох, прочувши про багатющий музей, особисто відвідав його. У згаданому документі розповідається, що протягом кількох годин він відібрав 15 кращих творів як із залів, так і з запасників для прикрашення власного помешкання та службових приміщень у Рівно-му. Роскамп, який був присутній при цьому, розповідав: «Герр рейхскомісар з політичних мотивів висловлювався проти збереження та підтримання в порядку музеїв Києва». Свою думку Кох роз'яснив так: «Буде неправильним, коли ми станемо показувати німцям, що ще до світової війни в Росії були люди, які мали художній смак і могли створити такі значні зібрання творів мистецтва»²³. Тут, як-то кажуть, коментарі зайві.

Загалом за час окупації німці викрали й вивезли з України не менше як 330 тис. музейних експонатів, завдавши збитків на 1261 тис. крб. (у довоєнних цінах)²⁴. А чим виміряти моральні збитки від втрати шедеврів Тиціана й Веласкеса, Мурашка і Пимоненка, Шишкіна і Верещагіна! Ці втрати — незмірні, особливо зважаючи на те, що з величезної кількості викрадених німцями з України картин, книг, дорогоцінних виробів в Україну було повернуто одиниці. Де вони нині, хто ними користується? Чи назавжди вони втрачені для нашого народу?

«Акція Лінц», тобто викрадення й привласнення чужих музейних цінностей, була безпрецедентною за масштабами, але не єдиною операцією, проведеною «айнзатцштабом Розенберга», цим зловісним породженням нацизму. Власне кажучи, спочатку цей орган відповідно до наказу Гітлера мав займатися іншою справою: виявляти в архівах, релігійних товариствах, бібліотечних фондах будь-які матеріали, що становлять цінність для Німеччини, й вилучати їх. З цією метою у складі «айнзатцштабу Розенберга» було створено зондеркоманду, яка проводила відповідну роботу в районі дій груп армій «Південь» (листопад 1941 р.). Цій команді зобов'язані були «подавати всіляке сприяння всі установи»²⁵. Спеціальним наказом по «айнзатцштабу Розенберга» Гітлер поставив завдання обстежити на предмет наявності важливих для інтересів рейху матеріалів бібліотеки, архіви та інші ідеологічні й культурні установи. «Євреї, масони й солідарні з ними ідеологічні противники націонал-соціалізму є ініціаторами розв'язаної проти рейху війни. Планомірна боротьба з цими силами є необхідним завданням війни», — зазначалося в наказі²⁶.

Спеціалісти з архівної та бібліотечної справ розкинули мережу своїх опорних пунктів по всій окупованій території. Було вжито заходів до того, щоб запобігти знищенню добірок документів, бібліотечних фондів, що становили для окупантів політичний та економічний інтерес. Вони розраховували знайти в них «невідому раніше інформацію

про структуру країни та її населення, котра, можливо, має значення і для ведення нинішньої війни»²⁷. Оскільки вважалося, що, вигравши війну проти СРСР, Німеччина ще протягом тривалого часу матиме справу з наслідками більшовизму, люди, яким Розенберг доручив «докопатися до його коренів», хотіли знати про нього все. Вони вважали, що «нова Європа» повинна бути назавжди очищеною від комунізму. Крім того, вивчення архівів та літератури, особливо із секретних фондів, мало значення для організації управління та експлуатації окупованих територій.

В ході виконання поставленого завдання проводилася фронтальна перевірка архівів і бібліотек, особливо тих, що входили в систему науково-дослідних інститутів. Велика увага приділялася також документам та літературі, які могли сприяти кращому пізнанню «більшовицької дійсності», розумінню суті більшовизму та особливості життя народу в Радянському Союзі після Жовтневої революції. Акценти при цьому робилися на політичній, світоглядній, культурній та соціально-економічній сферах. Крім того, облікувалася література дожовтневого періоду, оскільки в ній містилися загальні відомості про географічні умови, політичне життя, економічний розвиток східних територій. Загалом було відібрано кілька мільйонів книг, журналів, понад 100 тис. газет, складено спеціальні пошукові каталоги, роботу над якими очолював доктор Томсон. Однією з баз цієї обширної діяльності служила бібліотека ім. Кірова в Києві. З її фондів (159 тис. книг) нацисти відібрали 15 тис. видань²⁸. Пункти комплектування знаходилися в Сімферополі, Харкові, а також у Мінську, Ризі. Все найцінніше відправлялося до рейху, в так звану «бібліотеку Сходу». Туди надійшло 120 тис. конфіскованих книг і близько 11 500 найменувань журналів²⁹. Було конфісковано також партійний архів Дніпропетровська, державний архів Жовтневої революції, атеїстичний музей та архів кіно-фото-документів (75 тис. платівок та фільмів) у Києві.

Ретельно відбиралася і зберігалася лише частина культурної спадщини українського народу, що потрапила до рук німецьких загартбників, а саме тільки те, що було їм потрібне для утилітарних цілей. Решта — або підлягала знищенню, або ж була кинута напризволяще. У військах вермахту постійно культивувалося зневажливе ставлення до «російсько-азіатської культури», яка, мовляв, не заслуговує на дбайливе ставлення до себе, бо, як підкреслювалося в горезвісному, цитованому (хоч і з редакційними неточностями) мало не в усіх виданнях з історії війни, наказі командуючого 6-ю армією генерал-фельдмаршала Рейхенау, на сході історичні чи художні цінності «не відіграють жодної ролі»³⁰.

Як тільки необхідна для фахівців із зондеркоманди при «айнзатцштабі Розенберга» література була відібрана, до решти видань, а це десятки мільйонів книг, окупанти втратили будь-який інтерес. Львівський професор М. О. Заріцький, побачивши, як німці розпалювали пічку книжками з університетської бібліотеки, сказав їм, що це — дуже цінні видання, що вони є набутком загальнолюдської культури. Відповідь була майже афористичною: «Нам не потрібна ваша культура, нам потрібні ваші чорнороби»³¹.

А ось, що згадує бібліотечний працівник з Києва І. А. Хорошунюва: «У (будинку.— М. К) № 14 по бульвару Шевченка, де містився Наркомос та інститути Академії, німці, займаючи приміщення, викидали через вікна прямо в бруд у двір всі бібліотеки літературного, історичного, мовознавчого інститутів і чудову бібліотеку академіка Кримова *. Там же, у дворі, виявилися розсіпаними всі матеріали інститутів, картотеки, довідники, все, що збиралося десятками років. Працівники інститутів прибігли в Управління справами Академії по допомозі, але їм сказали, що зробити нічого не можна... Так само німці вчинили і в приміщенні президії Академії — п'ятдесят четвертому не-

мері по (вулиці.— М. К.) Короленка. Там через вікна летіли столи з усіма паперами. І нічого вже не залишилося від колишніх справ Академії. А найкраще німці «обробили» нашу бібліотеку (нинішня ЦНБ АН України.— М. К.). У ній містилася якась частина їхніх військ. Зайняті були абсолютно всі кімнати: і відділ стародруків з його чудовими меблями, і рукописний, і музичний, і кабінет мистецтв. Усюди лежали матраци, стояли ліжка. Матраци лежали на всіх столах. Вони розворушили все у пошуках німецьких книг. А коли звільнили приміщення, у нього неможливо було увійти. З бібліотеки зробили справжній дворовий туалет. Зверху донизу вона була загажена найнеймовірнішим чином... На сходах, у коридорах, у всіх кутках лежали купи німецьких екскрементів, все було запльовано, спалюжено. Якби ми не бачили цього на власні очі, ніколи не повірили б...»³². Лише частина книг, відібраних німцями для вивезення до Німеччини в академічній бібліотеці Києва, не була вивезена. Завдячувати тут можна було поганій погоді та бездоріжжю.

Величезних збитків зазнали львівська академічна бібліотека «Оссолінеум», бібліотека ім. В. Короленка у Харкові, інші відомі книгозбірні. Загалом у вирі війни загинуло понад 50 млн. книг³³. Подібна доля спіткала й архівні установи. Як тільки німецькі фахівці відібрали потрібні їм документи, архів перетворювався на смітник. Так загинув, наприклад, унікальний Архів давніх актів у Києві.

Справжній апокаліпсис приніс для закладів української культури, науки, освіти відступ німецьких військ з України в 1943—1944 рр. І причиною цього були не тільки руйнівні бойові дії. Виконуючи вказівки «фюрера» про перетворення залишуваних територій на «зону пустелі», німецькі команди підричників і «факельників» висаджували в повітря й спалювали поряд з підприємствами й приміщення театрів і шкіл, вузів і музеїв разом з рештками майна, яке там ще залишалося. Так, була цілковито знищена матеріальна база 14 інститутів АН УРСР, спалено й зруйновано 90 академічних будинків (з них 18 — повністю). Особливо постраждав Інститут фізики, який втратив усі свої майстерні (з 25 верстатів залишився один), всі значні установки, більшість вимірювальних приладів. Загальні збитки цього інституту становили 73 млн. крб. (у довоєнних цінах)³⁴. На таку ж суму було завдано шкоди й університетам. Фашисти буквально скаженіли в екстазі нищення. Зондерфюрер Харківського хіміко-технологічного інституту, наприклад, не маючи під рукою вибухівки, «розстрілював» цінні прилади з пістолета. Загалом у досліджуваний період в Україні було зруйновано та спалено 568 будинків вузів³⁵.

Величезних збитків від німецької окупації зазнала й без того не дуже багата система загальноосвітньої школи. Починаючи з грудня 1943 р. по осінь 1944 р. при Наркоматі освіти діяла комісія по обліку цих збитків. У її роботі взяло участь понад 800 чол., які склали 128 актів на суму 1 млрд. 870 млн. крб. Зазнали руйнувань 20 тис. шкільних приміщень (67% їхньої загальної кількості)³⁶.

Не було в Україні такої галузі чи ділянки, що прямо або опосередковано відносилася до культурної сфери, яка б не постраждала під час війни насамперед від цілеспрямованого вандалізму гітлерівських розбійників. У республіці зазнали серйозних руйнувань 609 стаціонарних кінотеатрів на 198 тис. місць, 12,5 тис. приміщень театрів, клубів, палаців культури, 11 радіостанцій магістрального зв'язку, 25 широко-мовних і 127 радіостанцій внутріобласного зв'язку, 634 міські та районні друкарні³⁷.

Слід наголосити, що з усіх культурних центрів України найбільше потерпіла її столиця. За всю свою багатовікову історію Київ після нашествия орди хана Батия не зазнавав таких тяжких руйнувань, як у період другої світової війни. Час від часу в місцевій періодичній пресі вміщуються статті про київські пожежі 1941 р. Наводяться різні вер-

сії та припущення з приводу того, хто і з якою метою влаштовував ці вибухи та пожежі у культурному центрі міста. На гори цегли було перетворено центральну магістраль української столиці — вулицю Хрещатик, вулиці Миколаївську (сучасна — К. Маркса), Мерінговську (Заньковецької), Ольгінську, частину Інститутської, Лютеранської, Прорізної, Пушкінської, Фундуклеївської (Богдана Хмельницького), бульвару Шевченка, Великої Васильківської (Червоноармійська), Думської площі (майдан Незалежності) та інших — загалом три кілометри найкращих вулиць міста, 940 великих житлових і адміністративних будівель, серед них п'ять кращих кінотеатрів, театр, консерваторія, цирк тощо³⁸.

На зміну ортодоксальній точці зору, відповідно до якої вибухи в центрі Києва — справа рук гітлерівців, останнім часом з'явилися інші погляди: руйнування спричинили фугаси, керовані по радіо, що їх заклали радянські сапери перед тим, як залишити місто. В одній із статей називалося навіть прізвище керівника цієї операції — полковник О. І. Голдович³⁹. Вибухи, як відомо, тривали досить довго — з 24 вересня аж до початку листопада 1941 р. Однак чи зробили окупаційні власті хоч щось для того, аби відвернути або обмежити масштаби катастрофи? Адже акція спрямовувалася саме проти них: мінувалися найкращі будівлі житлового й громадського призначення, без яких німцям напередодні зими важко було обійтися.

Зауважимо, що окупанти швидко відчували загрозу для себе, хоч не відразу збагнули її величезні масштаби. Та вже через 5 днів після першого вибуху (на розі Хрещатика і Прорізної) в оперативному зведенні 454-ї охоронної дивізії, штаб якої містився на Хрещатику, констатувалося: «У Києві є багато замінованих зон»⁴⁰. Тривога звучить і в зведенні за наступний день: у місті «існує ще значна небезпека від закладених мін»⁴¹. 30 вересня 1941 р. повідомлялося, що вибухи сталися в будинках, де були розташовані штаб 454-ї охоронної дивізії та польова комендатура, і що ці установи «зазнали значних втрат особового складу через вибухи»⁴². Знаходимо у німецьких документах і відомості про розмінування в Києві різних об'єктів. Наприклад, тільки 10 жовтня 1941 р. було виявлено й знешкоджено «дев'ять тонн вибухівки з радіозарядами»⁴³.

Зрештою, німці були просто приголомшені масштабами мінувань, наслідками вибухів. Про це, зокрема, свідчить щоденниковий запис одного німецького офіцера (його прізвище залишилося невідомим): «На паромі із взводом піхоти та двома протитанковими гарматами ми переправлялися через Дніпро. Коли добралися до середини річки і кинули погляд на освітлену сонцем цитадель (Печерську фортецю.— М. К.), то почули раптом дуже сильний вибух, так наче б то десь поблизу гримнув грім. Перед цитаделлю здійнявся величезний сніп піску й каміння. Хоча ми ще й не знали, що трапилося, але відчули — це один із садистських вчинків росіян. Слідом за цим почувся могутній вибух південніше, у районі військової гавані... Після повернення дізналися про подробиці нещастя в цитаделі. Спочатку злетів у повітря майданчик перед цитаделлю, на якому знаходився спостережний пункт артилерії і стояла зенітна гармата. Жителі ще вчора повідомили, що це місце, можливо, заміноване. Сапери обшукали весь район, але вибухівки не знайшли. Вибух забрав у нас багато офіцерів, унтер-офіцерів і солдатів. Серед них і мій знайомий — полковник фон Зейдліц, 62-річний чудовий хоробрий офіцер»⁴⁴. Отож, із суто військової точки зору здійснення серії потужних вибухів, можливо, й було доцільним. Одним з їх результатів стала телефонограма начальника фронтового оперативного тилу «Південь» польовій комендатурі Києва: «Відповідно до суворого наказу фюрера Київ повинен бути терміново звільнений від установ, штабів і військових частин»⁴⁵. Але з погляду долі Києва така акція була явно сумнівною.

У нашому розпорядженні немає даних, які свідчили б на користь того, що німці виявляли активність у гасінні київських пожеж (хоч, як показано вище, розмінувальні роботи ними проводилися). Навпаки, в архівних фондах збереглися свідчення іншого роду. 1 листопада 1941 р. начальник пожежної охорони Києва у рапорті міському голові В. Багазію повідомляв: «31 жовтня 1941 р. о 19 год. 30 хв. виникла пожежа у будинку колишньої Верховної Ради. На пожежу прибули Старокиївська, Двірцева, Либідська і Подільська пожежні частини. Незважаючи на те, що пожежні частини прибули на місце пожежі своєчасно, будинок врятувати не вдалося, бо німецьке командування не дозволило дати розворот пожежним частинам щодо ліквідації пожежі»⁴⁶. Втім, твердити, що німці зовсім не боролися з пожежами, було б неправильно. Але до чого ж дивними були їхні дії! З метою «локалізації пожеж» німецькі сапери підривали будинки, до яких підбирався вогонь, розширюючи тим самим зону руйнувань.

Чим же пояснити ці, здавалося б, не зовсім логічні з позицій здорового глузду, дії? Адже виходить, що німецькі війська, захопивши після тривалих боїв і ціною значних втрат велике місто, де їх чекали комфортабельні «зимові квартири», не робили всього необхідного для того, щоб врятувати його від знищення й начебто діяли всупереч власним інтересам! Можливо, певне світло на цей «парадокс» пролле згадуваний уже наказ командуючого 6-ю армією групи армій «Центр» генерал-фельдмаршала Рейхенау, виголошений, до речі, якраз під час київських пожеж. У ньому говориться: «Ради при своєму відступі часто підпалюють будинки. Війська повинні брати участь в їхньому гасінні лише тією мірою, як того вимагає необхідність розквартирування військ. Втім, зникнення символів колишнього панування більшовиків — навіть у вигляді будівель — не виходить за рамки руйнівних бойових дій»⁴⁷. Ясніше й не скажеш.

Київські пожежі, сприйняті населенням як величезне нещастя, завершилися, мабуть, найбільшою втратою української культури в часи війни — загибеллю Успенського собору Києво-Печерської лаври, однієї з найкрасивіших і найбагатших з погляду історико-художньої вартості пам'яток церковної архітектури Києва. І хоч після тієї сумної події минуло більш як 50 років, обставини знищення цієї перлини давньоукраїнського зодчества й досі залишаються нез'ясованими. З кількох статей у періодичній пресі, що з'явилися в останні роки, не можна зробити однозначного висновку — надто вже вони суперечливі й бездоказові⁴⁸. І це не вина авторів — їм просто немає чим оперувати, бракує документів.

Встановлення істини, звичайно ж, ускладнюється тим, що напередодні вибуху, яким було знищено собор, на початку жовтня 1941 р., за досить загадкових обставин невідомими людьми, одягнутими в німецьку форму, було вбито виконуючого обов'язки директора Лаври М. М. Черногубова. За деякими даними, останній знав, що Успенський собор заміновано більшовиками, і попередив про це німецького шефа Києво-Печерської лаври. Однак німець категорично заявив: «Це неможливо». А в середині жовтня так само за нез'ясованих обставин було вбито й наступника Черногубова — Шеверницького. Істотним моментом у цій справі є те, що фатальному вибуху, який прогрімів 3 листопада приблизно о 14 год. 30 хв., безпосередньо передував ознайомчий візит у собор президента союзної рейхові Словаччини — Й. Тісо з великим почтом німецьких офіційних осіб. Не виключено, що саме з цими відвідинami й пов'язано згадану акцію. Відразу після вибуху поширювалася чутка (її підтримували й німці), що, не зумівши виявити закладеної більшовиками вибухівки і вилучити її, німецькі спеціалісти випробували собор електричним струмом... Версій чимало, але жодна не підтверджується вірогідними документами. А документи, вочевидь, є. Тільки зберігаються вони у сховищах з надійними

замками. Безсумнівним, проте, є таке. І легендарний Успенський собор, і всесвітньовідомий Хрещатик, і багато інших національних святинь були принесені в жертву Молохові тотальної війни, що її вели тоталітарні режими властивими їм методами.

І ще одне. Акцентуючи, і цілком обґрунтовано, на безпрецедентному злочині — висадженні в повітря православної святині — Успенського храму, що, на нашу думку, також цілком логічно вкладалося у концепцію війни без будь-яких обмежень, дослідники несамохіть ігнорують факт руйнування в той самий час усієї Києво-Печерської лаври. Причому цілком мирним шляхом — кирками, сокирами, пилами. Річ у тім, що високопоставлені німецькі чиновники та офіцери розмістилися у кращих київських будинках з центральним опаленням, яке, однак, не діяло. Цеглу для спорудження печей у цих будинках за наказом штадткомісара міста брали із розібраних у Лаврі печей, а дрова для їх опалення — з балок, підлог, різних перегородок, які по-хижацькому виламувалися з лаврських будівель. Хмара піску і пилу постійно висіла над цією давньою слов'янською святинею. Здавалося, що вона вже приречена. Однак Бог змилостився над Лаврою. Зранена, сплюндрована, потьмяніла, вона все ж, на радість мільйонів віруючих, цінителів старовини та мистецтва, вижила. Як вижила й українська культура. Втрати, завдані їй нацистами, були незмірні. І справа не тільки у грошовому обчисленні збитків. І без того тонкий шар інтелігенції став незмірно тоншим. Нація у цілому зазнала непоправної моральної травми — страх, посіяний сталінською репресивною політикою, набагато помножився кривавим терором гітлерівців. А вбога й раніше матеріальна база культури, освіти, науки на тривалий час стала зовсім злиденною.

Ставлення нацистів до культурних здобутків творчого генія українського народу визначалося їхньою загальною позицією щодо України як до колонії, частини великонімецького простору. Тому культуру цього народу верховоди рейху всіляко зневажали, душили, заперечували, постійно підкреслюючи, що йдеться про чужу, ворожу цивілізацію. Тут, незважаючи на різницю у тактичних підходах щодо перетворення України на колонію, нацистське керівництво діяло об'єднаним фронтом. І лихоліття нацистського фізичного й духовного терору проти України назавжди вкарбувалися в її історію однією з найпохмуріших сторінок.

Страхітливі умови «нового порядку», покликаною задушити все живе на окупованій території, здавалося б, унеможливлювали будь-яку форму суспільного життя, а культурного поготів. І все ж у міру того, як фронт відкочувався на схід, у напівмертвих містах, передусім найбільших центрах України, почали з'являтися перші ознаки культурного пожвавлення — уціліла інтелігенція робила негучні, але настійні спроби заявити про себе, якось згуртуватися і налагодити діяльність у галузі культури. Щоправда, дехто ще плекав надії на те, що «культурна німецька нація», мовляв, з розумінням поставиться до прагнень українських інтелектуалів й, відповідно, окупаційні власті підуть їм назустріч.

Однак сподівання на те, що німці опікуватимуться духовними, як і взагалі будь-якими інтересами українців, виявилися марними. Щоправда, спочатку гітлерівці, виявляючи байдужість до культурних потреб місцевого населення, принаймні не заважали спробам місцевих інтелігентів задовольнити їх. Надалі ж ставлення окупантів до вимог інтелігенції ставало дедалі нетерпимішим. Водночас вони всіляко підкреслювали свою незацікавленість у розбудові української культури. Керівник групи «Наука», створеної у Києві, доктор фон Франк'є у звіті про стан української освіти й науки наголошував: «Жодна німецька служба не відчувала потреби у послугах вузів (інститутів) гуманітарного профілю»⁴⁹. На запити місцевої професури він постійно

відповідав, що «вiдродження академічних досліджень, а також вищої освіти можливе за «нового порядку» лише через багато років»⁵⁰. Бригадефюрер СС Квітцрау, який займався створенням у Києві «Збірного інституту науково-технічного профілю», відкидав навіть саму ідею існування українських гуманітарних інститутів, що, на його думку, «бачаться як наукові барахолки»⁵¹.

Певну роль при цьому відігравало побоювання німецьких властей, що наукові та вузівські установи будуть використані місцевою інтелігенцією для створення «національно-політичного інструменту». Зокрема, згаданий вище фон Франк'є скаржився, що Київський політехнічний інститут «перетворюється на розсадник націоналізму»⁵². Він же вжив заходів для заблокування спроб Української національної ради, створеної у Києві українськими патріотами в жовтні 1941 р., відновити діяльність Академії наук, підкреслюючи, що її слід розглядати як «інститут державності очікуваної самостійності України»⁵³.

І все ж певні поступки окупантами були зроблені, завдяки чому стало можливим відкриття ряду науково-дослідних установ. Пояснювалося це передусім воєнно-господарськими потребами окупантів, а також необхідністю освоєння захопленої території. Як правило, очолювали такі установи німці. З київських газет можна дізнатися, що в місті у 1942 р. було відкрито 13 інститутів, які мали прикладний характер у галузі сільського господарства та хімії. Майже всім таким установам надавався статус філіалів аналогічних наукових закладів, що діяли безпосередньо в рейху. Так, перед співробітниками Інституту геологічних наук організацією ТОДТ було поставлено завдання скласти карту корисних копалин України, допомагати німецьким господарникам вирішувати питання про можливість і шляхи використання місцевої сировини для одержання клінкеру, необхідного для шляхового будівництва. Це завдання було отримане від військово-господарських органів. Керував інститутом німець Борнеман⁵⁴.

Ряд наукових установ було створено окупантами в Харкові. Ці інститути — вугле-хімічний, металів, моторів, електротехнічний, фізико-технічний — виконували завдання з військової тематики і підтримували зв'язки з відповідними науково-дослідними установами Німеччини. Приділяючи виняткове значення вивченню окупованої території України, німецькі власті створили у Варшаві (з філіалом у Львові) широкопрофільний інститут німецької праці на Сході.

Усі інші наукові заклади, передусім гуманітарного профілю, відкривати було заборонено. Виняток становив лише інститут імені Тараса Шевченка з рядом українознавчих кафедр, заснований у Львові на базі інститутів Академії наук України на клопотання Українського центрального комітету, створеного ОУН-м у Львові, та ухвалою генерал-губернатора Франка. Проте він фактично не працював. Отже, цей широкий пропагандистський жест загарбників, розрахований на те, щоб справити позитивне враження на населення, завис у повітрі.

Вкрай дезорганізоване суспільне життя, відсутність необхідних умов для роботи та й самого бажання працювати, звичайно, не сприяли успішній діяльності цих установ. «Наша робота нагадує гру в ляльки», — так оцінювали деякі науковці ефективність своєї праці. У доповідній записці наркома держбезпеки України С. Р. Савченка на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. С. Коротченка про поведінку вчених в умовах окупації зазначалося: «За матеріалами, що у нас є, переважна більшість науково-технічної інтелігенції, залучена німцями для роботи в інститутах, науково-дослідної роботи не веде»⁵⁵.

Жорсткою була політика німців і щодо відновлення роботи вищої школи, яка регламентувалася спеціальною директивою А. Розенберга (січень 1942 р.). У ній однозначно зазначалося: «Усі вузи в РКУ (рейхскомісаріат «Україна». — М. К.) залишаються закритими». Втім, виняток становили окремі вузи технічно-природничого профілю. Однак

у них спочатку повністю оновлювався професорсько-викладацький склад. «Треба мати на увазі,— читаємо у директиві,— можливість використання цих кадрів після проходження ними іспиту на політичну благонадійність». Проте навіть після атестації ці викладачі «продовжуватимуть свою діяльність під контролем»⁵⁶.

У газетах, що виходили на окупованій території, інколи містилася інформація про спроби відкриття вузів природничо-технічного профілю у Харкові, Дніпропетровську та деяких інших містах. Найчастіше невдалим були й спроби налагодити навчальний процес у вузах. У пресі того часу зрідка можна прочитати таке: Київський театральний інститут. Тут за штучною перегородкою, зробленою з шаф, розміщуються канцелярія і кабінет директора; решту зали займають сцена й імпровізована аудиторія, відокремлена від лаштунків тільки чорною дошкою⁵⁷.

Нерідко німці, які полювали за робочими руками української молоді, використовували вузи як пастки. Зокрема, до Німеччини було силоміць вивезено кількасот студентів Київського медичного інституту, які наївно повірили оголошенню про відновлення занять у вузі. На каторжні роботи до рейху таким же чином потрапили члени студентського ансамблю «Гроно» Київської консерваторії.

Нацистська політика духовного закабалення українського народу яскраво виявилася і в ставленні фашистів до здобуття підростаючим поколінням загарбаних територій початкової освіти. Згідно з спеціальною директивою рейхскомісара України Е. Коха і особливим розпорядженням військової адміністрації групи армій «Південь» ліквідовувалася система радянської наросвіти і натомість запроваджувалися чотирикласні українські школи. Навчання в них мало обмежуватися читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, різними іграми і ручною працею, але без використання будь-яких навчальних посібників. У вищезгаданих директивах підкреслювалося, що «підручники і навчальні матеріали повинні бути вилучені в школах і в населення внаслідок їхнього пропагандистського й комуністичного змісту»⁵⁸.

Метою чотирикласних шкіл була підготовка робітників-ремісників і в такий спосіб значно звужувалася шкільна мережа. Зокрема, у Києві працювали лише 40 «народних шкіл», які відвідували 6470 учнів (напередодні війни в місті діяло 157 шкіл з 96,6 тис. учнів), у Харкові — відповідно, 24 і 11 тис. (до війни — 135 і 103,4 тис.), у Полтаві — 2 і 150 (до війни — 18 і 12 тис.)⁵⁹. А в решті колишніх шкільних приміщень розміщувалися окупаційні служби, склади, госпіталі, казино тощо.

Усвідомлюючи, що діяльність подібних шкіл не принесе користі українському суспільству, місцева громадськість подекуди прагнула зберегти шкільні установи радянського типу. Однак німецька адміністрація була невмодною. В одній з численних директив рейхскомісар Кох писав: «Мною встановлено, що, незважаючи на мої чіткі політичні настанови..., крім 4-класних народних шкіл, збереглася ще деяка кількість інших шкіл, що діють без мого дозволу... Нам зовсім байдуже, чи буде в Україні організоване навчання підростаючого покоління... Вимагаю потурбуватися про те, щоб, крім 4-класних народних шкіл, не існувало жодної школи...»⁶⁰.

Але й так звані народні школи ледь животіли, не одержуючи від окупаційних властей реальної матеріальної допомоги. Внаслідок цього їх приміщення поступово приходили у повний занепад. В доповідній записці директора 8-ї харківської школи на ім'я бургомістра 4-го району передічуються її біди: водогін не працює, опалювальна система не відремонтована, вікна не засклені, дах протікає, стеля й стіни пообвалювалися тощо. Директор також зазначав, що всі інстанції, куди він звертався з проханням про допомогу школі, в цьому йому відмовили. На доповідній бургомістр поставив резолюцію про те, що

у своєму розпорядженні не має ні матеріалів, ні коштів⁶¹. Школам бракувало практично всього, що потрібно для навчання: паперу, підручників, пер, навіть чорнил. Тому, як вказувалося в огляді поліції безпеки і СД по Київському генерал-комісаріату, «навчання можливе лише найпростішим чином»⁶².

Для такого типу шкіл, які нацисти почали запроваджувати в Україні, радянські вчителі, звичайно, не підходили. Взагалі до них окупаційні власті ставилися з недовір'ям і небезпідставно. Ось яка характеристика давалася їм в огляді поліції безпеки і СД Києва: «Радянські педагоги були у переважній більшості найзаповзятливіші передавачі загальної радянської політики». Особливо небезпечними визнавалися сільські вчителі як «відповідальні агенти радянської політики»⁶³.

За таких умов добір педагогів для «нової школи» ставав складною проблемою. У ряді районів учителем могла працювати лише особа, яка здобула освіту ще до революції або в усякому разі не пізніше 1921 р. Тому в основу кадрової політики були покладені «чистки» й усунення неблагонадійних. У 1942 р. Дніпропетровська міська управа інформувала штадткомісара: «Проведено перегляд адміністративного і педагогічного персоналу шкіл з боку їхньої освіти і політичної благонадійності, причому три завідувачі шкіл, які призначені більшовиками, звільнені й замінені іншими. При перегляді складу вчителів надавалася перевага тим, хто постраждав від більшовицького режиму. Ні колишніх більшовиків, ні комсомольців у складі учителів немає...»⁶⁴.

Однак навіть такі радикальні заходи не давали очікуваного результату. В огляді «Про наслідки німецького воєнного управління», складеному генерал-комісаром Мугунія в 1944 р., вказується, що «з молодих вчителів лише відносно невеликий процент — після відповідної підготовки — можна буде використати на вчительській роботі»⁶⁵. Причому й ці педагоги не користувалися повним довір'ям окупаційних властей. Їх непокоїло те, що внаслідок відсутності рекомендованого навчального матеріалу, насамперед підручників, учителі можуть одержати «свободу дій у відборі навчальних тем і цим для них відкриваються небажані (для німців) можливості підходу до учнів, щоб справити на них вплив»⁶⁶.

Загарбники не стільки боялися комуністичної пропаганди, скільки підвищення освітнього рівня української молоді, яка, за їх планами, мала лише працювати на німецьких надлюдях. Еріх Кох, наприклад, вважав, що освіта, яку можна здобути в чотирирічній школі, є «надто широкою для українців, оскільки загальний рівень їх знань слід знижувати»⁶⁷. Тому було вжито заходів для підготовки і видання у Німеччині нових шкільних підручників, складених у напрямі «німецько-української співпраці й орієнтації на Європу». Щоправда, ці підручники та навчальні матеріали так і не надійшли в Україну.

Наслідки німецької політики в галузі освіти були плачевними. Українські діти, по суті, не вчилися два-три роки. Навіть ті з них, які відвідували чотирирічну школу, ніяких знань не здобули. Більше того, сам факт відвідування такої школи, як і технікумів (щось на зразок ремісничого училища) та інститутів, після відновлення радянської влади став свідченням неблагонадійності такої людини. Визнаючи крах німецької політики у галузі освіти, згаданий Мугунія у своєму огляді писав: «...При радах існувала розвинута система шкільної та іншої освіти, ...а ми позбавили населення таких можливостей здобуття освіти з політичних та інших міркувань»⁶⁸.

Як і наука та освіта, вкрай деформованим в роки окупації було літературно-мистецьке життя України. Та й про яку художню творчість могла йти мова, коли над кожним митцем чи літератором тяжіла примара голодної смерті та злиднів, коли їх побутові умови були зведені до печерного стану і аж ніяк не сприяли появі високих ідей та образів.

Однак слід враховувати той факт, що чимало людей творчої праці, орієнтовані за роки радянської влади на приховування своїх переконань, ідеологічне пристосування, схильні до меркантильної політизованості власної творчості, звично замінювали одного «замовника» на іншого.

Ініціатива згуртування творчих працівників на базі української національної ідеї виходила від «похідної групи» ОУН (в основному від членів мельниківської фракції), що прибула до Києва разом з німецькими військами. Організаторські функції виконував поет і вчений О. Ольжич-Кандиба. Його осередок, до якого входила, зокрема, і О. Теліга, створив у Києві спілки письменників, музикантів, лікарів, музейних працівників, інженерів. При редакції газети «Українське слово» було створено видавництво з тією ж назвою, а також політичний клуб інтелігентів ім. гетьмана Павла Полуботка. Олена Теліга налагодила випуск нелегального журналу «Літаври». Крім того, певний час видавалися часописи «Розбудова нації» та «Український вісник» (редакція останнього знаходилася у Берліні).

Навколо цих друкованих органів гуртувалися професори Є. Онацький, Я. Шумелда, Ю. Шевельов, літератори М. Степовий, С. Ярошенко, Д. Гуменна, А. Любченко, І. Головка, брати Царинники, Т. Осьмачка, В. Пачовський, Михайло Зеров та інші. Дехто з письменників не утримався від спокуси використати політичну кон'юнктуру. В пресі з'явилися «оди», присвячені Гітлеру, німецьким «визволителям». Набували популярності кримінально-авантюрний жанр, «художнє» смакування сексуальних проблем.

Однак політична обстановка в окупованій Україні, як і умови напівлегального існування митців, не сприяли їх літературній творчості. В органі львівських письменників визнавалося: «Подача нових, готових до друку творів поки невеличка. Мабуть, велика кількість одержуваних щодня вражень придавлює поки що творчий розгін письменників, заставляючи їх чекати, аж поки успокояться перевтомлені нерви»⁶⁹. З метою бодай мінімального стимулювання літературного процесу в червні — липні 1943 р. у Харкові та Києві було проведено конференцію письменників Лівобережної України і «день українського письменника». Організатори цих заходів намагалися, хоч із запізненням, орієнтувати їх учасників на «з'ясування тих обов'язків, що стоять перед українцями в найважливішій справі — переможному закінченні війни»⁷⁰.

Творче життя, як, звичайно, і побутове, було притаманне й тим митцям, які жили за рахунок мізерних заробітків, одержуваних від реалізації їх праць. Деякі джерела існування, зокрема, мали художники, оскільки німецькі військовослужбовці та працівники казино виявляли певний інтерес до українських пейзажів і зображень міських ландшафтів. Однак покупці картин швидко розчаровувалися, називаючи ці пейзажі «в кращому разі товаром середньої якості»⁷¹. Молоді митці, привчені виконувати замовлення «на злобу дня», інколи намагалися по-своєму використати кон'юнктуру. У газеті «Нове українське слово», наприклад, повідомлялося, що «молодий художник М. Іванов дуже вдало відобразив на полотні варварські дії більшовиків»⁷². У тій же газеті вміщено інформацію про те, що в Києві відбувся концерт професора консерваторії А. І. Королькова, який виконував лише твори німецьких композиторів, а також «Героїчний етюд», написаний ним самим до дня народження Гітлера⁷³. Інший митець — О. Веретенченко писав пісні для українців, які добровільно пішли служити у німецьку армію і т. ін. Такі «твори», що прославляли окупантів, викликали протест українського населення.

Значного поширення набуло виконавське мистецтво. Окупаційна преса часто повідомляла про гастролі української капели бандуристів у Німеччині з метою проведення агітаційної роботи у розташованих

там таборах військовополонених, а хорової капели — у німецьких військових частинах і госпіталях. Взагалі обслуговування окупаційних військ вважалося серед учасників таких виконавських колективів вигідним, мабуть, з огляду на «натуроплату». Тільки в Києві існувало 28 концертно-естрадних груп. Причому під час «тижнів культури», організованих для солдатів окупаційних військ, ці колективи виконували в основному німецький репертуар, український же — вибірково. Часто вони виступали також у церквах під час служб і панахид. А тим часом у народі створювалися частівки, позначені сумним гумором. Наведемо хоча б одну з них:

Серенький в соплях платочек
Немец дал мне постирать,
Дал он мне хлеба кусочек
И котелок облизать.

У нелюдських умовах «нового порядку», що перетворив Україну на суцільний «табір смерті», виникали і нелюдські форми мистецтва приречених — у єврейських гетто, «робочих таборах». У Янівському таборі смерті колишні студенти Львівської консерваторії таємно від гітлерівців та їхніх поплічників влаштовували «естрадні концерти», на яких виконували складені ними самими пісні та вірші про своє неймовірно важке становище. У таборі було створено симфонічний оркестр, до якого входили 40 в'язнів — колишніх професійних музикантів, під керівництвом професора тієї ж консерваторії Штрикса і диригента Мундта. Цим відомим музикантам і композиторам керівництво табору запропонувало написати мелодію під назвою «Танго смерті». Вона виконувалася під час розстрілів у «Долині смерті» на Пісках (під Львовом), «психологічно» настроюючи приречених на смерть. Незадовго до ліквідації табору німці розстріляли всіх оркестрантів, включаючи Штрикса і Мундта⁷⁴.

На окупованій території залишилася досить велика група українських артистів. У розвідзведенні опергрупи НКВС УРСР від 1 вересня 1942 р., надісланому на ім'я М. С. Хрущова, повідомлялося: «Серед відомих акторів залишилися і перебувають нині на службі окупантів Гмиря — соліст Харківського театру опери та балету, кінорежисер Кавалерідзе, оперні артисти Ігор Зейферт і М. Е. Донець-Тессейр (дружина заарештованого і розстріляного за «контрреволюційну діяльність» артиста М. Донця.— М. К.), композитор Ступницький». Далі в документі наводився список артистів Києва, Харкова та Полтави, які з різних причин не змогли чи не захотіли евакуюватися в тил⁷⁵.

Створюється враження, що театральні справи на окупованій території були предметом особливої уваги НКВС. У цитованому вище розвідзведенні зазначається, зокрема, що у Львові, Тернополі, Станіславі, Дніпропетровську, Харкові, Полтаві, Сталіно та інших містах фашистам «вдалося відкрити ряд театрів, де ставляться такі п'єси, як «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка», «Назар Стодоля», «Сорочинський ярмарок», «Вій» та інші, перероблені й подані глядачеві в націоналістичному викладі... Крім цих постановок, окупаційні власті включали до репертуару театрів п'єси авторів з числа українських націоналістів, свого часу засуджених радянськими судовими органами за контрреволюційну діяльність»⁷⁶. Серед них названо прізвища Куліша і Осьмачки.

В іншому подібному документі як про подію, що заслуговує на особливу увагу, повідомляється, що у Львові український театр поставив п'єсу «Мина Мазайло» «націонал-фашиста Куліша, німецького агента, терориста, репресованого органами НКВС». Автора іншої п'єси — Т. Осьмачку охарактеризовано чекістами як «неодноразово репресованого і який пізніше втік з СРСР»⁷⁷.

Окрему розвідувальну інформацію присвячено трупі Сумського

облдрамтеатру, що складалася з аматорів-учителів, рахівників, домогосподарок тощо. У документі підкреслюється, що цей самодіяльний колектив «проводив антирадянську агітацію». Зокрема, у поставленій ним виставі-карнавалі один з «артистів» — Буряк, який ішов попереду святкової «колони» і зображав «вождя народів», ніс раковину, наповнену цукерками, й кидав їх глядачам. Інший «артист», що виконував роль прем'єр-міністра Англії Черчілля, йшов позаду Буряка з квітами. Дорого коштувала ця, по суті, дитяча витівка самодіяльним артистам. «Після вигнання німців з Сумщини, — зазначається у відповідному документі, — ці пройди стали перед радянським судом і зазнали заслуженої кари»⁷⁸.

«Дерусифікація», «дебільшовизація», «ворожа азіатська культура» — цей лексикон постійно використовувався в переважній більшості документів окупаційних властей, відбиваючи їхнє намагання зайняти монопольне становище в усіх без винятку сферах життя, у тому числі культурі. Спеціальними директивами німецьких властей місцевому населенню заборонялося відвідувати спектаклі, поставлені театрами для військовослужбовців вермахту. Деякі ж театри працювали тільки для німців.

На суто німецьку установу був, наприклад, перетворений Київський театр опери та балету ім. Т. Шевченка. Групи його акторів побували з спектаклями й безпосередньо на фронті. Український оперний театр дістав визначення «опернгауз» і на його постановки не допускалися місцеві жителі. Безроздільним господарем тут став його «шеф» — «інтендант» Вольфганг Брюкнер, брат придворного композитора Гітлера — Антона Брюкнера. Знущаючись над українськими артистами, серед яких, до речі, були висококваліфіковані співаки, за його словами, «барани», він позбавляв останніх продовольчого пайка. А свою «місію» формулював так: поки я в театрі, тут звучатиме тільки німецька музика. «Цей театр — моя німецька домівка. Я тут повний господар»⁷⁹.

З числа голодуючих артистів окупанти створювали напіваматорські драматично-опереткові та концертні трупи. Їх використовували для розваг німецьких військовослужбовців у кафе-шантанах, кабаре, вар'єте та інших подібних низькопробних видовищних закладах, мета відкриття яких чітко сформульована у спеціальній інструкції, виданій одним з вищих нацистських адміністраторів генерал-губернаторства Франком: «Насамперед слід прагнути вульгаризації та еротизації... Художні виступи не повинні містити в собі ніякої думки»⁸⁰.

Кіномистецтво на окупованій території України використовувалося насамперед з пропагандистськими цілями, а не як засіб пізнання дійсності. Спеціальними наказами властей повсюдно вилучалися радянські кінострічки. Натомість німецькою фірмою «Українфільм», яка відала прокатом фільмів, було складено їх новий репертуар, рекомендований відділом пропаганди при рейхскомісаріаті «Україна», що включав передусім порнографічні фільми з життя справжніх арійців — «надлюдей». Про їх одноманітність та примітивізм свідчили навіть назви на кшталт «Шлюбна ніч утрюх», «На третій день весілля», «Шлюб з перешкодами», «Такі вже чоловіки» тощо. Так звані «культурфільми» були покликані показати перевагу арійської раси. І, нарешті, демонструвалися кіноагітки про нібито райське життя у рейху, зокрема, фільм «Дорога у Німеччину», знятий для введення в оману української молоді, яку вербували на каторжні роботи.

Робилися, правда досить мляві, спроби налагодити при Київській студії документальних фільмів роботу знімального відділу, головним завданням якого було створити за допомогою німецьких фірм документальну стрічку «Київ», у якій знайшли б відображення краса міста та його околиць і жахливі руїни чудових будівель та архітектурних пам'яток — наслідків вибухів та пожеж у вересні — листопаді 1941 р.

Незважаючи на всі зусилля діячів хваленої німецької кіноіндустрії, фашистам не вдалося використати кіноматограф для досягнення пропагандистських цілей. Українці, які попервах з інтересом зустріли новинку — «закордонне кіно», невдовзі розчарувалися в ньому — надто далеким було воно від реалій життя. Характерне визнання цього знаходимо у доповіді начальника поліції безпеки і СД Києва за червень 1942 р.: «...Нечисленні кінофільми, що демонструвалися у селищах і в містах, більше златні викликати негативну реакцію. Адже вони ледь зрозумілі за змістом і звуком і мусять поступитися радянському кінофільму»⁸¹.

Очевидно, найбільш виразно виявилось намагання нацистів негативно вплинути на розвиток культури українського населення у їхньому ставленні до книжкової справи. По-перше, було запроваджено фонди обмеженого користування літературою. У спеціальному переліку заборонених авторів і творів художньої літератури налічувалося близько 500 видань. По-друге, різко скорочувалася кількість бібліотек. Навіть у таких великих містах, як Київ, Дніпропетровськ, Полтава, їх залишилося по одній. В результаті в єдиній бібліотеці Києва з наявних 170 тис. книг дозволялося видавати читачам лише 26 тис.⁸²

Однак «похідні групи» ОУН, незважаючи на вкрай обмежені можливості, робили спроби налагодити книговидавничу справу. Більшою мірою це їм вдалося у Львові, меншою — в Києві та інших містах Лівобережжя. Зокрема, в 1941—1943 рр. видано збірки поезій Т. Осьмачки «Сучасникам», Ю. Клена «Каравели», М. Ореста «Луни літ», О. Лятуринської «Княжа емаль» та ін. Щоправда, вірші цих маловідомих українському читачеві поетів були написані переважно до війни.

Деякі книги мали задовольнити інтерес населення до різних питань історії України, її державницьких проблем (І. Мала. Історія України; Л. Биковський. Великодержавні проблеми України; Ю. Липа. Чорноморська доктрина; В. Кубійович. Географія України та суміжних земель; Грищенко. Історія української культури та ін.). Деякі праці, заборонені на Україні у довоєнний період, було надіслано з Берліна, Лейпцига, Варшави, Кракова («Таємниця Соловків» Солоневича, «Вовча зграя» Когушової, спогади «бабусі російської революції» Брешко-Брешковської, А. Аверченка та ін.). Тиражі виданих брошур та книг були невеликими і навряд чи широкому читачеві ставало відомо про них.

Так само порівняно обмежене коло людей мало можливість читати приблизно 160 газет, які в різний час видавалися на окупованій території. Один примірник їх припадав у середньому на 17 жителів рейхскомісаріату⁸³. Спільна їх риса — суто пропагандистське спрямування й одноманітність матеріалів, що відповідало планам і завданням видавців — нацистських пропагандистських служб, які ставили метою дезінформацію населення. У спеціальній директиві від 18 лютого 1942 р. Еріх Кох наполягав: «Українські та інші газети, що видаються у рейхскомісаріаті, — виключно засіб впливу на населення пропагандою і політикою, показаною рейхскомісаріатом... Вищий закон української преси — писати так, щоб полегшити важке завдання німецьких властей... Кожний рядок мусить допомагати у здійсненні великої місії фюрера у створенні нової Європи»⁸⁴.

Марно шукати в таких виданнях правдиве відображення життя, адже їх матеріали були спрямовані на виправдання політики тоталітарного окупаційного режиму. Редакторами газет призначалися, як правило, ставленики гестапо, а коло осіб, що в них співробітничали, — вкрай обмежене. Наприклад, усі матеріали для газети «Новий час», яка виходила в Куп'янську, готували двоє співробітників. А кількість авторів у таких порівняно великих друкованих органах, як «Нове українське слово» і «Нова Україна» (Харків), не перевищувала 20—25

осіб. Деякі газети друкувалися на обгортковому папері форматом звичайної листівки, що характерно для преси воєнного часу.

Одним з показників різкого зниження тону суспільного життя було падіння відвідуваності музейних закладів, які у довоєнний час традиційно викликали в громадськості значний інтерес. Звичайно, неймовірно важкі побутові умови не сприяли задоволенню естетичних нахилів населення. Однак водночас окупаційні власті штучно обмежували популяризаторську діяльність музеїв, закривши їх. Лише в окремих випадках було дозволено влаштовувати тимчасові виставки, як, наприклад, у серпні 1942 р. в Київському музеї українського мистецтва, де переважно експонувалися твори художників з рейху та фольксдойчів⁸⁵. Аналогічним чином діяли організатори виставки в музеї історії Слобожанщини у Харкові. Не дивно, що її відвідувало в середньому не більше півсотні людей у день, в основному німецькі військовослужбовці⁸⁶.

У квітні 1942 р. за рішенням київської міської управи було засновано новий музейний заклад — «Музей-архів переходної доби», який очолив професор О. Оглоблин. Перед його співробітниками поставлено завдання — збирати фото, газети, документи, листівки, письмові свідчення «про панування більшовиків у Києві, їхній терор та руйнування пам'яток старовини», а також про відродження українського національного життя в усіх його проявах та українсько-німецьку дружбу й допомогу київського населення Німеччині⁸⁷. Сам О. Оглоблин назвав музей-архів «важливим чинником у боротьбі з рештками більшовизму в Києві та його агентури»⁸⁸.

Цей заклад розгорнув інтенсивну діяльність по збиранню відповідних експонатів та матеріалів. Невдовзі було відкрито виставку «Зруйнування більшовиками культурних пам'яток Києва». Однак німецькі власті несподівано для міської управи і керівника музею-архіву визнали сумнівною концепцію його діяльності. Остаточно розібратися в цій справі вирішив сам «культурфюрер» Києва доктор Бенцінг. Він підготував цікавий документ — «Довідку про колишнього професора КДУ, співробітника Інституту історії України АН УРСР Олександра Оглоблина. 29 вересня 1942 р.» У ній, зокрема, зазначалося: «Протягом цього року силами колишнього першого бургомістра Києва проф. О. Оглоблина при підтримці окружного комісара м. Києва був створений т. зв. музей-архів «Перехідного періоду» на Подолі. Архів має метою показати усі сторони життя рад з 1934 р. до відходу з Києва, а також господарське, культурне та інше будівництво, що проводиться німецькими військовими та цивільними органами. До сьогоднішнього дня продовжується виставка «Руйнування у Києві, вчинені радами в останні роки, включаючи наслідки воєнних дій і актив саботажу». Виставка не справила на мене хорошого враження... Слабо представлені оригінальні документи. Думка про створення подібного музею з подібною метою є нісенітницею... Може скластися враження, що відбудова й будівництво міста, що знаходиться під німецьким пануванням, є справою українських установ. Це ж — справа лише німецьких установ. Я вношу пропозицію музей-архів закрити, а його матеріали передати до центрального архіву»⁸⁹.

У відповідь О. Оглоблин звернувся до німецьких властей з проханням допомогти «у наданні експонатів для музею «перехідного періоду» й виставки «Визволення міста Києва німецькою армією від єврейсько-більшовицького іга й відродження культурного життя міста». Він також наголошував, що «особливе значення матиме показ діяльності органів міського управління під проводом німців»⁹⁰. Пояснення О. Оглоблина, очевидно, задовольнили німецькі власті, і незабаром таку виставку було відкрито⁹¹.

Тема провідної ролі «німецького фактора» в історичній долі України взагалі була «ідеєю фікс» гітлерівців. З перших днів окупації вони

всіляко намагалися укорінити в свідомості місцевого населення тезу про те, що німецький вплив на Україну з давніх-давен відігравав роль «значного і постійно діючого чинника», що, мовляв, у Києві «давно оселився німецький дух», як писала газета «Франкфуртер цайтунг» 2 березня 1943 р.

Активна пропагандистська діяльність, спрямована на обґрунтування «благотворної ролі Німеччини щодо України», проводилася з допомогою преси, 15 радіостанцій, влаштування тематичних виставок та читання лекцій. Тон у цій справі задавав батальйон пропаганди «Україна» (т. зв. батальйон «У»), який курирував, по суті, всю пропагандистську роботу на місцях, контролював періодичну пресу, репертуар кінотеатрів, зміст радіопередач. Крім того, спеціально створена організація «Вінета», що мала український інформаційний відділ, видавала брошури типу «Німеччина — країна праці», «Хто такий Гітлер», «Що я бачив у Німеччині» тощо, а також плакати і листівки відповідного змісту.

Всі зусилля пропагандистського апарату були спрямовані на те, щоб переконати місцеве населення в «сильному тяжінні» ще древніх слов'ян — предків українців — до усього германського, у «величезному старонімецькому впливові» на українську культуру, «керівному впливові» німців на політику правлячих кіл України у різні епохи. Щоб довести права арійців на Україну, Еріх Кох віддав розпорядження провести археологічні розкопки на її території, зокрема Корчуватського могильника під Києвом. Німецький професор Штампус, шеф інституту археології, довільно витлумачив результати цих розкопок, які, за його твердженнями, нібито свідчили про приналежність згаданого поховання германському племені бастарнів, тобто готів⁹².

Поширювалася також думка про те, що Богдан Хмельницький зумів очолити боротьбу українського народу проти польського засилля лише тому, що в його оточенні були німці⁹³. Цикл статей про німецькі промислові колонії на Лівобережній Україні, виконаних професором О. Оглоблиним з дотриманням настанов Е. Коха, опублікувало «Нове українське слово». На сторінках цієї ж газети систематично друкувалися біографічні есе про верховодів нацистського рейху.

Під акомпонемент пропагандистської тріскотної повним ходом відбувалося перейменування вулиць, площ, навіть міст. Львів став Лембергом. Вулицю Хрещатик у Києві, відому під цією назвою всьому світові, перейменовано на Ейхгорнштрассе, бульвар Шевченка — на Находштрассе тощо.

З неменшою запопадливістю намагалися тогочасні кон'юнктуристи довести, що українська література, мистецтво, архітектура виникли і розвивалися лише завдяки німецькому впливові й з допомогою німців. Згідно з їх облудними твердженнями самотутній українській літературі, наприклад, починаючи з часів Київського літопису, мовляв, притаманний глибокий слід культурного впливу німецького Заходу. При цьому як аргумент наводилася наявність давньоруських саркофагів, що, за їх словами, були «варіантами германського образотворчого мистецтва», хоча в германських поселеннях вони не зустрічаються, а насправді запозичені у Візантії та інших країнах Сходу.

Фольксдойчами або принаймні епігонами німецької літератури були оголошені майже всі українські письменники, композитори, художники. Так, для написання «Енеїди» І. Котляревський нібито використав поеми Скарона і Блюмаера, а сюжети творів Квітки-Основ'яненка запозичені в Гердера. Спадщина ж І. Франка, Т. Шевченка, Лесі Українки взагалі цілком залежна від німецької літератури. Так само буцімто О. Кобилянська «розвитком свого таланту зобов'язана насамперед німецькій духовній культурі». Про це не соромилися написати навіть у некролозі української письменниці⁹⁴. Аналогічні твердження містилися в статтях, присвячених 100-річному ювілею М. В. Лисенка.

Майже щодня рептильна преса обрушувала на читача чергову сенсацію щодо вирішальної ролі німців в історії та розвитку культури України. Особливо виділялося в цьому плані «Нове українське слово». На його шпальтах можна прочитати, що «Збірку Ханенка», яка експонувалася в Музеї західного і східного мистецтва у Києві, нібито заснував не Ханенко, а німецькі «знавці мистецтва» Бод та Вінклер, творцем Андріївського собору в Києві був не Б. Растреллі, а німець Г. Шедель й інші подібні нісенітниці.

Треба наголосити, що спроби онімення наштовхувалися на повсюдний опір українців. Так, у германізаторську концепцію нацистської політики духовного підкорення українського народу не вписувалася діяльність традиційних для дореволюційної України культурно-освітніх товариств «Просвіта». Заборонені і розпущені радянською владою осередки цієї організації стали знову виникати після відступу Червоної армії. У багатьох випадках ініціатива створення «Просвіт» належала «похідним групам» ОУН. В повідомленні командуючого поліції безпеки і СД в Україні від 23 жовтня 1942 р. про «Український рух опору» зазначалося: «Робляться спроби проникнення прибічників Бандери у культурні, наукові та інші неполітичні організації з метою спрямування їх діяльності у націоналістичному дусі. Особливу увагу приділяє бандерівський рух українському культурному об'єднанню «Просвіта»⁹⁵. На зв'язок ОУН-б з харківською «Просвітою» вказувало й місцеве відділення поліції безпеки та СД⁹⁶.

У кожній організації «Просвіти» були такі секції: антибільшовицької пропаганди, шкільна, жіноча, церковна, друку, агрономічна та ін. Просвітянські гуртки ставили аматорські спектаклі, контролювали роботу шкіл, проводили лекції, влаштовували концерти, виставки, гуляння, відзначали релігійні свята, видавали та розповсюджували брошури, листівки. З членів «Просвіт», в основному людей інтелектуальної праці, створювався актив. Крім того, на спеціальних курсах, що працювали при таких організаціях у Києві, Харкові, Полтаві, готувалися кадри для їх провінційних відділень. Згідно із статутом деяких «Просвіт» до їх складу могли входити тільки українці віком не менше як 18 років, які мали двох поручителів з числа членів товариства⁹⁷.

Найбільше відомостей збереглося про діяльність «просвітянських» організацій Харкова та області, створених «громадським комітетом» на чолі з В. А. Доленком для консолідації сил місцевої громадськості, посилення впливу її на відновлення державності України. Головою харківської «Просвіти» став професор-історик Дубровський, який незадовго до війни повернувся із місць заслання, де тривалий час перебував за «контрреволюційну, антирадянську діяльність»⁹⁸. Він залучив до роботи в організації професорів Солов'я, Попова, Порай-Кошиця та інших місцевих інтелектуалів. Харківська «Просвіта», в якій налічувалося близько 600 членів, мала ряд галузевих підрозділів: комітет українського купецтва, товариство науки і техніки, єпархіальне управління, видавала газету «Нова Україна». На початку 1942 р. просвітянський центр у Харкові надіслав своїх інструкторів у райцентри і села з метою створення там відповідних осередків. Просвітянські клуби, хорові капели, гуртки політосвіти діяли у Куп'янську, Золочеві, Дворічному, Охтирці, Богодухові, Вовчанську, Волках⁹⁹.

Німецькі власті поступово дедалі більше непокоїла занадто самостійницька, як вони вважали, діяльність «Просвіт». В огляді харківської поліції безпеки і СД зазначалося: «Як і в минулому, «Просвіта» намагається розширити вплив на громадське життя. При цьому дедалі більше визначається її прагнення усунути сторонній вплив, у тому числі німецький, і продовжувати роботу за створення «самостійної України»¹⁰⁰.

В міру посилення репресій, спрямованих проти українських само-

стійників, «Просвіта» політизувалася, ставала опозиційною до німецьких окупантів. У жовтні 1942 р. поліція безпеки і СД повідомляла з окупованої Дніпропетровщини про таємну діяльність в обласному центрі забороненої організації «Просвіта». Там у ніч з 5 на 6 вересня 1942 р. заарештовано 15 осіб за участь у таємних зборах та антинімецьку діяльність. Далі у повідомленні читаємо: «Все ясніше стає намагання «Просвіти» виключити всілякі інші впливи, у тому числі німецький, і всіма засобами боротися за ціль: «Утворення самостійної України»¹⁰¹. Агенти СД, які проникли у дніпропетровську «Просвіту», доповідали, що, за словами її голови, основною метою організації є боротьба проти більшовизму та підтримка німецького вермахту, а після повалення радянського режиму — «боротьба проти німців за виключення німецького впливу»¹⁰². Активно виступали за досягнення самостійницьких ідеалів і «Просвіти» Києва, Запоріжжя, Полтави.

Керівники просвітницьких організацій виявляли неабияку винахідливість для поширення своїх ідей в масах. Наприклад, їх члени — мандрівні бандуристи і кобзарі — побували в різних місцевостях, де виконували патріотичні твори, витримані в кращих традиціях народного музичного та пісенного мистецтва, що знаходило позитивні відгуки з боку місцевого населення. Окупаційна влада вживала заходів для припинення подібної агітації і затримання таких агітаторів.

Період німецької окупації є чи не найтрагічнішим у багатовіковій історії української культури. Якщо спочатку загарбники ставилися до неї із зневажливою байдужістю, то надалі, розібравшись і пограбувавши все найцінніше, стали вбачати в її інституціях та діячах лише джерело неприємного клопоту. Поодинокі факти виникнення та існування протягом певного відрізка часу закладів української культури в умовах окупації, окремі твори літераторів, митців і вчених, що з'явилися тоді, аж ніяк не свідчили про пожвавлення культурного життя в містах і селах. Придавлені неймовірно жорстоким гнітом окупаційного режиму, люди часто навіть не мріяли про задоволення своїх культурних запитів, а нечисленні «острівці» культури в силу об'єктивних умов, які склалися в окупованій Україні, були надто політизовані, що не сприяло їх популяризації серед широких верств населення.

¹ Центр. держ. арх. Російської Федерації, ф. 7445, оп. 2, спр. 129, арк. 62—63. (далі — ЦДА РФ).

² Там же.

³ Центр. держ. арх. громадських організацій України, ф. 1, оп. 70, спр. 108, арк. 48—49 (далі — ЦДАГО).

⁴ За рубежом.—1979.—№ 6.

⁵ Там же.

⁶ Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і управління України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 332, арк. 64 (далі — ЦДАВО).

⁷ Там же, спр. 150, арк. 33.

⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941—1944 рр.—К., 1951.—С. 389; Львів. правда.—1991.—20 черв.

⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні.—С. 301.

¹⁰ Там же.—С. 322.

¹¹ Вісті з України.—1986.—№ 51.

¹² Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков.—М., 1946.—С. 223.

¹³ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 265, арк. 46.

¹⁴ Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков.—С. 156.

¹⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941—1944 рр.—С. 389.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 265, арк. 31.

¹⁷ Вечірній Київ.—1983.—17 трав.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 265, арк. 47.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Там же, арк. 51—53.

²² Там же.

²³ Там же.

- ²⁴ Аргументы и факты.— 1987.— № 14.— С. 6; ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 3, арк. 20.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 456, арк. 31.
- ²⁶ Там же, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 312.
- ²⁷ Там же, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 153, арк. 19.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ За рубежом.— 1979.— № 6.— С. 18.
- ³⁰ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 149, арк. 206.
- ³¹ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 63, арк. 3.
- * Тут, очевидно, мається на увазі акад. М. М. Крилов.
- ³² Хорошунова И. А. Киевские записки. 1941—1944 // Die Schoah von Babij Yar.— Viehn, 1991.— С. 302—303.
- ³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 406, арк. 52.
- ³⁴ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 331, арк. 28—30.
- ³⁵ Там же, арк. 40.
- ³⁶ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 15, спр. 61а, арк. 1—11.
- ³⁷ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 331, арк. 52, 404, 405—406, 407.
- ³⁸ Укр. іст. журн.— 1981.— № 5.— С. 125.
- ³⁹ Літ. Україна.— 1991.— № 36.
- ⁴⁰ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 151, арк. 81.
- ⁴¹ Там же, арк. 95.
- ⁴² Там же, арк. 88.
- ⁴³ Там же, спр. 195, арк. 294.
- ⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 119, арк. 2—7.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 152, арк. 139.
- ⁴⁶ Там же, ф. 4620, оп. 2, спр. 296, арк. 47.
- ⁴⁷ Там же, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 149, арк. 206.
- ⁴⁸ Див., напр., статті в газетах «Вечірній Київ» (1991.—30 січ.); «Молодь України» (1991.—7 черв.); «Молода гвардія» (1991.—23 лип.); «Літ. Україна» (1991.—1 серп.).
- ⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 8.
- ⁵⁰ Там же, арк. 9.
- ⁵¹ Там же, арк. 11—14.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Там же, арк. 10.
- ⁵⁴ Нове українське слово.— 1942.— 24 лип.
- ⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 549, арк. 2.
- ⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 340.
- ⁵⁷ Нове українське слово.— 1942.— 4 берез.
- ⁵⁸ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 456, арк. 33.
- ⁵⁹ Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965).— К., 1966.— С. 169.
- ⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 378, арк. 112—113.
- ⁶¹ Там же.
- ⁶² Там же, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 157.
- ⁶³ Там же, арк. 426.
- ⁶⁴ Там же, ф. 4620, оп. 3, спр. 331, арк. 45.
- ⁶⁵ Там же, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 332, арк. 77.
- ⁶⁶ Там же, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 157—158.
- ⁶⁷ Dallin A. German rule in Russia.— New York, 1957.— Р. 459.
- ⁶⁸ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 332, арк. 9.
- ⁶⁹ Календар-альманах на 1943 рік.— Львів, 1942.— С. 123.
- ⁷⁰ Нове українське слово.— 1943.— 25 лип.
- ⁷¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 351—352.
- ⁷² Нове українське слово.— 1942.— 29 серп.
- ⁷³ Там же.— 6 серп.
- ⁷⁴ Нюрнбергский процесс.— М., 1959.— Т. III.— С. 215.
- ⁷⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 115, арк. 51—52.
- ⁷⁶ Там же, арк. 51.
- ⁷⁷ Там же, арк. 55.
- ⁷⁸ Там же, оп. 70, спр. 175, арк. 76.
- ⁷⁹ Там же, ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 40; ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 331, арк. 56.
- ⁸⁰ Література і мистецтво.— 1945.— 8 берез.
- ⁸¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 214.
- ⁸² Там же, ф. 3206, оп. 5, спр. 18, арк. 441—442.
- ⁸³ Ющенко М. Д. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації.— К., 1962.— С. 84.
- ⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 735.
- ⁸⁵ Нове українське слово.— 1942.— 14 серп.
- ⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 548, арк. 80.
- ⁸⁷ Нове українське слово.— 1942.— 17 трав.
- ⁸⁸ Там же.— 18 лип.
- ⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 84—85.

- ⁹⁰ Там же, арк. 84—85, 88.
⁹¹ Волинь.—1942.—9 лип.
⁹² ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 243а, арк. 132.
⁹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 144, арк. 156.
⁹⁴ Нове українське слово.—1942.—27 берез.
⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 174, арк. 12.
⁹⁶ Там же, ф. 1, оп. 23, спр. 534, арк. 17.
⁹⁷ Там же, оп. 33, спр. 531, арк. 74—75.
⁹⁸ Там же, арк. 53.
⁹⁹ Там же, ф. 1, оп. 70, спр. 198, арк. 27.
¹⁰⁰ Там же, оп. 23, спр. 534, арк. 18.
¹⁰¹ Там же, ф. 57, оп. 4, спр. 173, арк. 104.
¹⁰² Там же.

Методологія та методика історичних досліджень

В. С. Чишко (Київ)

Проблеми створення Українського біографічного словника: проект концепції

Велика увага в багатьох країнах світу приділяється підготовці національних біографічних словників. І це закономірно, оскільки такі видання є важливим складником культури того чи іншого народу. Вони, так би мовити, олюднюють його багатовікову історію, суттєво доповнюють наукові праці про становлення й розвиток різних галузей знань, розкривають імена славетних співвітчизників, зберігають відомості про діяння минулих поколінь, висвітлюють їх внесок у скарбницю світової культури, а також у справу дальшого поступу державності тієї чи іншої країни, її економіки, науки, освіти, літератури, мистецтва, що є основою для формування історичної пам'яті, виховання національної гордості народу.

Зрозуміло, що для України налагодження випуску біографічних словників набуває виняткового значення, особливо ж — на нинішньому етапі національно-культурного відродження. Адже одним з найбільших недоліків українознавчих досліджень до останнього часу залишається те, що вони оперують досить обмеженим фактичним матеріалом, спираючись переважно на вже відомі науці явища, події, імена. Вийти на принципово новий рівень історико-культурних студій можна лише за умови введення до наукового обігу даних про максимальну кількість подій і персоналій нашого минулого та сучасності. Лише тоді відкриється вся багатогранність української історії та культури, стане виразніше помітним їх місце у світовому контексті. А це, у свою чергу, дасть змогу відтворити саму історію України в портретах її видатних діячів.

В основі своєї робота над сучасним національним біографічним словником України може й повинна спиратися не тільки на зарубіжний досвід, а й на традиції та здобутки вітчизняної науки. Вони були закладені ще понад сто років тому.

Своєрідний сплеск наукового і суспільного інтересу до історії та культури України відзначається дослідниками вже на початку 20-х років XIX ст. Саме з того часу в Україні починають періодично з'являтися групи вчених, краєзнавців, які (нерідко за рахунок власних коштів) багато роблять для вивчення історії, культури, економіки та

географії краю (І. І. Срезневський, М. Ф. Берлінський, Є. О. Болховітінов, К. А. Лохвицький, М. О. Максимович, М. І. Костомаров, О. І. Левицький, О. М. Лазаревський та ін.).

Значним науковим і просвітницьким центром, де проводилася така робота, став заснований у Києві 1834 р. університет. Там у різні часи працювала ціла плеяда видатних українських істориків (В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, В. С. Іконников та інші), а окремі його випускники були активними ентузіастами вивчення історії та етнографії України на місцях. До останніх належав, зокрема, й В. В. Тарновський — чернігівський поміщик, який протягом ряду років докладав чимало зусиль і коштів для придбання різноманітних пам'яток, пов'язаних з історією «Юго-Западного края» Російської імперії, або ж «Малоросії», як тоді офіційно іменувалась Україна. Його колекція складалася із старовинних портретів, малюнків, документів, різноманітних предметів домашнього вжитку та старовинної зброї. Зокрема, в ній налічувалося 44 портрети різних історичних діячів України. Оскільки це зібрання знаходилося в маєтку В. В. Тарновського (с. Качанівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії) і не було доступним широкому загалу освіченої громадськості, його власник вирішив опублікувати своєрідний каталог колекції. У п'яти випусках його першого розділу передбачалося представити всі 44 портрети видатних діячів української історії з їхніми біографіями. Перший випуск цього видання — «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах» — вийшов у 1883 р. У ньому було вміщено 10 статей. Автором дев'яти з них — про українських гетьманів Петра Конашевича-Сагайдачного, Юрія Хмельницького, Івана Виговського, Павла Тетерю, Дем'яна Многогрішного, Івана Брюховецького, Михайла Ханенка, Петра Дорошенка та макарівського сотника Саву Туптала — був видатний український історик, професор Київського університету В. Б. Антонович. Біографію Богдана Хмельницького написав також відомий історик (на той час — вчений секретар Київської археографічної комісії) О. І. Левицький. Укладачем видання й автором передмови був професор Київського університету В. О. Бец. В наші дні, у 1990—1991 рр., ця праця з передмовою і коментарями В. А. Смолія та В. М. Рички була надрукована в «Українському історичному журналі».

На превеликий жаль, наступні випуски зазначеного видання так і не були здійснені.

Саме з ім'ям В. Б. Антоновича пов'язані перші більш-менш систематизовані спроби створення в Україні біографічних видань. Крім названої праці, його перу належить перший том започаткованого у 1867 р. Київською археографічною комісією видання про походження місцевих шляхетних родів (української шляхти) — «О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России» (К., 1867). В. Б. Антонович був також автором історико-біографічного дослідження про Івана Гонту.

Під його керівництвом у 80—90-ті роки XIX ст. при Київському університеті склалася і працювала група істориків, літераторів та краєзнавців (А. І. Берло, І. М. Каманін, В. І. Щербина, О. Я. Кониський, С. О. Єфремов, М. П. Василенко, М. С. Грушевський, О. С. Грушевський, К. М. Мельник, О. І. Лотоцький), яка почала готувати матеріали для біографічного словника видатних діячів української землі. Словник було доведено до літери «К». Однак через несприятливі умови, які склалися після виходу відомих антиукраїнських указів самодержавства, цю працю довелося припинити. Частина матеріалів була передана до м. Львова М. С. Грушевському (після того як він у 1894 р. отримав кафедру української історії у місцевому університеті). Але й там завершити підготовку біографічного словника не вдалося.

Проте систематична робота над укладанням українського біографічного словника почалася тільки за доби першого відродження укра-

їнської державності. У 1918 р., розробляючи структуру майбутньої Української Академії наук (УАН), комісія для вироблення законопроектів про її заснування підтримала пропозицію Д. Багалія, А. Кримського, Г. Павлуцького та Є. Тимченка створити в академії «Постійну комісію для складання словника українських діячів науки, історії, літератури, мистецтва і суспільного життя». Вона мала бути загальноакадемічною з тим, щоб діяти у порозумінні з усіма відділами УАН.

По заснуванні академії її перший президент — В. Вернадський доручив В. Модзалевському, зважаючи на його досвід і авторитет архівіста, генеалога, історика, розробити програму діяльності цієї інституції. Вже 23 січня 1919 р. Спільне зібрання (Загальні збори) УАН розглянуло «Програму і порядок видання Біографічного словника діячів українського народу та української землі». Після тривалої дискусії, в ході якої конструктивні пропозиції висловили академіки А. Кримський, В. Вернадський і Д. Багалій, було ухвалено заснувати Комісію для складання згаданого словника під головуванням останнього. Безпосереднім керівником її обрали В. Модзалевського. У наступні роки головами комісії були академіки В. Іконников, М. Василенко, С. Єфремов, а керівниками — П. Стебницький, М. Могилянський.

Таким чином, Постійна комісія для складання біографічного словника діячів української землі стала першою установою при Спільному зібранні ВУАН.

Хронологічно й тематично роботу над укладанням словника було розподілено між шістьма відділами: від найдавніших часів до половини XIV ст.; від половини XIV ст. до 1648 р.; від 1648 р. до XVIII ст. (кінець Гетьманщини); від кінця Гетьманщини до наших днів; два окремі підрозділи збирали матеріали про діячів літератури та мистецтва всіх часів. У перших чотирьох відділах науковці й редактори спеціалізувалися ще й за такими напрямками діяльності: вчені всіх галузей знання, діячі освіти (світські й церковні), громадські діячі; діячі сфери управління (князі, гетьмани, генеральна старшина, козацькі полковники, деякі сотники тощо).

Протягом 20-х років було виконано значний обсяг роботи з виявлення відповідних джерел, складено список з понад 50 тис. імен діячів, запропонованих для словника. За цим списком велася спеціальна картотека. Біографічні статті готували як самі члени комісії, так і на їх замовлення фахівці з інших установ, причому не лише в Україні, а й поза її межами. Надіслані матеріали редагувалися в комісії і готувалися до видання. На жаль, і тоді словникові не судилося вийти друком. Перший його том (літери «А» та «Б») у 1933 р. було вилучено з друкарні і знищено, а саму комісію ліквідовано, причому окремих її членів репресували. На щастя, частина матеріалів комісії збереглася у фондах Центральної наукової бібліотеки (ЦНБ) ім. В. І. Вернадського АН України.

Серед слов'янських країн Україна першою започаткувала новий дослідницький напрям у гуманітарних науках — підготовка біографічного словника. Репресії, однак, не дали змоги завершити цю важливу для українського народу справу. Але ідея видатних українських діячів науки і культури не згасла. Вона продовжувала жити, трансформувавшись, зокрема, у польську історію та культуру. В 1932 р. у м. Кракові була створена аналогічна українській біографічна комісія, зусиллями якої вже 1935 р. вдалося підготувати перший том Польського словника біографічного. На сьогодні вже вийшло з друку 34 його томи, а 35-й готується до видання. На початку 80-х років цю традицію підтримала п'ятимільйонна Словаччина, яка силами свого Біографічного інституту в м. Мартін вже підготувала і видала 5 томів Словацького біографічного словника. У 1990 р. біографічні дослідження розпочалися в Словенії — країні, що знаходиться на Балканах,

на території колишньої Югославії. В м. Любляні вже вийшло 4 томи зошитів до першого тому Словенського біографічного словника.

І тільки нині, після проголошення незалежності України, настав, нарешті, час (але реально вже тільки четвертими в слов'янському світі) продовжити справу, започатковану 75 років тому в Українській Академії наук, здійснити ідею корифеїв національної науки і культури — підготувати й видати фундаментальний біографічний словник, який охопить персоналії визначних діячів української землі, включно з представниками національних меншин, а також українознавцями й активними прихильниками України за її межами. У лютому 1993 р. Президією АН України прийнято рішення «Про відновлення дослідження біографій визначних діячів науки, культури, суспільного життя України» силами науковців Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України як найбільшої в Україні наукової установи, що зосереджує масиви біографічної інформації. Тут було створено відділ біографічних досліджень, який здійснює наукові пошуки та опрацювання матеріалів Біографічної комісії ВУАН 1918—1933 рр., вивчення світового досвіду впорядкування біографічних видань, розробку концепції та наукової програми створення Українського біографічного словника тощо.

Ця підготовча робота має закласти основи для відновлення і повномасштабного розгортання діяльності — через 60 років після ліквідації — Комісії національної біографії АН України (ця назва поки що умовна), до складу якої ввійдуть найавторитетніші вчені, письменники, митці, громадські діячі України й діаспори, а також провідні зарубіжні українознавці.

Український біографічний словник (УБС) має відображати все поліетнічне розмаїття діячів історії й культури, що відповідає світовій практиці створення національних біографічних словників, а також самій сутності історичного й культурного процесу в Україні.

Нижня хронологічна межа УБС має охоплювати персоналії стародавніх авторів, які залишили у своїх творах описи території України, племен і народів, які мешкали у її межах, а також відомих політичних та культурних діячів стародавніх народів і держав, участь представників населення яких у формуванні українського етносу та сучасних національних меншин на території України неспростовно доведена наукою. Останнє необхідно насамперед для того, щоб розкрити процеси інтеграції культур національних меншин у єдиній українській культурі.

Що ж до верхньої хронологічної межі УБС, то, зважаючи на довготривалий перспективний характер роботи над словником, її встановлювати недоцільно.

Можливі хронологічні межі й періодизація УБС — це десять віків, поділених на п'ять основних періодів: з найдавніших часів — до середини XIV ст.; від середини XIV ст. до 1648 р.; від початку Визвольної війни до запровадження в Україні загальноросійського адміністративного ладу 1782 р.; від кінця Гетьманщини до початку першої світової війни; від 1914 р. до наших днів. Кожен з них охоплюватиме діячів історії та культури, що творили в межах України або ж були українцями за походженням, хоча й працювали на терені інших культур, але повністю не були денаціоналізовані, а також осіб інших націй, які походили з України і сформувались у контексті її культури.

В УБС будуть надруковані статті про живих і неживих осіб, а також вміщені їхні портрети. Тут йтиметься про людей, що діяли в різних галузях українського державного та національного життя у різночасових кордонах; у політичній, суспільній і культурній сферах на землях України, тимчасово окупованих іншими державами; в чужому середовищі, де не втратили повністю ознак національної ідентичності, а також про осіб, які, незважаючи на своє походження й харак-

тер діяльності, заслуговують включення їх у словники інших народів. Діяльність останніх в УБС буде висвітлено тільки під кутом зору їхньої участі у розв'язанні національно-культурних і державно-політичних проблем України.

До УБС, зважаючи на його загальнонаціональне значення, необхідно внести відомості про якомога більшу кількість осіб, пов'язаних з подіями багатомістової історії України, суспільно-політичними, соціально-економічними, релігійними та національно-визвольними рухами на її території, з життям української діаспори у всьому світі, розвитком української науки й культури, а також з дослідженнями та популяризацією історії та культури України у зарубіжних країнах. При цьому кількість персоналій у словнику на підготовчому етапі, особливо у розширеному варіанті банку даних, принципово не повинна обмежуватися жодними заздалегідь встановленими обсягами майбутніх видань, оскільки теоретично й практично будь-яка з персоналій може увійти до певного довідника чи покажчика, побудованого за хронологічним, тематичним чи територіальним принципами, або стати об'єктом дослідницької уваги у майбутньому. Попередні підрахунки дають підставу вважати, що загальна кількість персоналій у банку даних для УБС може сягнути кількох сотень тисяч. За умови створення такого банку даних на машинних носіях це є цілком реальною і, до того ж, надзвичайно важливою з наукового та культурного погляду справою.

Український біографічний словник буде орієнтуватися не тільки на персоналії загальновідомих діячів, а й на біографії невідомих або маловідомих осіб, чия діяльність мала локальний характер (волость, район, місто чи певний регіон). Адже саме зусиллями цих скромних і малопомітних на тлі загальної історії людей створювалася і створюється, головним чином, матеріальна й духовна культура народу, найбільші досягнення якої фокусуються в центрі. Це — представники церкви, місцевої адміністрації, редактори газет і журналів, діячі земств, медицини, освіти тощо.

Такий підхід дасть можливість краще передати зміст тієї чи іншої епохи, відтворити історичне тло розвитку нації. Що ж до самих критеріїв відбору, то вони мають визначатися вже не наявністю інформації, як для банку даних, а переважно реальним значенням особи в історичному та культурному процесі України.

На окрему увагу заслуговує проблема кількості персоналій, яка може бути включена до фундаментального багатотомного УБС. Приблизні підрахунки (за аналогією з першим томом біографічного словника «Русские писатели. 1800—1917 гг.») показують, що для 5 тис. персоналій необхідно 3—5 томів, а для 20 тис. відповідно — 10—12 томів. Велику кількість персоналій взагалі слід вводити лише до окремих галузевих словників та покажчиків чи в комп'ютерні бази даних. Тому доцільно продумати можливість розробки основної маси біографій на машинних носіях, що спростить і прискорить їх видання та використання широким колом дослідників.

При підготовці національних словників типу УБС важливо визначити загальний обсяг праці та окремих її статей. Доцільними тут уявляються такі науково обґрунтовані критерії: оптимальний розмір малого словника — 20 тис. персоналій, середнього — 35 і великого 50 тис. Обсяг біографічної статті з фотопортретом діяча і переліком джерел про нього не повинен перевищувати 3 сторінок машинопису. Це зобов'язує авторів писати якнайточніше, чітко викладати факти, уникати риторичного стилю, дотримуватися хронологічного порядку, наводити дослівні цитати тільки в разі крайньої потреби. При цьому, зберігаючи авторську індивідуальність, кожен мусить дотримуватися загальних засад у речах істотних. Статті не повинні містити будь-яких політичних оцінок, а базуватися виключно на наукових фактах.

Принципи відбору осіб для внесення їх до УБС мають бути уні-

версальними, політично нейтральними і залишатися єдиними в межах всього словника. Це передбачає неупереджений об'єктивний підхід до діячів усіх політичних напрямів, усіх течій української культури. Необхідно уникати будь-яких кон'юнктурних обмежень при доборі діячів за етнічними, соціальними, релігійними чи іншими ознаками.

Основний принцип відбору імен — визначення міри приналежності даної особи до історичного та культурного процесу в Україні. Якщо особа повністю перебувала в системі, скажімо, австрійської, польської, російської чи будь-якої іншої національної культури, але виявляла значний інтерес до української проблематики, що й відбилося в її творчості, то це ім'я має вноситися до словника. Якщо особа належала до української національності, але не була причетною до української історії і культури, то в таких випадках недоцільно, мабуть, вносити її до словника.

Таким чином, завдання кожної статті в УБС — акцентувати увагу передусім на фактах функціонування того чи іншого видатного діяча в національній історії, культурі. Визначні особи мають бути включені до словника всі, а з рядових — відібрані ті, що служили прикладом для відомих діячів певного фаху, а також ті, чия діяльність набула широкого визнання сучасників (вчитель початкової школи, земський лікар, редактор газети, бургомістр тощо). Національна ж приналежність особи має розглядатися крізь призму культурно-історичного значення. Здійснюючи відбір імен для розглядуваного видання, слід мати на увазі всі українські землі, пов'язані з етнічним та державно-політичним розвитком українського народу впродовж останнього тисячоліття, не обмежуючись при цьому формальними рамками державних кордонів у той чи інший історичний період.

Аналогічні вимоги мають поширюватися й на місця локального розселення етнічних українців як у близькому, так і в далекому зарубіжжі, без уваги на те, чи межують вони територіально із сучасною державною територією України, чи ні.

УБС включатиме в себе персоналії кількох принципово різних рівнів: від історичних постатей європейського і загальнослов'янського масштабу до порівняно мало відомих суспільних, релігійних діячів, а також діячів освіти, науки, культури, урядовців, які репрезентуватимуть різні регіони України та діаспору. При цьому відбір осіб для словника має ґрунтуватися не лише на уявленнях про цінність внеску тієї чи іншої з них в історію та культуру України, а й на інформативних, джерелознавчих критеріях, коли до видання вводяться певні імена саме на тій підставі, що вони згадуються у важливих історичних, особливо давніх, джерелах. Це дуже важливо з точки зору задоволення професійних потреб дослідників. Так, підставою для включення до словника може бути обіймання особою окремих службових чи громадських посад, належність її до певних суспільно-станових корпорацій, шляхетних родів, до оточення більш відомих діячів української історії й культури тощо за умови наявності згадок про цю людину в історичній літературі, архівних документах або спогадах сучасників. Історичний підхід вимагає при цьому порівняно більшої уваги до діячів віддалених від нас епох. Зрозуміло, наприклад, що інформаційна цінність даних про урядовця чи шкільного вчителя XVII—XVIII ст. принципово зовсім інша, ніж коли йдеться про представників цих сфер діяльності у XX ст.

Виходячи з вищенаведених міркувань, спробуємо сформулювати в розгорнутому вигляді сучасні критерії відбору осіб, які заслуговують окремих персоналій в УБС чи інших біографічних виданнях. Це, зокрема:

— велике громадське й політичне значення діяльності певної особи в історії України, її внесок у розвиток культури України, що можуть бути оцінені об'єктивно, незалежно від суспільного становища й

місця, яке вона займала в державній, церковній або іншій ієрархії, а також від наявності в сучасному суспільстві неоднозначних, часом протилежних політичних оцінок її ролі.

— широке відображення цієї діяльності в документах і літературі, спогадах сучасників, що об'єктивно зумовлює необхідність довідок про людину в УБС, інших біографічних словниках;

— реальний вплив особи на розвиток історичного й культурного процесу в Україні, навіть у тому разі, коли йдеться про суто зовнішнє і руйнівне втрачання;

— проживання в Україні або тісний зв'язок з нею відомих діячів історії та культури інших народів, їх роль у розвитку міжнародного спілкування, культурної інтеграції, підтримка ними українського національного руху, солідарність з діями останнього, сприяння економічному та культурному розвитку України, участь у дослідженні її історії та культури;

— значний політичний і культурний вплив іноземних державних, політичних та культурних діячів на розвиток відповідних процесів в Україні, на ідеологічні течії в українському суспільстві;

— активна участь цих діячів у громадсько-політичному, науковому та культурному житті України, окремих її регіонів;

— активна участь українців, зокрема, представників з діаспори, у діяльності репрезентативних політичних, економічних, наукових, культурних та релігійних організацій інших країн, яка мала широкий громадський резонанс.

За названими принципами та критеріями передбачається виявлення якомога більшої кількості діячів української історії й культури. Гостру потребу в цьому відчувають як науковці, так і широка громадськість. Зрозуміло, що у, так би мовити, узагальненого всеукраїнського читача навряд чи виникне велике бажання ознайомлюватися з життям та діяльністю всієї великої і різноманітної маси провінційних працівників. Зате для жителів окремих регіонів буде цікавим і корисним більше дізнатися про місцевих діячів, своїх земляків. Тому, очевидно, на підготовчому етапі створення УБС будуть необхідними біографічні видання, присвячені діяльності осіб того чи іншого регіону.

Це стане можливим при започаткуванні єдиного банку даних для Українського біографічного словника на машинних носіях. Охоплюючи всіх вартих уваги діячів загальноукраїнського та місцевого масштабів, яких вдасться виявити за літературними й архівними матеріалами, банк даних дасть можливість закласти основу (словники, короткі біографічні дані та бібліографію) для наступного упорядкування будь-яких загальних, енциклопедичних чи спеціальних, тематичних, регіональних або хронологічних за побудовою біобібліографічних словників і довідників, а також для здійснення системних дослідних розробок.

Створення такого банку даних слід розглядати як передумову всієї подальшої роботи над УБС, оскільки переважна більшість наявних на сьогодні персоналій діячів історії та культури України донедавна замовчувалася й тому є маловідомою, забутою. За таких умов безпосередньо приступати до складання енциклопедичного Українського біографічного словника було б передчасно. До того ж, навряд чи є тепер можливість швидко підготувати й видати такий багатотомний словник. А тим часом тільки він — за умови включення маси нових персоналій, а не лише відомих уже з інших енциклопедій і довідників — міг би задовольнити потреби громадськості, знайти свого читача.

Тому поряд з нагромадженням фактичного матеріалу в банку даних варто розпочати роботу над укладанням ряду конче потрібних тепер тематичних, хронологічних та регіональних словників і довідників, які б уже найближчим часом могли надійно прислужитися науковцям, студентам, учителям, школярам — усім, хто цікавиться вітчиз-

няною історією і культурою. Водночас видання подібних словників (а їх пропонується випускати в єдиній уніфікованій серії «Матеріали до Українського біографічного словника») допомогло б удосконалити науково-методичні засади роботи над УБС, виявити нові імена, внести відповідні уточнення до вже відомих біографій на основі опрацювання додаткових джерел.

В перспективі з тих персоналій, які увійдуть до банку даних та тематичних біобібліографічних словників і довідників, виокремитися «головний корпус» імен різного роду діячів та їхніх портретів, що й складе основу фундаментального багатотомного словника. Частина ж інформації, вірогідно, залишиться в електронному банку даних, будучи доступною для фахівців різних галузей науки і культури.

Для полегшення підготовки біографічних статей до багатотомного УБС започатковуються картотека і банк даних опрацьованих архівних джерел. Паралельно з цим створюються: банк даних некрологів; банк даних про авторів наукових біографічних статей і ті установи в Україні й поза її межами, які мають відповідні наукові заділи і виявляють бажання співпрацювати над створенням УБС; банк даних наявних портретів. На цій основі буде легше створити два банки даних про визначних українських діячів. Розширений варіант включатиме максимум персоналій, але статті будуть обсягом 10—15 рядків машинопису. В скороченому ж варіанті банку міститимуться біографічні статті обсягом до 3 сторінок машинопису, які увійдуть до фундаментального багатотомного УБС.

При таких підходах буде створений і виданий у «Матеріалах до Українського біографічного словника» розширений варіант УБС, який налічуватиме максимальну кількість імен з мінімальними відомостями про них, але з обов'язковими посиланнями на джерела, які містять інформацію про особу. Це буде анотований іменний покажчик багатотомного словника. Паралельно розроблятимуться статті до 3 сторінок машинопису для введення їх до банку даних для фундаментального багатотомного УБС з метою створення макету майбутніх томів в алфавітному порядку.

Таким чином, основна робота здійснюватиметься у двох напрямках. По-перше, готуватимуться короткі статті (10—15 рядків машинопису) до комп'ютерного банку даних для розширеного варіанту УБС з викладом основної інформації за такою, приблизно, формою: прізвище, ім'я, по-батькові; дати народження і смерті; основний внесок у національну історію і культуру; зазначення джерел, звідки взято це ім'я.

По-друге, розроблятимуться біографічні статті з фотопортретами обсягом до 3 сторінок машинопису з хронологічним життєписом і набором обов'язкових для біографічних видань свідчень, а саме: прізвище, ім'я, по-батькові, дати народження і смерті; соціальне походження, освіта; рід служби чи занять; початок, основні етапи і кінець службової діяльності; родинні стосунки; відомості про дружин, чоловіків, дітей, основний творчий доробок особи; перелік джерел, які містять відомості про особу.

На осіб, діяльність яких визначалася свідомою ідеєю служіння Вітчизні і сприяння її розвитку, бажано було б отримати дані, під якими впливами і за яких обставин вони утвердилися в цій ідеї. Для практичного виконання зазначеної вимоги потрібен попередній збір відомостей про найбільш видатних діячів тієї чи іншої місцевості, як про живих, так і про тих, що померли. Доцільно звернутися також до живих осіб, які мають бути включені до словника, з проханням дати за відповідним питальником (програмою) біографічні дані про себе та про померлих видатних людей, яких вони добре знали.

Зрозуміло, що для різних груп осіб, залежно від специфіки їхньої діяльності, схема біографічного портрета може дещо різнитися. Однак

незалежно від повноти інформації персоналії мають вноситися до банку даних для розширеного варіанта словника навіть на основі самого лише прізвища та джерела відомостей про особу.

Що ж до програмного забезпечення комп'ютерного банку даних, то воно, крім безпосереднього нагромадження і зберігання словникового матеріалу, має створити умови для вільного оперування ним (систематизація персоналій за проблемно-тематичним, хронологічним, територіальним, політичним, станово-класовим, майновим, освітнім та багатьма іншими критеріями, яких можуть бути десятки).

Важливим напрямом роботи над фундаментальним багатотомним УБС є максимальне використання створюваних у процесі його підготовки банків даних для виправлення помилок у наявних словниках та енциклопедіях. Це сприятиме якісному написанню нових біографічних статей. У міру наповнення банків даних відповідною інформацією доцільно розпочати видання словників за тематичним, хронологічним, регіональним принципом. Можливо, варто було б створити, наприклад, такі словники: викладачів Київського університету чи Ніжинської гімназії вищих наук, релігійних діячів, українських козацьких родів, українських промисловців, членів Центральної Ради, політичних партій і рухів тощо.

До банку даних УБС, безумовно, мають бути внесені персоналії з українських та українознавчих загальних і галузевих енциклопедій, енциклопедичних словників та довідників, зокрема й регіональних, а також персоналії, напрацьовані Комісією Біографічного словника УАН, окремими вітчизняними і зарубіжними дослідниками в галузі української біобібліографії (у спеціальних виданнях, науковій періодиці, рукописному вигляді).

Додаткового вивчення (стосовно різних епох) вимагає питання про внесення до банку даних персоналій, згаданих у літописах, опублікованих писемних джерелах, офіційних виданнях державних установ, фундаментальних працях видатних українських істориків минулого, творах відомих українських письменників та громадських діячів, а також у коментарях до них, рукописних і архівних фондах установ науки й культури всеукраїнського, регіонального та місцевого значення, фундаментальних історичних та історико-культурних дослідженнях, монографіях, виданих у ХХ ст.

Що ж до матеріалів зарубіжних, зокрема, російських, польських, єврейських та інших енциклопедичних видань, словників і покажчиків, рукописних та архівних фондів, то відбір персоналій з них має ґрунтуватися на системі спеціальних критеріїв, а саме:

— об'єктивно помітне громадське і політичне значення діяльності тієї чи іншої особи в історії України, позитивний чи негативний внесок її у розвиток культури України (незалежно від етнічної, національної та державної приналежності особи, її суспільного становища);

— реальний вплив особи на розвиток історико-культурного процесу в Україні;

— проживання в Україні або тісний зв'язок з нею відомих діячів історії і культури інших народів (скажімо, російського чи польського), що вилилося згодом у їхніх наукових, художніх творах чи мемуарах, тощо.

Необхідною передумовою створення Українського біографічного словника є використання широкої джерельної бази. Як уже зазначалося, паралельно з упорядкуванням УБС, формуються картотека опрацьованих джерел, окремий комп'ютерний банк даних.

Уважного опрацювання потребують закордонні українознавчі видання, зокрема, випущена в світ у Мюнхені в 1945—1984 рр. Енциклопедія українознавства за редакцією В. Кубійовича; підготовлена у 1975—1993 рр. у Торонто п'ятитомна англomовна Енциклопедія України за редакцією Д. Струка, Польський біографічний словник, росій-

ські, австрійські біографічні й енциклопедичні словники; ті матеріали з особистих бібліотек і архівів, що раніше зберігалися у «спецхранах», а також загальнонаціональні видання: УРЕ, галузеві енциклопедії, словники, покажчики, монографії, фонди центральних архівів, регіональні краєзнавчі словники, архіви та ін. В цих матеріалах, безумовно, знаходитимуться все нові й нові для широкого загалу імена та дати, за якими — історія України.

Створенню повних біографій діячів української землі значною мірою прислужиться архівний фонд департаменту геральдіки і колекції формулярних списків («гербовники») у Центральному державному історичному архіві Росії, документи й матеріали Центрального державного військово-історичного архіву Росії, а також колекції бібліографічних і генеалогічних видань Інституту російської літератури (Пушкінський дім) Російської Академії наук (РАН) і Центрального державного історичного архіву Росії. Там знаходяться матеріали на вихідців з України, які перебували на царській службі або проходили курс наук у привілейованих навчальних закладах, дані про генеалогічну історію українських родів, що, підтверджуючи своє дворянське походження, надсилали документи до столиці тощо.

Значні цінні відомості знаходяться у фамільних архівних зібраннях, які фактично не залучалися дослідниками до програми пошукових робіт, починаючи з 1917 р. В дореволюційний період була опублікована лише незначна частина таких зібрань.

Фамільні архіви включають різноманітні джерела — від документів офіційних установ, актів на маєтності фондоутворювачів до сімейного листування, філософських, літературних, історичних праць власників архівів, без яких неможливе всебічне наукове вивчення розвитку суспільно-політичної думки в Україні.

Якщо узагальнити сказане, то джерельна база УБС має включати такі групи друкованих і рукописних джерел:

1. Загальні й галузеві українські, російські, польські, австрійські та інші вітчизняні і зарубіжні енциклопедичні видання, словники, довідники та покажчики;

2. Опубліковані або підготовлені до друку матеріали до біографічних словників і покажчиків, картотеки та машинні банки даних, які зберігаються в архівах і бібліотеках, державних та громадських організаціях, в окремих дослідників і приватних осіб в Україні та інших країнах близького й далекого зарубіжжя;

3. Праці видатних українських, а також російських, польських та інших іноземних істориків, краєзнавців і бібліографів, твори українських письменників і громадських діячів та наукові коментарі до них;

4. Офіційні видання та публікації органів влади державних, релігійних і громадських установ (законодавчі акти, укази, списки посадових осіб, депутатів, довідники установ і організацій тощо);

5. Літописи та хроніки, публікації джерел з історії України, інші археографічні видання, мемуарна література;

6. Архівні фонди установ та організацій, особисті фонди, фамільні архівні зібрання, рукописні фонди бібліотек України та країн близького й далекого зарубіжжя;

7. Узагальнюючі багатотомні праці з історії України, Росії, Польщі, Австрії, Угорщини, з історії освіти, науки і техніки, культури, мистецтва, народного господарства тощо;

8. Монографічні дослідження, статті та матеріали в серійних виданнях і науковій періодиці, некрологи.

Підготовка та видання біобіографічних словників і довідників на основі банку даних мають відбуватися паралельно з процесом нагромадження відповідного матеріалу, узгоджуватися з наявністю певного доробку в цій справі, черговістю розв'язання актуальних наукових завдань й відповідати потребам і запитам науки та культури.

Природно, що при збереженні визначеного мінімуму загальних принципів окремі випуски таких книжок (а їх пропонується видавати єдиною продовжуваною серією «Матеріали до Українського біографічного словника» під грифом Комісії національної біографії АН України) можуть істотно різнитися як повнотою відображення того чи іншого представленого персоналіями напружання життя України, так і окремими специфічними ознаками. Тому при певній уніфікації видань до програми кожного з них вноситимуться своєрідні галузеві акценти, які діставатимуть відображення в методичних рекомендаціях для авторів. Скажімо, одне фактичне й бібліографічне навантаження можуть мати випуски матеріалів до УБС, розраховані на студентів та широкий читачий загаль і присвячені масштабним проблемам історичного та культурного розвитку, а зовсім інше — біобібліографічні довідники, призначені переважно для спеціалістів з конкретної галузі знань. У цьому плані передбачається широко використовувати як вітчизняний, так і зарубіжний досвід упорядкування подібних видань.

Цілком допустимою є різниця в принципах подання даних про окремих осіб в одному й тому ж словнику. Зокрема, персоналії відомих діячів, життя й творчий шлях яких широко висвітлювалися раніше, у компактних словниках і довідниках можуть бути більш стислими, а тих, що вводяться до наукового обігу вперше, — розширеними.

З огляду на викладене вище стає зрозумілим, що силами однієї, хай й великої, інституції таку обширну ділянку наукової роботи не впорати.

Реалізація проекту, який за своїм характером має загальнонаціональне значення, вимагає консолідації зусиль цілого ряду наукових центрів в Україні та діаспорі під керівництвом Комісії національної біографії АН України та її базового науково-методичного й координаційного підрозділу — відділу біографічних досліджень Інституту рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. Насамперед необхідно налагодити плідну співпрацю останнього з іншими науковими й допоміжними підрозділами ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України, зокрема, з відділами кодикографії і кодикології, джерелознавства Інституту рукописів; відділом стародруків, секторами естампів та репродукцій, національної бібліографії Інституту книги, Інститутом бібліотекознавства, Інститутом архівознавства тощо. До цієї роботи на основі синтезованого комплексного дослідницького проекту передбачено залучити академічні інститути української археографії, українознавства, сходознавства ім. А. Ю. Кримського, літератури ім. Т. Г. Шевченка, економіки, філософії, держави і права ім. В. М. Корецького, народознавства, української мови, Відділення історії науки Центру досліджень історії науки і науково-технічного потенціалу ім. Г. М. Доброва, Львівську наукову бібліотеку ім. В. Стефаника АН України, Центральний державний історичний архів України, Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України в м. Києві, обласні державні архіви. Крім цього, слід буде подбати про те, щоб на контрактній і договірній (гонорарній) основі та інших вироблених Комісією національної біографії АН України умовах залучати до участі в підготовці матеріалів для словника окремих кваліфікованих фахівців, повністю гарантуючи захист їх авторського права.

Важливим завданням Комісії національної біографії є також організація співробітництва з редакціями Української енциклопедії, Української літературної енциклопедії, університетами, державними та громадськими бібліотеками, музеями, фондами й організаціями.

У межах СНД принципово важливим для здійснення даного проекту є співробітництво з Інститутом російської літератури (Пушкінський дім) РАН, який приступив до підготовки й видання фундамен-

тального біографічного словника «Російські письменники. 1800—1917 рр.», де є чимало персоналій і українських літераторів.

У далекому зарубіжжі насамперед потрібно буде налагодити співробітництво з Комісією Польського біографічного словника, у якому також багато персоналій українців. Потребує встановлення ділових контактів і з австрійською, словацькою, словенською, німецькою, американською, англійською, канадською, італійською біографічними комісіями, такими зарубіжними українськими громадськими організаціями, як Об'єднання українців Польщі, Світова федерація українських жіночих організацій, товариство «Лемківщина» та ін.

І, безумовно, приступаючи до збирання матеріалів до Українського біографічного словника, науковці Академії наук України сподіваються на активну участь і підтримку з боку Інституту українознавчих студій при Гарвардському університеті, Інституту східноєвропейських досліджень ім. В. І. Липинського, Центру досліджень історії еміграції Міннесотського університету, Української дослідної програми Іллінойського університету (США), Канадського інституту українознавчих студій, Українського вільного університету у Мюнхені (Німеччина), Європейського осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Сарселі (Франція) та ін.

Проект концепції створення Українського біографічного словника виробив відділ біографічних досліджень Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України.

Пропозиції, які б допомогли авторському колективу у підготовці цього фундаментального видання, просимо надсилати за адресою: 252605 ГСП м. Київ, вул. Володимирська, 62, Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН України, Відділ біографічних досліджень (кімната 204).

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

М. Ф. Дмитрієнко (Київ), Ю. К. Савчук (Вінниця)

З історії гербової традиції міст Поділля (XIV—XVIII ст.)

Геральдична спадщина міст Поділля виділяється надзвичайною строгатістю, різноманітністю, а також багатством емблематичного матеріалу. Наукове вивчення геральдики Поділля започатковане ще в кінці минулого століття П. П. Вінклером. Він опублікував у книзі «Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649 по 1910 гг.» (СПб., 1900) описи 700 гербів, у тому числі Брацлавського та Подільського намісництв, затверджених 22 січня 1796 р. імператорським указом Катерини II. Обраний автором підхід до опрацювання теми визначив енциклопедичний характер дослідження. Проте й він не міг гарантувати цілковиту точність при обробці та публікації матеріалу.

В українській історіографії геральдика українських міст довгий час залишалася незайманим полем наукових досліджень. Тільки нещодавно відродився інтерес до вивчення цих питань¹. Однак межі наукових пошуків спочатку визначалися географією тільки певної території — Лівобережжя, а герби міст Правобережжя, Поділля зокрема, не стали об'єктом ґрунтовного вивчення.

Протягом останнього десятиріччя з'явилося кілька наукових публікацій, в яких міські герби Поділля становили предмет спеціального дослідження². Однак коло наукових пошуків у цих студіях обмежене здебільшого хронологічними рамками — кінець XVIII — сер. XIX ст. Так, розглядалися геральдичні процеси, що охоплюють часовий проміжок після приєднання краю до Російської імперії, або згідно з територіально-адміністративним поділом у межах кордонів Подільського й Брацлавського намісництв.

Тому у даному повідомленні робиться спроба проаналізувати геральдичні процеси на Поділлі у XIV—XVIII ст., визначити їх специфіку, основні тенденції розвитку, дати систематизовану характеристику емблематичного матеріалу.

Генезис міської геральдики на Поділлі проходив у загальному річищі геральдичних процесів на українських землях. Це дає можливість при його аналізі вжити періодизацію, вже прийняту істориками щодо еволюції міської геральдики на території України, застосувавши умовний поділ на періоди: догеральдичний, ранньогеральдичний, пізньогеральдичний.

Визначаючи перший етап як догеральдичний, погодимось з твердженням, що в цей час існувала ціла система символічних знаків, різних за своїм характером і функціями, частина яких згодом увійшла до символіки деяких міських гербів.

Зразком подібного перетворення певною мірою може бути зображення герба міста Кам'янця-Подільського (1670—1793 рр.) — Св. Георгія-вершника на коні, що списом простромлює змія. Ця емблема

також відома як герб польського магістрату³. Протягом XV—XVII століть у місті існувало три магістрати, кожен з яких мав власний герб: «...печатка російського магістрату із зображенням православно-го святиителя, як здається — св. Миколи чудотворця, з написом навкруги нього «Права русского Каменец-Подольского», ...печатка польського магістрату із зображенням св. Георгія на коні і з написом навкруги: «Civitatus Camenesep in Podolia» (місто Кам'янця на Поділлі); ...печатка вірменського магістрату, із зображенням вівці й вірменським написом». Можна стверджувати, що зображення св. Георгія перейшло до міського герба з печатки польського магістрату, а туди, в свою чергу, цілком ймовірно, потрапило з особистих печаток литовських князів братів Коріатовичів, які захопили Поділля в середині XIV ст. Із сфрагістичного матеріалу відомо, що на печатках братів Коріатовичів було зображення вершника на коні, що простромлює змія, яке дореволюційними дослідниками краю індексовано як зображення св. Георгія. До того ж, саме привілеєм Юрія та Олександра Коріатовичів у 1374 р. місту Кам'янцю-Подільському дароване право міського самоуправління⁴. Можливо, що для герба головного міста своєї землі, твердині на прикордонні, князі дали зображення саме із своєї печатки. Подібні випадки не були поодинокі. Як стверджують К. Ю. Гломозда та Д. Б. Яневський, в середньовічну епоху символи володарів земель перетворювалися на символи цих земель⁵. Як приклад можна навести герби Львівської та Київської земель. (Лев і Михаїл-архангел зустрічалися спочатку на князівських печатках.) Пізніше, за часів польського панування та поглиблення національних та релігійних суперечностей серед населення Кам'янця-Подільського знак князівської печатки міг стати гербом магістрату польської общини, що у цій боротьбі перемогла (існує думка про приналежність князя Олександра до католицької віри)⁶.

Досліджуючи міські герби Лівобережжя, де також зустрічається зображення св. Георгія, вчені висловили припущення, що в період феодалної роздробленості воно вживалося на князівських печатках як символ захисту країни, князівства, міста від чужеземних загарбників⁷. Використання цієї емблеми на прикордонному Поділлі свідчить на користь цієї думки. Варто також зазначити, що зображення св. Георгія дуже поширене серед багатьох народів, що дає право визнати його типовим у загальноєвропейському масштабі. Сцена битви воїна із змієм в релігійній символіці звичайно трактується як перемога добра над злом.

До ранньогеральдичного періоду належать герби, які одержали подільські міста з введенням у них самоврядування на основі магдебурзького права у XIV—XVIII ст. Особливого поширення на українських землях воно набуло у XVI — першій половині XVII ст. Раніше за всіх магдебурзьке право одержали міста Поділля, потім — Волині, а пізніше — Київщини. Так, у Кам'янці-Подільському воно відоме з 1374 р., в Луцьку — з 1432 року, тоді як у Києві лише з 1492—1497. У XV ст. магдебурзьке право мали п'ять міст Подільського воєводства: Смотричі (1448), Ярмолинці (1455), Хмільник (1448), Зіньків (1458), Червоноград (1448). Протягом XVI ст. його одержали ще 17 міст: з них 15 — Подільського воєводства — Черче (1578), Дунаївці (1592), Фельштин (1584), Чернокозинці (1578), Летичев (1537), Чорний Острів (1556), Стара Сенява (1543), Уланів (1552), Шаравець (1588), Гусятин (1559), Скала (1510) та три Брацлавського — Брацлав (1564), Літин (1578), Немирів (1581). У наступному XVII ст. лише протягом першої половини королівськими привілеями самоуправління було дароване ще 17 містам. З них 16-ти Подільського воєводства: Жванцю (1646), Збрижу (1646), Сатанову (1641), Миньківцям (1637), Пиляві (1640), Сальниці (1607), Новому Костянтинову (1600), Деражні (1614), Михалполю (1605), Барку (1615), Копайгороду

(1624), Вербовцю (1607), Жвану (1638), Борщову (1629), Каспарівцям (1619), а також Вінниці (1640) Брацлавського воєводства. Пізніше, у XVIII ст. його набули 6 міст Подільського воєводства: Шатава (1782), Татариськи (1785), Летньовці (1748), Берлінці Польові (1767), Окопи (1700), Мельниця (1767) та 6 міст Брацлавського — Янушгород (1760), Юзефгруд (1746), Гайсин (1744), Гранів (1774), Кіблич (1744), Латанець (1744). У багатьох містах воно кілька разів поновлювалося, що в окремих випадках ускладнює визначення хронології його появи й використання, в інших — зовсім втрачене в історичній пам'яті⁸.

Традиція магдебургії на Поділлі була важливою передумовою розвитку геральдичних процесів. Адже разом з королівським привілеєм, що надавав місту право самоврядування, надсилалася печатка, якою завірялися офіційні документи. Зображення з цих печаток переходило до міських гербів.

За характером емблематичного матеріалу міські герби ранньогеральдичного періоду можна розділити на кілька умовних груп. Чи не найчисельнішу з них становлять герби, на яких зображені християнські святи: св. Георгій (Кам'янець-Подільський, Смотрич), св. Петро (Брацлав), св. Флоріан (Шаргород), Богородиця (Копайгород), св. Станіслав (Барок), св. Микола (російський магістрат Кам'янця-Подільського). Всі вони мали певне змістовне навантаження: підкреслювали приналежність міста до християнського світу, християнську ревність його власників. Цей акцент посилювався, ставав значною мірою визначальним на початку протистояння релігійних впливів. У цьому зв'язку заслуговує на увагу емблематика запорозького козацтва, що виконувало місію оборонця християнського світу⁹.

Найбільш виразно серед міських символів ця ідея відтворена в старовинному гербі Брацлава, цього найвіддаленішого на південний схід форпосту християнства Литовсько-Руської держави, що знаходився не тільки на прикордонні різних держав: Великого князівства Литовського, Корони Польської, Кримського ханства, а й на межі християнського та мусульманського світів, тобто на етноконфесійному та етнокультурному кордоні¹⁰. Відомо, що саме тому Поділля, і зокрема його столицю Кам'янець-Подільський, називали «брамою до Польщі», «підмурком християнства». У гербі Брацлава було зображено апостола Петра. Про побутування цього герба повідомляють краєзнавчі розвідки минулого століття. Датують його появу 1497 р., коли великий князь литовський Олександр, поспішаючи на допомогу королю Яну Ольбрахту під час волоської війни, зупинився в Брацлаві обозом, відновив замок і назвав його містом святого Петра¹¹. (Петро у перекладі з грецької означає «камінь».)

Західне середньовіччя вбачало в Петрові засновника римської церкви, його образ був уособленням католицького місіонерства. Це про нього Ісус говорив: «І скажу я тобі, що ти скеля, на скелі цій побудую я Церкву свою, і сили адові не переможуть її. І ключі тобі дам від Царства Небесного, і що на землі ти зв'яжеш, те зв'язане буде на Небі, а що на землі ти розв'яжеш, те розв'язане буде на небі» (Євангеліє від Матвія — 16, 18, 19). Отже, перейменування Брацлава, що був значною перешкодою для пересування орди на шляху до християнського світу, в місто св. Петра (назва в історичній традиції не утвердилася), обрання апостола покровителем міста й зображення його на гербі — акт, що, ймовірно, був покликаний символізувати могутність християнської церкви, її непереможність, а, можливо, й початок католицької колонізації краю, яка припадає на цей час.

Окремо стоять герби, на яких зображено святих — покровителів (патронів) власників або засновників міст. У такий спосіб створено герби Шаргорода (1588), Барока (1615), Смотрича (1791).

В королівському привілеї про надання Шаргороду магдебургії

зазначалося, що місто одержало свою назву в пам'ять про Шарого Флоріана, засновника родини Замойських, яка була власником міста. Тому цілком природно було внести до герба міста зображення його покровителя — св. Флоріана¹².

У гербі міста Барока (Домбровиці) зображено св. Станіслава — патрона засновника і власника Станіслава Тжебуховського¹³.

«Близько 1791 року Смотрич було визнано королівським містом з наданням йому герба — зображення св. Георгія»¹⁴, — повідомляє Є. Сецинський. Є підстави вважати, що королівський привілей лише поновив ранній міський герб (як і саме магдебурзьке право, відоме в Смотричі з 1448 р.). Традиція використання зображення св. Георгія у міській емблемі, ймовірно, сягає часів, коли містом на правах власника володів Юрій Коріатович. Інакше важко пояснити побутування одного й того ж герба у двох найбільших сусідніх подільських містах — Кам'янці-Подільському й Смотричі.

Широке використання зображень святих у гербах подільських міст, на нашу думку, невірно пов'язувати лише з католицькою традицією, оскільки подібним чином використовувалися й зображення святих, найбільш шанованих православною церквою. Так, покровителем руської общини м. Кам'янця-Подільського був св. Микола.

Руська юрисдикція цього міста діяла в умовах фактичної нерівноправності серед інших етичних груп населення, оскільки в справах, що стосувалися всього Кам'янця, «представником міста була Рада польська, яка нерідко вживала всіх заходів до викорінення православної віри і ображення руської народності»¹⁵. Тривала боротьба двох юрисдикцій завершилася у 1670 р. їх об'єднанням, а, вірніше, знищенням руської. Тому обрання руською общиною своїм покровителем й захисником св. Миколи не випадкове. В народній традиції св. Микола виступає як заступник за несправедливо засуджених, захисник простого народу, щедрий благодійник. Культ св. Миколи, популярний серед простого люду, завжди вважався плебейським.

Вірменська община Кам'янця-Подільського вживала в гербі магистрату зображення Божого Ягняти (Agnus Dei) з лабарумом, тобто прапорцем з візерунком хреста. Вчений Я. Р. Дашкевич стверджує, що в даному випадку відбулася трансформація цього старохристиянського символу в національну емблему вірменів України¹⁶.

Отже, зображення святих в гербах подільських міст не лише виконували роль атрибутів християнства, а й наповнювалися глибоким соціальним змістом. Традиція їх побутування в міських гербах є важливим джерелом для аналізу соціальних, національних, релігійних процесів на Поділлі.

Певний інтерес становлять міські герби, емблеми яких повністю або частково запозичені з родинних гербів власників — українських або польських феодалів. Такі герби мають Гранов, Копайгород та Шаргород.

Магдебурзьке право містечку Гранову було надане 21 листопада 1744 р. польським королем Августом III. У королівському привілеї його жителям наказувалося для затвердження актів та міських справ застосовувати печатку із зображенням герба «Леліва» на тій підставі, що власниками міста із самого початку його існування були родини «лелівчиків» (які користувалися гербом Леліва): Грановських, Сенявських, Чарторийських¹⁷.

В гербах міст Копайгорода (1624) та Шаргорода (1588) емблеми «Леліва» та «Еліта» використовувалися як один з елементів. Вони вказують на приналежність цих міст родинам Мяківських та Замойських, які були їх засновниками¹⁸.

В окрему групу доцільно виділити міські герби, емблеми яких мають глибоке історичне коріння, давню традицію вживання у багатьох народів. Здебільшого це складові західноєвропейської геральдики

(1624), Вербовцю (1607), Жвану (1638), Борщову (1629), Каспарівцям (1619), а також Вінниці (1640) Брацлавського воєводства. Пізніше, у XVIII ст. його набули 6 міст Подільського воєводства: Шатава (1782), Татариськи (1785), Летньовці (1748), Берлінці Польові (1767), Окопи (1700), Мельниця (1767) та 6 міст Брацлавського — Янушгород (1760), Юзефгруд (1746), Гайсин (1744), Гранів (1774), Кіблич (1744), Латанець (1744). У багатьох містах воно кілька разів поновлювалося, що в окремих випадках ускладнює визначення хронології його появи й використання, в інших — зовсім втрачене в історичній пам'яті⁸.

Традиція магдебургії на Поділлі була важливою передумовою розвитку геральдичних процесів. Адже разом з королівським привілеєм, що надавав місту право самоврядування, надсилалася печатка, якою завірялися офіційні документи. Зображення з цих печаток переходило до міських гербів.

За характером емблематичного матеріалу міські герби ранньогеральдичного періоду можна розділити на кілька умовних груп. Чи не найчисельнішу з них становлять герби, на яких зображені християнські святи: св. Георгій (Кам'янець-Подільський, Смотрич), св. Петро (Брацлав), св. Флоріан (Шаргород), Богородиця (Копайгород), св. Станіслав (Барок), св. Микола (російський магістрат Кам'янця-Подільського). Всі вони мали певне змістовне навантаження: підкреслювали приналежність міста до християнського світу, християнську ревність його власників. Цей акцент посилювався, ставав значною мірою визначальним на початку протиборства релігійних впливів. У цьому зв'язку заслуговує на увагу емблематика запорозького козацтва, що виконувало місію оборонця християнського світу⁹.

Найбільш виразно серед міських символів ця ідея відтворена в старовинному гербі Брацлава, цього найвіддаленішого на південний схід форпосту християнства Литовсько-Руської держави, що знаходився не тільки на прикордонні різних держав: Великого князівства Литовського, Корони Польської, Кримського ханства, а й на межі християнського та мусульманського світів, тобто на етноконфесійному та етнокультурному кордоні¹⁰. Відомо, що саме тому Поділля, і зокрема його столицю Кам'янець-Подільський, називали «брамою до Польщі», «підмурком християнства». У гербі Брацлава було зображено апостола Петра. Про побутування цього герба повідомляють краєзнавчі розвідки минулого століття. Датують його появу 1497 р., коли великий князь литовський Олександр, поспішаючи на допомогу королю Яну Ольбрахту під час волоської війни, зупинився в Брацлаві обозом, відновив замок і назвав його містом святого Петра¹¹. (Петро у перекладі з грецької означає «камінь».)

Західне середньовіччя вбачало в Петрові засновника римської церкви, його образ був уособленням католицького місіонерства. Це про нього Ісус говорив: «І скажу я тобі, що ти скеля, на скелі цій побудую я Церкву свою, і сили адові не переможуть її. І ключі тобі дам від Царства Небесного, і що на землі ти зв'яжеш, те зв'язане буде на Небі, а що на землі ти розв'яжеш, те розв'язане буде на небі» (Євангеліє від Матвія — 16, 18, 19). Отже, перейменування Брацлава, що був значною перешкодою для пересування орди на шляху до християнського світу, в місто св. Петра (назва в історичній традиції не утвердилася), обрання апостола покровителем міста й зображення його на гербі — акт, що, ймовірно, був покликаний символізувати могутність християнської церкви, її непереможність, а, можливо, й початок католицької колонізації краю, яка припадає на цей час.

Окремо стоять герби, на яких зображено святих — покровителів (патронів) власників або засновників міст. У такий спосіб створено герби Шаргорода (1588), Барока (1615), Смотрича (1791).

В королівському привілеї про надання Шаргороду магдебургії

зазначалося, що місто одержало свою назву в пам'ять про Шарого Флоріана, засновника родини Замойських, яка була власником міста. Тому цілком природно було внести до герба міста зображення його покровителя — св. Флоріана¹².

У гербі міста Барока (Домбровиці) зображено св. Станіслава — патрона засновника і власника Станіслава Тжебуховського¹³.

«Близько 1791 року Смотрич було визнано королівським містом з наданням йому герба — зображення св. Георгія»¹⁴, — повідомляє Є. Сецинський. Є підстави вважати, що королівський привілей лише поновив ранній міський герб (як і саме магдебурзьке право, відоме в Смотричі з 1448 р.). Традиція використання зображення св. Георгія у міській емблемі, ймовірно, сягає часів, коли містом на правах власника володів Юрій Коріатович. Інакше важко пояснити побутування одного й того ж герба у двох найбільших сусідніх подільських містах — Кам'янці-Подільському й Смотричі.

Широке використання зображень святих у гербах подільських міст, на нашу думку, невірно пов'язувати лише з католицькою традицією, оскільки подібним чином використовувалися й зображення святих, найбільш шанованих православною церквою. Так, покровителем руської общини м. Кам'янця-Подільського був св. Микола.

Руська юрисдикція цього міста діяла в умовах фактичної нерівноправності серед інших етнічних груп населення, оскільки в справах, що стосувалися всього Кам'янця, «представником міста була Рада польська, яка нерідко вживала всіх заходів до викорінення православної віри і ображення руської народності»¹⁵. Тривала боротьба двох юрисдикцій завершилася у 1670 р. їх об'єднанням, а, вірніше, знищенням руської. Тому обрання руською общиною своїм покровителем й захисником св. Миколи не випадкове. В народній традиції св. Микола виступає як заступник за несправедливо засуджених, захисник простого народу, щедрий благодійник. Культ св. Миколи, популярний серед простого люду, завжди вважався плебейським.

Вірменська община Кам'янця-Подільського вживала в гербі магистрату зображення Божого Ягняти (Agnus Dei) з лабарумом, тобто прапорцем з візерунком хреста. Вчений Я. Р. Дашкевич стверджує, що в даному випадку відбулася трансформація цього старохристиянського символу в національну емблему вірменів України¹⁶.

Отже, зображення святих в гербах подільських міст не лише виконували роль атрибутів християнства, а й наповнювалися глибоким соціальним змістом. Традиція їх побутування в міських гербах є важливим джерелом для аналізу соціальних, національних, релігійних процесів на Поділлі.

Певний інтерес становлять міські герби, емблеми яких повністю або частково запозичені з родинних гербів власників — українських або польських феодалів. Такі герби мають Гранов, Копайгород та Шаргород.

Магдебурзьке право містечку Гранову було надане 21 листопада 1744 р. польським королем Августом III. У королівському привілеї його жителям наказувалося для затвердження актів та міських справ застосовувати печатку із зображенням герба «Леліва» на тій підставі, що власниками міста із самого початку його існування були родини «лелівчиків» (які користувалися гербом Леліва): Грановських, Сенявських, Чарторійських¹⁷.

В гербах міст Копайгорода (1624) та Шаргорода (1588) емблеми «Леліва» та «Еліта» використовувалися як один з елементів. Вони вказують на приналежність цих міст родинам Мясківських та Замойських, які були їх засновниками¹⁸.

В окрему групу доцільно виділити міські герби, емблеми яких мають глибоке історичне коріння, давню традицію вживання у багатьох народів. Здебільшого це складові західноєвропейської геральдики

системи, елементи якої проникли до міської символіки Поділля. Йдеться про «канонічні» емблеми та геральдичні фігури, семантика яких, незважаючи на певні розбіжності, зберігається протягом століть у багатьох країнах. У зв'язку з цим автор «Русской геральдики», характеризуючи «природні фігури», які найчастіше зустрічаються в гербах, зауважив: «Західна геральдика у віковому своєму ході дала кожній з фігур цього розряду свою назву, засвоїла її колір, положення»¹⁹. До них, безперечно, належить зображення журавля. Цей птах неодмінно зображується з каменем в одній лапці і є символом «пильності»: він стоїть немов би на варті і охороняє від нападу ворогів. Така емблема відома у багатьох народів, її можна визнати надзвичайно вдалою, адже відомо, що журавель належить до найбільш обережних птахів. Серед гербів подільських міст таке зображення відоме в гербі м. Дунаєвця (1592)²⁰.

Герб Гайсина: «розпростерте срібне орлине крило в зеленому полі» наданий місту польським королем Августом III у 1744 році²¹. Відповідно до геральдичних канонів припустимо зображати в гербі замість усієї фігури лише частину: два або одне крило. При цьому зберігається її символічний зміст. Отже, орлине крило в гербі Гайсина (як і сам птах) є символом влади, панування, разом з тим великодушності й прозорливості. У який спосіб ця символіка зв'язана з історією міста, залишається нез'ясованим. Можна припустити, що даруючи цей герб місту, король прагнув ще раз засвідчити свою владу над цим краєм неспокою та гайдамаччини.

При описі герба м. Летичева історичні джерела суперечать одне одному. Так, одні стверджують, що у гербі, наданому місту польським королем Стефаном Баторієм у 1579 р., зображувалася лисиця²², а інші — вовк, наполягаючи на зв'язку емблеми з назвою річки, яка протікає через місто²³. На сьогодні з цього питання важко визначитися остаточно, оскільки в історії геральдики відомі випадки довільного художнього редагування. Однією з причин можливої трансформації зображення інколи бувають неякісні відбитки печаток, з яких поновлювалися та реконструювалися міські герби. Зазначимо лише, що вовк є символом злоби, жадібності, ненажерливості. Він називається в геральдиці «розлютованим», якщо його очі вирізняють іншою від усього тіла фарбою (таким «летичівський» вовк постає з проекту міського герба середини XIX ст., виконаного в Гербовому відділенні)²⁴.

Ранньогеральдичний період охоплює час перебування краю в межах Речі Посполитої, що зумовило наявність у міській гербовій традиції елементів польської геральдичної системи. Свідченням тому є надання подільським містам гербів «Погонь», «Леліва». Так, герб «Погонь» використовувався згідно з королівськими привілеями відразу двома подільськими містечками: з 1607 р. Вербовцем та з 1744 р. — Кібличем²⁵. Цей герб (закута в лати піднята з мечем догори рука в червоному полі) звичайно надавався містам, що знаходилися на прикордонні або мали військові заслуги.

Найчисленнішу групу становлять герби, на яких зображено зброю, фортеці, лицарські обладунки — символи захисту краю від ворогів. Однак для подільських міст ці емблеми були не лише абстрактними символами політичної автономії чи військового суверенітету, а відображали реалії повсякденного життя міст, що знаходилися у прикордонні.

На характері емблематичного матеріалу позначилися конкретні обставини політичної історії краю, особливості його соціально-економічного розвитку. Цей зв'язок особливо виразно простежується при аналізі умов поширення магдебурзького права на Поділлі. Слід зауважити, що у Західній Європі воно виникає як закономірний внутрішньо обумовлений етап розвитку міста, своєрідного соціального організму (тобто еволюційним способом), тоді як більшості міст і місте-

чок Поділля — незначним поселенням на межі з Диким полем, яким звестись на міцний економічний фундамент перешкоджали незлічені набіги татар, магдебурзьке право конформоване, як правило, штучно. Різноманітні пільги: звільнення на кілька років від податків, запровадження ярмарків, уведення окремої юрисдикції для міщан — мали на меті збільшити кількість поселенців у містах, а в деяких випадках саме колонізація була основною умовою пожалувань²⁶. Ці заходи покликані були зміцнити зовнішні рубежі держави, якоюсь мірою перешкодити або й протистояти агресії та експансії Криму й Туреччини. Звичайно, на це прямо вказувалось в королівських привілеях: «Бажаючи захистити край подільський від частих нападів татарських через вибудову міст оборонних, умислили дозволити... закласти на ґрунтах наших місто Уланів, обдаровуючи міщан магдебурзьким правом»²⁷; «Оскільки землі Подольські, внаслідок частих нападів татар та інших неприятелів спустошені, збелюдніли і через це лежать пустками, то ми охоче дозволяємо О. Ланцкоронській, удові каштеляна галицького, щоб її маєток Дунаївці вважався містечком з найменуванням його Дунайгородом, де б жителі мали безпечне сховище й охорону»²⁸; «Відбудував в цьому місці поселення (Пилява) з тим, щоб воно служило захистом від розорення околиць татарами, і дарував новому поселенню магдебурзьке право»²⁹.

Тому, зрозуміло, в той неспокійний час пільги, привілеї насамперед надавалися прикордонним поселенням: Шаргороду (з огляду на стратегічне положення міста), Вербовцю — «для того, щоб він міг служити оплотом державі, як такий, що лежить неподалік Валахії»³⁰, а також містам, що будувалися на відомих «татарських шляхах» — Кучманському та Чорному: Сальниці, Хмільнику, Уланову, Торговиці. За цих умов, що цілком природно, атрибутами багатьох міських гербів стають символи захисту від ворогів. У королівському привілеї про надання Сальниці магдебурзького права зазначалося: за герб місту «як прикордонному вживати одну руку оголену, а другу панцером покриту й лук з натягнутою стрілою. Вербовцю — призначаємо руку збройну з мечем (тобто «Погонь» II)»³¹.

В гербі м. Хмільника сріблом на синьому тлі зображено башту, огорожену стіною, «оскільки близько 1500 року в містечку Хмельник для захисту від набігів татарських побудовано замок, у пам'яті чого король Сигизмунд III дав війську Хмельницькому цей герб»³².

З ідеєю оборони від татар, взагалі зовнішніх ворогів у той чи інший спосіб пов'язана сюжетна символіка міст Вінниці («схрещені шаблі») ³³, Дунаєвця («журавель з каменем у піднятій лапці»), Старокостянтинова («лук із стрілою») ³⁴, Сатанова («два мечі: один християнський, другий єврейський») ³⁵, Міхалполя («лук із стрілою») ³⁶, Брацлава («у червоному полі на кам'яній горі фортеця з двома баштами по боках і третьою посередині, яка зруйнована, на ознаку того, що місто це ще до 1616 р. було столицею Брацлавського повіту і з часу короля Олександра збудовано в ньому замок, який згодом від різних замішань зруйновано») ³⁷.

Опосередковано на характер емблематичних зображень мала вплив навіть повнота функціонування магдебургії. Так, одні міста одержували повне магдебурзьке право, інші — тільки обмежене. Владимирський-Буданов виділяє третю категорію міст на німецькому праві, з найменшими правами, а саме приватнопанські, що одержували привілеї на магдебурзький устрій здебільшого від свого пана або за його проханням³⁸. Найчастіше герби цих міст визначалися самими власниками, про що, зокрема, наголошувалося у королівському привілеї про надання м. Шатаві магдебургії: «Печатку до затвердження актів і міських справ вживали таку, яку місту призначить дідич»³⁹. У деяких випадках власники міст, прагнучи увінчати свою благодійність щодо жителів міста, додавали до герба літери — ініціали влас-

них імен. Наприклад, «В. S» (Бона Сфорца) в гербі Бара (1540)¹⁰, А. І. (Олександр Любомирський) в гербі Юзефгруд (1776)⁴¹.

Отже, гербова традиція Поділля своєрідно віддзеркалювала багатогранний процес історичного розвитку міст. Її генезис визначився різноплановими факторами релігійного, суспільно-політичного та соціального характеру.

¹ Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины (периода феодализма).— К., 1986.— С. 1—126; Румянцева В. В. Історія карбована в гербах.— К., 1987.— С. 1—48; Овсієнко О. Ф., Румянцева В. В. Про походження гербів міст Лівобережної України // Укр. іст. журн.— 1979.— № 2.— С. 78—83.

² Трубочанінов С. В. Герби міст Подільського намісництва // Тези доповідей V Всеукр. наук. конференції з історичного краєзнавства.— Кам'янець-Подільський, 1991.— С. 525—527; Савчук Ю. К. До історії міських гербів Поділля: кінець XVIII—сер. XIX ст. // Там же.— С. 527—528; Савчук Ю. К. До історії гербів міст Брацлавщини кінця XVIII ст. // Тези доповідей X Вінницької обл. історико-краєзн. конференції.— Вінниця, 1991.— С. 65—66.

³ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский.— К., 1895.— С. 40.

⁴ Петров Н. И. Подолья: Историческое описание.— СПб., 1891.— С. 733.

⁵ Гломозда К. Ю., Яневський Д. Б. Українська національна державна символіка: особливості історичної традиції // Філософська і соціологічна думка.— 1990.— № 1.— С. 95—96.

⁶ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.— К., 1987.— С. 51.

⁷ Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины (периода феодализма).— К., 1986.— С. 55.

⁸ Перелік складено за: Городские поселения в России.— СПб., 1864; (Петров Н. И.) Подолья: Историческое описание.— СПб., 1891; Тр. Подол. епархиальн. ист.-статист. комитета / Под ред. Е. Сецинского.— Вып. 9: Приходы и церкви.— Каменец-Подольский, 1901; Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska.— Warszawa, 1844.— Т. II.

⁹ Лепявко С. Прапори з 1655 // Пам'ятки України.— 1991.— № 3.— С. 48—51; Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Укр. іст. журн.— 1963.— № 1.

¹⁰ Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом XIV—XVIII ст. // Праці історико-філософської секції.— Львів, 1991.— Т. 222.— С. 30.

¹¹ Городские поселения в России.— СПб., 1864.— С. 35.

¹² Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska.— Т. II.— С. 1054; 1844.— Т. 2.— С. 1954.

¹³ Там же.— С. 1042—1043.

¹⁴ Труды Подол. епархиальн. историко-статист. комитета / Под ред. Е. Сецинского.— Вып. 9: Приходы и церкви.— Каменец-Подольский, 1901.— С. 440.

¹⁵ Петров Н. И. Указ. соч.— С. 74.

¹⁶ Дашкевич Я. Р. Емблематика та символіка вірменів України, XIV—XVIII ст. // Тези доповідей наук. конференції.— Київ—Львів, 1991.— Т. 1.— С. 12.

¹⁷ Baliński. Op. cit.— S. 1358.

¹⁸ Ibid.— S. 1050, 1054.

¹⁹ Лакиер А. Б. Русская геральдика.— М., 1990.— С. 38.

²⁰ Тр. Подол. епархиальн. ист.-стат. комитета / Под ред. Е. Сецинского.— Вып. 9: Приходы и церкви.— Каменец-Подольский, 1901.— С. 943.

²¹ Baliński. Op. cit.— S. 1355—1356.

²² Marczuński X. Statystyka gubernii Podolskiej.— Wilno, 1823.— Т. 1.— С. 324.

²³ Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649 по 1900 год.— СПб., 1990.— С. 83.

²⁴ Центральний державний історичний архів Росії, ф. 1343, оп. 15, спр. 209, арк. 49.

²⁵ Baliński M. Op. cit.— S. 1045—1048, 1357.

²⁶ Новицкий И. Очерк истории крестьянского сословия юго-западной России в XV—XVIII веке.— К., 1876.— С. 34.

²⁷ Baliński M. Op. cit.— S. 1016.

²⁸ Тр. Подольск. епархиальн. историко-статист. комитета / Под ред. Е. Сецинского.— Вып. 9: Приходы и церкви.— С. 943.

²⁹ Там же.— С. 671.

³⁰ Там же.— С. 731, 976.

³¹ Там же. с. 637.

³² Винклер П. П. Указ. соч.— С. 161.

³³ Вінниця: Історичний нарис.— Вінниця, 1964.— С. 51.

³⁴ Винклер П. П. Указ. соч.— С. 143.

³⁵ Baliński M. Op. cit.— S. 962.

³⁶ Ibid.— S. 1027.

³⁷ Вияклер П. П. Указ. соч.— С. 18.

³⁸ Владимирський-Буданов В. Німецьке право в Польщі та Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні—Русі в XV—XVIII ст.— Ч. 1, 2 // Руська історична бібліотека Наук. Тов. ім. Т. Шевченка.— Львів, 1904.— Т. 24.— С. 1—76, 477, 310.

³⁹ Baliński M. Op. cit.— S. 974.

⁴⁰ Малаков Д. По Восточному Подолью.— М., 1988.— С. 38.

⁴¹ Baliński M. Op. cit.— S. 1350.

Українці за рубежом

М. М. Вівчарик (Київ)

Українці в світі: східна і західна діаспора

Тема даного повідомлення належить до числа найменш досліджених в українській історіографії. Адже донедавна навіть згадка про словосполучення «українська діаспора» вважалася крамольною. Можливо, це було однією з причин того, що в Росії та інших республіках колишнього СРСР українці поступово забували рідну мову, дедалі рідше звучить на землях, колись суцільно заселених ними, й українська народна пісня. Словом, на відміну від західної діаспори у східній українці досить швидко асимілювалися, спочатку ставали так званим російськомовним населенням, а згодом переписувалися на росіян. «На жаль, ми змушені визнати,— підкреслював на I Конгресі українців Президент нашої держави Л. М. Кравчук,— що українці, які живуть поза межами України, передусім на території держав колишнього Союзу, фактично були позбавлені своєї національної школи, театру, кіно, радіо, телебачення, можливості користуватися українськими бібліотеками. Практично для них не випускалися рідною мовою книги, газети, журнали»¹.

Вперше термін «східна українська діаспора» стали вживати на I Конгресі українців у січні 1992 р. Раніше не тільки цей термін був персоною нон грата, а й матеріали про українську діаспору практично не друкувалися. Імперія свято берегла таємницю про справжнє життя своїх людей, сотні таборів, переповнених безправними в'язнями, жахливі голодомори, виселення на чужину цілих народів. Серед в'язнів та тих, хто перебував на засланні, українська громада була чи не найчисельнішою — близько 40 % від їх загальної кількості². Лише останнім часом почали з'являтися праці про східну українську діаспору, про її життя, національно-культурні та мовні проблеми, зв'язки з Батьківщиною. Заслужують на увагу передовсім узагальнюючі дослідження Ф. Д. Заставного, І. І. Винниченка, В. І. Наулка³, а також оригінальна публікація В. І. Сергійчука «Українці в імперії»⁴. У вивчення життя українців, що мешкають на Заході, помітний вклад внесли В. Б. Євтух, Є. Є. Камінський, О. О. Ковальчук, В. П. Трошинський та ін.⁵

Автор повідомлення робить спробу по-новому розглянути деякі проблеми політичного, соціально-економічного й духовного життя та демографічного стану українців поза межами своєї Батьківщини, здійснюючи при цьому порівняльний аналіз їх становища в східній та західній діаспорах. Демографічні процеси аналізуються нами переважно на основі матеріалів перепису 1989 р.

Статистика свідчить, що нині майже третина загальної чисельності українців мешкає за межами Вітчизни, зокрема в східній діаспо-

рі їх налічується близько 10 млн., у західній — приблизно 5 млн. чол.⁶. Зупинимося на житті українців у східній діаспорі. За секретними даними Міністерства внутрішніх справ колишнього СРСР, тих, хто в документах у графі «національність» пише «українець», — 86 млн. Однак ця цифра, на нашу думку, значно занижена. Адже в межах території України (без Буковини та західних областей) ще в 1923 р. українців проживало 37 млн., тоді як росіян у Росії — 51,5 млн. У 1940 р. мешканців корінної національності в Україні, включаючи Буковину та Галичину, налічувалося вже 44,3 млн., а наприкінці ХХ ст. їх залишилося тільки 37,5 млн., чисельність же росіян збільшилася до 145,1 млн.⁷. Незважаючи на величезні втрати в роки Великої Вітчизняної війни, виникає запитання, куди поділася половина (!) українського народу. Які ж причини таких своєрідних демографічних процесів?

Тільки після здобуття Україною незалежності стало можливим аналізувати процеси, які стосуються українців, що мешкають поза межами їх держави. Адже українська діаспора розсіяна по території всього колишнього Радянського Союзу, але найбільша вона в Росії, де в 1989 р. жило 4363 тис. українців — 9,9% українців — мешканців СРСР. Далі йдуть Казахстан — 896 тис. (2,0%), Молдова — 630 тис. (1,4%), Білорусь — 291 тис. (0,7%), Узбекистан — 153 тис. (0,3%), Киргизія — 108 тис. (0,2%), Латвія — 92 тис. (0,22%), Грузія — 52 тис. (0,1%), Таджикистан — 41 тис. (0,1%), Туркменія — 36 тис. (0,1%), Азербайджан — 32 тис. (0,07%), Вірменія — 8 тис. (0,02%)⁸.

За чисельністю національної діаспори в СРСР друге місце після росіян посідали українці. В 1989 р. всього їх налічувалося в Союзі 44,2 млн. чол., а поза межами державних кордонів УРСР — 7570 тис. (15,3% українців колишнього Радянського Союзу)⁹.

В Російській Федерації найбільш населеними українцями регіонами є Слобожанщина, Малиновий Клин (Кубань), Зелений Клин (Далекий Схід), Північний Кавказ та ін.

До Слобожанщини традиційно відносять Курську, Белгородську та Воронежську області. За даними перепису 1989 р., в них проживало 250 тис. українців. До 20-х років ряд районів цього регіону належав Україні. Але згідно з постановою Раднаркому СРСР від 16 жовтня 1925 р. «Про врегулювання кордонів Української СРР з Російською СФРР і Білоруською СРР» до Росії відійшли обширні землі, де українці становили від 51 до 90% загальної кількості населення¹⁰.

У 1989 р. в Центрально-Чорноземному районі частка українців становила 3,2% населення. В окремих місцевостях регіону цей показник був вищим: у Белгородській області він дорівнював 5,5%, Воронежській — 5%, Курській — 1,7%. В інших областях регіону частка українців становила близько 1%¹¹. Якщо порівняти дані переписів 1979 і 1989 рр., то побачимо, що чисельність українців за ці роки тільки у Воронежській області скоротилася на 12,6 тис., або на 9,3%, і нині становить 122,6 тис. чол. З 33-х районів області тільки в Ольховатському та Подгоренському українці становлять більшість населення, у Росшанському — 43,8%, Кантемирівському — 21,9%¹².

До негативних процесів, які відбуваються на цих землях, слід віднести той факт, що українське населення деяких з названих областей поступово забуває рідну мову. Зокрема, в 1989 р. частка українців, які вважають рідною мовою українську, становила в цілому по регіону 29,3%, а у Воронежській області, де зосереджена половина всіх його українців, — лише 14,2%¹³. Це, зрозуміло, дуже низькі показники. Відрадіє те, що в останній період відбуваються позитивні зрушення в цій справі: протягом 1979—1989 рр. питома вага українців, які вважають рідною мовою українську, зросла по регіону на 7,2%, у Воронежській області — на 4,7, Курській — на 5,9, Белгородській — на 6,6%¹⁴.

У 1992 р. виповнилося 200 років з початку заселення українцями території Кубані. Центром цього краю було місто Нова Січ (Краснодар). Саме на прикладі Кубані можна чітко простежити політику російських царів та радянського керівництва, спрямовану на винищення української національної свідомості. І хоча на Кубані продовжують вживати українську мову та існувати українські традиції й звичаї, імперська політика зробила своє зле діло. Як зауважив на I Конгресі українців головний отаман Чорноморської козачої ради з Кубані Ю. Пилипенко, там раніше функціонували українські школи, театри і бібліотеки, але вже в 30-ті роки вони були закриті¹⁵. Наслідком спотвореної національної політики Радянської держави став той факт, що основна частина кубанців не вважає себе українцями, заявляючи: «Ми — запорожці, а не українці». Навіть делегати з Кубані на I Конгресі українців в анкетах вказували свою національність досить своєрідно: «кубанський козак»¹⁶.

Як і на Слобожанщині, в українців Кубані залишилася тільки згадка про 150 українських шкіл, які функціонували в довоєнний період у цьому краї.

За сучасним адміністративним поділом до Зеленого Клину відносяться Приморський і Хабаровський краї, Сахалінська та Амурська області. Цей регіон (площею близько 1 млн. км²) розташований на півдні Далекого Сходу — в басейні Амуру і на узбережжі Тихого океану. За питомою вагою серед усього населення українці займають на Далекому Сході перше місце в Російській Федерації: у 1989 р. вона становила 7,8% (в 1959 р. — 9,1%). У Приморському краї, Камчатській і Сахалінській областях, Якутській автономній республіці цей показник перевищує 7%¹⁷.

Найбільше українців проживає у північних і східних районах Далекого Сходу — Ямало-Ненецькому автономному окрузі (17,2%), на Чукотці (16,8%), в Магаданській області (15,4%), на Камчатці (9,1%), Тюменщині (8,4%)¹⁸. Звичайно, переважна частина їх опинилася в тих краях здебільшого не з власної волі. Безкоштовна експлуатація праці багатьох мільйонів в'язнів, безправних спецпоселенців та інших категорій каторжан була одним з важливих чинників «ефективного» функціонування впродовж тривалого часу до краю милітаризованої економіки, джерелом безкорисливої допомоги дружнім компартіям і режимам, а також фінансування численних військових авантур у світі.

Як відомо, Якутія — одне з найхолодніших місць на планеті. Однак і тут протягом багатьох десятиліть живуть і працюють українці, яких у Республіці Саха нині налічується понад 80 тис. чол.¹⁹ Це третя за чисельністю етнічна група далекого й суворого краю. Різними шляхами прибули сюди наші брати й сестри. Одні — у пошуках заробітку, інші — з примусу. Останніх здебільшого висилали сюди як «ворогів народу», «куркулів», «націоналістів»...

Українська людність в Якутії працює повсюдно: виробляє цемент, видобуває золото, срібло, алмази та вугілля, виявляє корисні копалини, заготовляє ліс, будує житло тощо. Останніми роками українців Якутії стали цікавити не лише матеріальні блага, а й культура свого народу. Крок за кроком пробуджується у них національна свідомість, почуття гордості за приналежність до української нації. Тому вони почали гуртуватися, сміливіше братися за створення в цьому краї українського духовного клімату. Вже сьогодні діють українське громадсько-культурне земляцтво ім. Тараса Шевченка в Якутську, українське товариство «Струмок» у селищі Чульман, товариство української мови «Кобзар» у Нерюнгрі і українське земляцтво в Айхалі. Створено також чотири комерційні підприємства, фольклорний ансамбль, хор. Звісно, ці громади ще нечисленні, але слід сподіватися, що з часом вони стануть масовішими і активнішими²⁰.

Частка українців, які вважають рідною мовою українську, в 1989 р. становила на Далекому Сході 40,6% і коливалася по окремих його регіонах від 34,2 до 49,4%²¹.

Всього на території Російської Федерації, за даними перепису 1989 р., українці проживали в 12 автономних республіках, 3 автономних областях, 8 автономних округах, 6 краях і 50 областях, включаючи Москву й Санкт-Петербург²².

В Росії на початку 90-х років діяло близько 40 товариств, які ставили за мету відродження національної культури українців у місцях їх постійного проживання. Проте не завжди українці збиралися під дахом однієї організації. Наприклад, у Москві паралельно існували товариство «Славутич» і Об'єднання українців, у Воркуті — товариства «Славутич» і «Дружба». Хоча домінує все ж тенденція до об'єднання таких товариств, створення горизонтальних та вертикальних структур між ними, що полегшує їх зв'язок між собою і з Україною.

Зокрема, у травні 1992 р. в Москві відбувся установчий з'їзд українців Росії, на якому було створено єдину організацію — Об'єднання українців Росії.

Якщо донедавна члени цих товариств в основному проводили культурно-освітню роботу, то нині почали спрямовувати свої зусилля на вирішення в першу чергу соціальних та політичних проблем, що постають перед українцями в Росії.

Серед національно-культурних товариств, створених у сусідній державі, назвемо такі: в Мурманську — Українське культурне товариство; Воркуті — товариства «Дружба» та «Славутич»; Сиктивкарі — Товариство української культури; Санкт-Петербурзі — Товариство ім. Т. Шевченка; Москві — Український молодіжний клуб, Товариство «Славутич»; Новгороді — Товариство української культури; Уфі — Товариство «Кобзар»; Воронежі — Товариство української мови; Краснодарі — Товариство української культури «Кубань»; Новоросійську — Чорноморська козака рада; Нижньовартовську — Українське земляцтво; Норильську — Товариство «Славутич»; Владивостоці — Товариство української культури та ін.²³ Причому кількість подібних організацій на території Росії поступово збільшується. Особливий поштовх цьому процесу дав I Конгрес українців, що відбувся в січні 1992 р.

Слід зазначити, що українцям, які проживають на теренах Росії, доводиться вирішувати чимало проблем. Практично вони майже повністю позбавлені національної школи, театру, кіно, телебачення, а також можливостей користуватися українськими бібліотеками. Для них не випускаються (за мізерним винятком) рідною мовою книжки, газети, журнали. Таке становище є ненормальним принаймні з двох причин. По-перше, українці зробили значний внесок у розвиток економіки і культури країн їх нинішнього проживання і мають усі підстави розраховувати на те, що їм гарантовано певні права, належне ставлення до рідної культури, традицій і звичаїв. По-друге, натомість для росіян, які мешкають в Україні, вже створено всі умови для задоволення їх культурно-освітніх потреб.

Зокрема, загалом 50 % учнів суверенної України навчаються в російських школах, а в містах їх частка досягає 66 %²⁴. Російською мовою (без врахування двомовних) видається в нашій державі 630 газет, 48 журналів. 60 % літератури, що зберігається в бібліотеках України, видано цією ж мовою²⁵.

На жаль, у парламенті Росії надто часто лунали голоси на захист прав так званого російськомовного населення, а інколи й відверті зазіхання на чужі території і водночас ігнорувалися нагальні національно-культурні потреби вчорашніх «молодших братів», що викликає негативний резонанс з боку останніх.

Друге місце після Росії за чисельністю українців займає Казахстан. Історія українських поселень у цьому краї складалася досить драматично. Ще у 1929 р. в 29 районах, прилеглих до Актюбинська, проживало 1,5 млн. українців, працювали 400 українських шкіл. Майбутніх учителів для них готував Актюбинський педтехнікум, де щорічно навчалася близько тисячі студентів, а в Кустанайському інституті народної освіти діяв український відділ²⁶. З часом на місці українських шкіл було створено навчальні заклади з викладанням у них предметів мовою міжнаціонального спілкування.

У повоєнні роки кількість українців і осіб українського походження була в Казахстані відносно стабільною і коливалася в межах 762,1 (1959 р.) — 935,5 тис. чол. (1970 р.)²⁷. Особливо високим приростом українців характеризувався період від післявоєнних років до початку 70-х. У наступне десятиріччя намітилася тенденція до їх скорочення: виїхало 35,5 тис. українців, а в 1979—1989 рр. — ще 1,7 тис. чол. При цьому частка українців у цілому в Казахстані постійно скорочувалася. Якщо в 1959 р. вона становила приблизно 8,2% всього населення, 1970 р. — 7,2%, 1979 р. — 6,1%, то вже в 1989 р. — 5,4%²⁸. За переписом населення 1989 р. українська діаспора налічувала тут 896,2 тис. чол.²⁹

Українська діаспора в Казахстані формувалася як у передвоєнні, так і у воєнні й особливо повоєнні роки. Тільки у 1954—1956 рр. на півночі Казахстану оселилося близько 100 тис. українців — юнаків і дівчат, які разом з молоддю інших республік колишнього СРСР приїхали сюди освоювати цілині і перелогові землі. Тут вони створили десятки зернових радгоспів: «Київський», «Полтавський», «Дніпропетровський» та ін. На жаль, у багатьох з них українськими залишилися тільки назви.

Як і в інших регіонах колишнього Союзу РСР, українці в Казахстані не мають шкіл з рідною мовою навчання, відповідних культурно-освітніх центрів, хоча менш чисельні народи, зокрема корейці, уйгури та ін., мають свої навчальні заклади.

Численною є також українська діаспора в Молдові. У 1989 р. частка українців серед населення республіки становила 13,8% (в 1959 р. — 14,6%, 1970 і 1979 рр. — по 14,2%). Словом, кожен сьомий житель Молдови є українцем. Всього в 1989 р. у цій країні налічувалося 630 тис. українців — майже на 50 % більше, ніж у 1959 р.³⁰. Для порівняння наведемо такі дані: в Молдові живе майже вдвоє більше українців, ніж в Україні — молдаван (325 тис.), і на 30 % більше, ніж на Україні молдаван і румунів разом узятих (460 тис.). Незважаючи на спільні кордони Молдови та України, міграційні зв'язки між ними досить обмежені. У 1989 р., наприклад, до Молдови прибуло з України 9 тис. чол., у тому числі 3,3 тис. українців. На Україну, в свою чергу, з Молдови переїхало 11,7 тис. чол., зокрема 4,5 тис. українців. Збільшення чисельності українців у Молдові (за 1959—1989 рр. — з 421 тис. до понад 630 тис.), як і молдаван в Україні (за відповідні роки — з 242 тис. до 325 тис. чол.)³¹, відбувалося не стільки за рахунок міграції, скільки шляхом природного приросту населення.

З боєм говорив на I Конгресі українців голова Товариства української культури в Молдові О. Ткаченко про те, що там немає жодної української школи, у містах триває процес русифікації, а в селах — румунізації. На його думку, в Придністров'ї захищаються переважно інтереси так званого російськомовного населення³².

В сусідній Білорусі українців за станом на 1989 р. проживало 291 тис. чол. Порівняно з 1959 р. їх кількість в республіці зросла в 2,1 раза. Особливо швидко збільшувалася чисельність української діаспори тут у 1959—1970 рр. (з 133,1 тис. до 190,8 тис. чол.) і в 1979—1989 рр. (з 231 тис. до 291 тис. чол.)³³. Однак, на думку мешканців українського походження Берестейщини (Брестська область),

На відміну від східної діаспори у західній українці почуваються набагато краще. За найскромнішими підрахунками, в західній діаспорі їх проживає понад 5 млн. Історичні крутозлами розсіяли наших земляків по всіх континентах. Причиною цього явища стали століття бездержавності, чужинський гніт, соціальні негаразди, які безжалісно розпорошували по інших краях цвіт нашої нації.

Зростання національної самосвідомості, відновлення історичної пам'яті, національне відродження в Україні спричинили збільшення інтересу громадськості країни до історії, сучасного життя українців, які мешкають у західній півкулі, їх суспільної діяльності, надбань у галузі економіки, науки, культури, мистецтва, літератури, освіти.

Із 5 млн. українців, що проживають у західній діаспорі, 2 млн. мешкають у США, причому більшість з них народилася на чужині. Українці та американці українського походження (понад 90%) зосереджені переважно в Нью-Йорку, Філадельфії, Чикаго, Пітсбургу, Детройті, Клівленді та інших містах. За чисельністю українці посідають 21 місце серед етнічних груп цієї багатонаціональної держави.

Після другої світової війни в середовищі українських іммігрантів збільшилася частка представників інтелігенції, вчених, митців. В 1965 р. там працювали вже 1200 українських лікарів, 700 інженерів, 150 адвокатів, майже 2000 учителів, 250 професорів у коледжах та університетах і т. д. Крім того, значна кількість українців займалася бізнесом⁴³.

Незважаючи на це, за даними перепису 1970 р., українці посідали передостаннє місце серед представників етнічних груп США — вихідців із Східної Європи та їх нащадків (євреїв, росіян, угорців, сербів, хорватів, литовців, латишів, чехів, словаків, поляків) — за питомою вагою у адміністративно-управлінському персоналі⁴⁴.

Українська діаспора завжди дбала про навчання дітей української мови, ознайомлення нових поколінь з історією та культурою їх батьків і дідів. В ряді університетських центрів (Гарвардський, Іллінойський, Нью-Йоркський та ін.) нині є можливість одержати диплом фахівця з української мови.

У 1968 р. при Гарвардському університеті для молоді відкрився Український науковий інститут, фундатором якого був наш земляк, академік, професор О. Й. Пріцак. В 1991 р. він очолив й новостворений Інститут сходознавства ім. А. Кримського АН України.

Про велику роль, яку відіграє суспільно-політична діяльність американських українців, свідчить їх реальний вплив на формування політики Білого дому. Посідаючи відповідальні посади, наприклад, у Бюро з прав людини держдепартаменту, Гельсінській комісії конгресу, вони часто вперше знайомили американців з життям на Україні. Існує навіть українське лоббі у Конгресі. Надзвичайним і Повноважним послом США в Україні донедавна працював американець українського походження Р. Г. Попадюк, якого у 1991 р. Інститут України в Америці визнав українцем року⁴⁵.

Наступною державою, де проживає значна кількість українців, є Канада. За даними канадської преси, українська етнічна група об'єднувала там мільйон чоловік. Канадські громадяни українського походження зайняті практично в усіх галузях національної економіки, науки та культури.

Як і в США, тут працює значна кількість суботніх і так званих «річних» шкіл. Крім того, є можливість вивчати українську мову в загальноосвітніх школах, що роблять майже 10 тис. учнів⁴⁶.

Говорячи про українську громаду в Канаді, хотілося б звернути увагу на таку деталь. Якщо 50 років тому, коли українці жили переважно на фермах, шлюби були однонаціональними, то тепер 75% українців живе в містах, і дві третини молодих людей українського походження беруть шлюб з представниками інших національностей.

Українською мовою в переважній більшості змішаних родин не розмовляють.

На думку директора Українського центру в Едмонтоні А. Петришина⁴⁷, нині тільки 20—25% українських канадців користуються українською мовою, причому переважно це люди старшого віку — перше чи друге покоління. Представники третього, четвертого і п'ятого покоління розмовляють англійською мовою, хоча пам'ятають про своє українське походження. До українських церков ходить менше половини українських канадців. Напрошується висновок, що рано чи пізно українці повністю розчиняться в англофранкомовній Канаді. Однак водночас із асиміляційним процесом відбувається відродження національного життя, відчутний поштовх якому дало проголошення державної незалежності України.

Аналізуючи суспільно-політичне життя українців у Канаді, слід підкреслити, що більшість українських політичних, громадських і культурних організацій, церков об'єднані в національну координаційну раду — Конгрес українців Канади (раніше називався Комітет українців Канади).

У Канаді діють також виконавчі комітети Світового конгресу вільних українців (СКВУ), що об'єднує багато українських осередків на Заході. Українці відіграють не останню роль у політичному житті Канади: ще 1907 р. був обраний перший вїйт — українець, 1913 р. — перший член Законодавчої палати, 1925 р. — перший член федерального парламенту в Оттаві. Українці обиралися мерами Едмонтона та Вінніпега. Близько 100 наших земляків обиралися до провінційних законодавчих органів, майже 30 — були членами федерального парламенту, 5 — сенаторами, 10 з них — призначалися міністрами⁴⁸. Тимчасовим повіреним у справах Канади в Україні був Гайовський, а генерал-губернатором Канади нині є Раймон (Роман) Гнатишин — обидва українського походження.

Незаперечним є внесок канадських українців у розвиток світової цивілізації. Наприклад, 4 прекрасні панно українця Курилика не лише прикрашають інтер'єр канадського парламенту, а й символізують творчу силу українського селянина, який перетворив хащі на родючі землі, що годують хлібом не тільки канадців, а й населення інших держав. В Україні відома ґрунтовна праця професора історії та політології Йоркського університету в Торонто О. Субтельного «Україна. Історія». У 70—80-х роках в канадських університетах дедалі активніше проводилися українознавчі дослідження і була опублікована анґломовна «Енциклопедія України», створена на основі 10-томної праці В. Кубійовича.

У Південній Америці українців проживає близько 400 тис. чол.⁴⁹. Чимало з них, навіть представники третього покоління, зберігають не лише традиції своїх прадідів, а й не забувають українську мову.

У Східній та Центральній Європі українці проживають майже у 20 країнах, є їх анклавні також в Азії і Австралії.

За історичними джерелами українсько-французькі зв'язки беруть свій початок від шлюбу дочки київського князя Ярослава Мудрого — Анни Ярославни з французьким королем Генріхом І. Згодом у Франції знаходили притулок політичні емігранти з України. Варто хоча б згадати про мазепинську еміґрацію, одним з представників якої був син гетьмана Пилипа Орлика — Григорій, який пізніше став французьким генералом і дипломатом. Еміґрація українців продовжувалася і в наступні роки. За неофіційними даними, нині у Франції проживає майже 80 тис. громадян українського походження⁵⁰.

Майже 90% українців є жителями міст. Розселені вони по всій території Франції. Основні місця їх концентрації — Париж і його приміські зони.

Вивчення української мови, історії прабатьківщини проводиться

у Франції в так званих четвергових школах, відкритих при деяких українських католицьких церквах. До речі, українці-католики у Франції мають свій екзархат, УПЦ має 6 парохій, у тому числі в Парижі.

На відміну від Франції в Англії проживає вдвічі менше українців — трохи більше як 30 тис.⁵¹ Спочатку наші земляки працювали переважно в сільському господарстві, згодом переїжджали до міст, де влаштовувалися на промислові підприємства. Деякі українці стали власниками дрібних фабрик, майстерень, крамниць.

За свідченням зарубіжних джерел, тільки незначна частина українців діаспори та їх нащадків має намір повернутися в Україну. Більшість з них народилися за кордоном, інтегрувалися в суспільне життя відповідних країн поселення, вважають їх своєю батьківщиною, а власні етнічні спільності прагнуть зберегти як прояви окремої культурної спадщини. Так, українські школи в Англії відвідувало більш як 3 тис. дітей⁵². Однак кількість цих шкіл і учнів у них постійно зменшується. На розвиток даного процесу впливають англомовне оточення, а також сприятливе для асиміляції співвідношення етнічних груп (приблизно половина чоловіків — українців одружена з жінками інших національностей, здебільшого вихідцями з Австрії та Італії). Українська мова вживається, як правило, в побуті, у церквах і при спілкуванні в громадських організаціях. Третє покоління українців майже не розуміє мови батьків, четверте (за окремими винятками) — не знає її зовсім.

Більшість зарубіжних українців з симпатією ставиться до суспільно-політичних процесів, які відбуваються в Україні, прагне встановити і розвивати культурні, наукові, економічні зв'язки із земляками, хоча певна частина українського населення за кордоном ще не позбавилася стереотипів, зумовлених насамперед ідеологічними розходженнями.

Український народ, який зрештою виборів незалежність, потребує моральної підтримки з боку своїх єдинокровних братів, що проживають у східній і західній діаспорах. Братерство і солідарність українців усього світу — важливий чинник політичного і духовного розвитку незалежної України в нових історичних умовах.

Життя і праця українців у середовищі інших народів і культур відкривають безліч каналів для швидкого збагачення їх досвідом сучасної цивілізації, виходи до якої були заблоковані упродовж століть.

У зв'язку з новою суспільно-політичною ситуацією, що склалася в Україні після проголошення її незалежності, тут виник ряд нових економічних, гуманітарно-соціальних і політичних проблем у галузі національної політики. Серед них чільне місце посідають питання зміцнення зв'язків з українцями як східної, так і західної діаспори. Перші кроки, які вже зроблені в цьому напрямку, дають підстави стверджувати, що українці, які проживають в діаспорі, повинні стати повнокровними творцями суверенної Української держави.

Незалежна Україна відкинула упереджене, вкрай несправедливе ставлення до своєї діаспори, яке протягом десятиліть культивувалося в колишньому СРСР. Важко навіть уявити, якої шкоди нашій економіці й культурі завдало багаторічне відчуження українців, розкиданих по світу. Скільки людських доль скалічено, скільки національних надбань безповоротно втрачено!

Сьогодні ми добре усвідомлюємо: коріння усіх трагедій українського народу — в його багатовіковій бездержавності. Цілі покоління народжувалися і вмирали у постійній тузі за батьківщиною. Це почуття було тим нестерпнішим, що вітчизна не хотіла знати своїх синів, вбачала в них ворогів, що тільки й мріють повернутися на Україну в обозі завойовників-чужинців. Так творився міф, який працював на взаємовідчуження українців. А тим часом, знайомлячись з їхнім жит-

тям, спілкуючись із ними, ми відкриваємо для себе цілий світ таких схожих із нашими і водночас чимось відмінних уподобань, звичаїв, традицій. І що особливо цінно: наші земляки з надто різними політичними орієнтаціями нагромадили такий великий досвід громадської, видавничої, наукової, культурної діяльності, від запозичення якого ми стаємо багатшими. Сподіваємося, що і спілкування з нами дає зарумбленим співвітчизникам не тільки радість повернення до батьківського порога, але й відчуття корисності тих нових контактів, які тепер уже назавжди стали помітною рисою нашого буття.

Парадоксальний, украй прикрий факт: ми незрівнянно більше знаємо про українців, скажімо, Австралії, ніж про українців Сибіру. Так сталося, що від часу розгрому українського відродження 20—30-х років майже зовсім припинилася допомога з боку уряду і громадських організацій республіки українцям у місцях їх компактного проживання — на Кубані, Курщині, Воронезьчині, Далекому Сході та інших регіонах колишнього СРСР. Українські школи, технікуми, бібліотеки, що існували там, були оголошені осередками «буржуазно-націоналістичного впливу» і безжально знищені. І все ж русифікаторам не вдалося змусити українців забути свою мову, традиції, звичаї. Згадаймо, якою вишуканою, соковитою рідною мовою виступали на Конгресі українців наші земляки з країн СНД.

Незалежна Українська держава має сплатити борг співвітчизникам, що проживають за її межами. Вона повинна стати об'єднуючим центром для української діаспори, гарантом прав українських спільнот, відвернення тиску на них з боку місцевої влади.

Так, лиха доля розпорошила багатьох наших співвітчизників по різних світах. З іншого боку, чимало з них, скажімо, в Польщі, Югославії, Чехії, Словаччині, на Кубані є автохтонним населенням. Тому, коли вже так сталося, що мешкають українці не лише в своєму краї, мусимо подбати і про їхню підтримку, аби зберегти ті невтрачені паростки їхнього визнання себе представниками української нації. Дбаючи про українців, що мешкають за межами держави, ми повинні, очевидно, більш настійно ставити питання про створення державного органу, принаймні на рівні міністерства, для вирішення проблем світового українства. Бо такий наш непростий час, що переговори у цій справі з іншими державами можна вести на рівних, а не в ролі самодіяльних прохачів, як було раніше.

Завдання першочергової ваги — вирішення складних проблем духовного відродження наших співвітчизників у східній діаспорі. Успіх у цій копіткій справі залежить як від нас, так і від суверенних держав колишнього СРСР. Ми сподіваємося на взаємність, створюючи необхідні умови всім національним меншинам для утвердження їх національної самобутності на українській землі.

Усі наші поки що розрізнені зусилля має об'єднати державна програма розвитку культурних зв'язків з українською діаспорою, проєкт якої знаходиться в стадії розробки. Послідовне втілення її в життя прискорить створення єдиного національного інформаційного простору, нових українських навчальних і культурних центрів, сприятиме налагодженню системи підготовки відповідних кадрів, забезпеченню потреб в українській книзі, періодиці, підручниках. Без державної допомоги неможливо налагодити роботу постійних представництв у місцях компактного проживання українців у сусідніх країнах. І те, що сьогодні зроблено акцент на допомогу східній діаспорі, цілком виправдано, бо українцям, що проживають в західній діаспорі, поталанило більше, ніж тим, які жили в країнах, де будувалося «світле майбутнє» на утопічних ідеях основоположників соціалізму. Заокеанські українці мають не тільки національно-культурні осередки, а й університети, де викладання ведеться українською мовою, свої театри, газети, видавництва, книгарні. І уряди цих держав не тільки словом, а й ді-

лом підтримують національно-культурні осередки, як і самих українців, що проживають у них. Такої повсякденної уваги, на жаль, бракує українцям східної діаспори.

- ¹ Ми — діти твої, Україно.— К., 1992.— С. 8.
- ² Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора.— Львів, 1992.— С. 5.
- ³ Винниченко І. І. Українці в державах колишнього СРСР; Історико-географічний нарис.— Житомир, 1992; Україна: Східна діаспора. Атлас.— К., 1992; та ін.
- ⁴ Самостійна Україна.— 1991.— № 4.
- ⁵ Зарубіжні українці: Довідник.— К., 1991; Українські поселення: Довідник.— Нью-Йорк, 1980; Енциклопедія українознавства: У 10 т.— Париж; Нью-Йорк, 1955.— 1984; Кравчук П. Українці в Канаді.— К., 1981; Євтух В. Б., Камінський Є. Є., Ковальчук О. О., Трошинський В. П. Зберігаючи українську самобутність.— К., 1982; та ін.
- ⁶ Культура і життя.— 1993.— 29 трав.
- ⁷ Ми — діти твої, Україно.— С. 43.
- ⁸ Підрахунки зроблено автором за кн. Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.— М., 1991.— С. 34—141.
- ⁹ Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора.— С. 20.
- ¹⁰ Там же.— С. 44.
- ¹¹ Там же.— С. 39—45.
- ¹² Золоті ворота.— 1992.— № 2.— С. 113.
- ¹³ Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.— С. 38.
- ¹⁴ Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора.— С. 45—46.
- ¹⁵ Ми — діти твої, Україно.— С. 79.
- ¹⁶ Голос України.— 1992.— 27 верес.
- ¹⁷ Підрахунки зроблені автором за кн.: Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.— С. 47—59.
- ¹⁸ Кравченко В. Невже й Київ сльозам не вірить? // Культура і життя.— 1993.— 30 січ.
- ¹⁹ Золоті ворота.— 1992.— № 2.— С. 103.
- ²⁰ Романчук О. Українці в Якутії. Наміри є, залишилися їх реалізувати // Золоті ворота.— 1992.— № 2.— С. 103.
- ²¹ Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора.— С. 94.
- ²² Підрахунки зроблено автором за кн. Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.— С. 34—140.
- ²³ Голос України.— 1992.— 2 верес.
- ²⁴ Вісті з України.— 1993.— № 6.— Лютий.
- ²⁵ Політика і час.— 1991.— № 17—18.— С. 17.
- ²⁶ Ми — діти твої, Україно.— С. 42.
- ²⁷ Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора.— С. 119.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.— С. 34.
- ³⁰ Ми — діти твої, Україно.— С. 72.
- ³¹ Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора.— С. 109.
- ³² Ми — діти твої, Україно.— С. 72.
- ³³ Підрахунки зроблено автором за кн.: Брук С. И. Население мира.— М., 1986.— С. 136—145; Численность и состав населения СССР.— М., 1985.— С. 71—102; Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.— С. 39.
- ³⁴ Ми — діти твої, Україно.— С. 99.
- ³⁵ Сергійчук В. Назв. праця.
- ³⁶ Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора.— С. 113.
- ³⁷ Вісті з України.— 1993.— № 6.— Лютий.
- ³⁸ Підрахунки зроблено автором за кн. Национальный состав населения. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.— С. 34—145.
- ³⁹ Там же.— С. 85.
- ⁴⁰ Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора.— С. 129.
- ⁴¹ Там же.— С. 130.
- ⁴² Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.— С. 87.
- ⁴³ Зарубіжні українці.— К., 1991.— С. 101.
- ⁴⁴ Там же.
- ⁴⁵ Трибуна.— 1992.— № 10.— С. 9.
- ⁴⁶ Зарубіжні українці.— С. 78.
- ⁴⁷ Зборовський А. Чи залишаться українці в Канаді // Молода гвардія.— 1990.— 2 листоп.

⁴⁸ Народна газета.—1992.—Липень.

⁴⁹ Підрахунки зроблено автором за кн. Зарубіжні українці.— С. 132—158.

⁵⁰ Народна газета.—1992.—Липень.

⁵¹ Там же.

⁵² Зарубіжні українці.— С. 167.

С. В. Віднянський (Київ)

Заснування і діяльність

Українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921—1945 рр.)

«У час становлення незалежної України ми зобов'язані зберегти унікальні національні інституції, які впродовж довгих років активно діяли поза географічними межами України і відіграли виняткову роль у розвитку культури, науки, суспільної думки. До таких закладів належить і Український вільний університет (УВУ), який понад 70 років об'єднував кращі інтелектуальні сили діаспори, був провідником передової некон'юнктурної наукової думки», — зазначалося у зверненні учасників міжнародної науково-практичної конференції «Український вільний університет. З минулого в майбутнє. До 70-річчя з часу заснування» (Львів, лютий 1992 р.) до Президента, Верховної Ради та Кабінету міністрів України¹.

Саме так через 70 років після заснування цього навчального закладу оцінила наукова громадськість нашої держави його роль у житті українського народу, правду про діяльність якого приховували від цілих поколінь жителів республіки.

Тільки останнім часом завдяки публікаціям у пресі М. Жулинського, Д. Степовика, М. Присяжного, М. Подільчака та деяких інших авторів громадськість мала можливість ознайомитися з окремими сторінками історії заснування і діяльності УВУ — першої української високої школи за кордоном.

Цьому певною мірою сприяла й організована в ЦНБ ім. Вернадського АН України влітку 1991 р. виставка «Еміграція з СРСР у міжвоєнній Чехословаччині: внесок в науку і культуру», де експонувалася понад сотня російських і українських видань з фондів Слов'янської бібліотеки в Празі, надрукованих у ЧСР у міжвоєнні роки, які свідчили, зокрема, про плідну наукову й культурно-просвітницьку діяльність української еміграції.

Нині, коли нарешті стають доступними для дослідників численні архіви української післяжовтневої еміграції, в тому числі матеріали пражського архіву УВУ (документи канцелярії, ректорату й сенату університету, факультетів права і суспільних наук та філософського, бібліотеки й видавництва), що зберігаються в ЦДАВО України², а також зарубіжні емігрантські видання з історії УВУ³, з'являється можливість більш повного і об'єктивного висвітлення історії заснування, педагогічної, наукової й культурно-освітньої діяльності та значення Українського вільного університету в розвитку української і світової науки та культури, зміцненні її міжнародних зв'язків.

В даному повідомленні зроблено спробу на основі переважно нових архівних джерел розповісти про перший, найбільш складний і водночас плідний етап історії УВУ — з часу його заснування в 1921 р. у Відні і протягом майже 25-річного періоду діяльності в Празі. Йдеться, зокрема, про такі ще недостатньо досліджені питання, як: причини і передумови заснування УВУ, складні процеси становлення концепції

й розробки нормативних актів його діяльності, формування й динаміка змін у професорсько-викладацькому і студентському контингентах, хід удосконалення структури навчального процесу, програм та курсів, політика чехословацького уряду щодо УВУ і підтримка його науковою громадськістю ЧСР і українськими організаціями інших країн тощо.

Урочисте відкриття Українського вільного університету відбулося у Відні 17 січня 1921 р., але йому передували драматичний перебіг подій на українських землях і велика підготовча робота визначних представників української інтелігенції за кордоном.

Загальновідомо, що в результаті першої світової війни і поразки національно-визвольних, державницько-самостійницьких змагань українського народу його землі знову опинилися в складі інших держав: Наддніпрянська Україна стала складовою частиною Радянської Росії, Східна Галичина і Західна Волинь були загарбані Польщею, Північна Буковина анексована Румунією, Закарпаття приєднане до Чехословаччини. Значна частина активних борців за національне й соціальне визволення українського народу, тією чи іншою мірою причетних до подій 1917—1920 рр. у Східній і Західній Україні, змушена була залишити батьківщину: тільки в перші повоєнні роки кількість емігрантів з українських земель досягла 80—100 тис. чол.³

Основними осередками української еміграції в 20—30-ті роки стали Відень, Варшава, Берлін, Белград, Париж, Прага, Софія та деякі інші міста Європи, де до політичних емігрантів приєдналися десятки тисяч колишніх військовополонених українців з російських армій, а також тогочасна, здебільшого заробітчанська еміграція з українських земель. Причому досить значну частину української еміграції становили представники національно свідомої інтелігенції — вчені, університетські професори й викладачі, студенти та учнівська молодь, інженери, літератори, політичні та військові діячі Центральної Ради, гетьманського уряду, Директорії УНР, а також ЗУНР тощо.

Тому не дивно, що після певного періоду адаптації до закордонної обстановки найбільш свідома частина української еміграції, яка і на чужині залишилася відданою ідеям державної самостійності України, вирішила використати свою вагу інтелектуальну й соціальну базу для організації і розбудови в країнах перебування українського національно-культурного життя. Звичайно, плідну культурно-просвітницьку і науково-педагогічну діяльність українська еміграція могла здійснювати лише за умови прихильного ставлення до неї урядів, політичних кіл та громадськості країн перебування. Однак країн, які готові були надати біженцям з України значну гуманітарну й матеріальну допомогу для задоволення бодай мінімальних їх життєвих потреб, а тим більше створити необхідні умови для їх творчої суспільно-корисної діяльності, було в післявоєнній Європі, на жаль, небагато.

Саме до них належала одна з найдемократичніших на той час держав у Європі — Чехословацька республіка, президент якої — Т. Масарик — співчував національно-визвольним змаганням українців. Чехословаччина першою протягла руку безкорисливої допомоги тисячам біженців з Росії, в тому числі з України, розглядаючи їх як важливий політичний і культурний фактор розвитку зв'язків з цими країнами. Успішне здійснення проголошеної чехословацьким урядом у 1921 р. т. з. «російської акції», в ході якої особлива увага надавалася підтримці власне української еміграції та її національно-культурних потреб, сприяло створенню і плідній діяльності в ЧСР українських наукових установ, організацій, спілок, зокрема УВУ.

Але була ще одна не менш важлива причина виникнення українських наукових закладів і установ за кордоном, у тому числі Українського вільного університету. Це — зневажливе ставлення до національної науки й культури на окупованих землях: скасування україн-

ських кафедр у Львівському і Чернівецькому університетах, відповідно, урядами Польщі та Румунії як один з проявів їх асиміляторської політики щодо українців, а також розформування університетів радянською владою на Україні** і поступове зведення науки, особливо гуманітарної, до ролі прислужниці тоталітарного більшовицького режиму. Як зазначалося в зв'язку з цим в одному з меморандумів Українського вільного університету (1923 р.), «коли на Великій Україні замовкли святині української науки, а Львів не допустив української молоді до університету, приневолюючи українську науку скриватися в підземеллю, ціла українська суспільність звернула свою увагу на Прагу, де силою факту утворилося середовище наукової праці за границею»⁴.

До початку масової еміграції з України (1919—1921 рр.) найзначнішим осередком її був Відень, де на той час вже знайшла притулок значна кількість представників західноукраїнської інтелігенції, зокрема професори й студенти, які тривалий час безуспішно боролися за заснування українського університету у Львові. Саме в їх середовищі виникла ідея створення такого навчального закладу в еміграції. З такою ініціативою виступили керівники заснованих у 1919 р. у Відні перших українських наукових закладів і культурних товариств — голова Союзу українських журналістів і письменників Володимир Кушнір, його заступник Олександр Олесь, голова академічної секції цього Союзу професор Олександр Колесса, голова Товариства прихильників освіти професор Станіслав Дністрянський, голова Українського соціологічного інституту професор Михайло Грушевський, а також син видатного українського історика професора Володимира Антоновича — Дмитро.

Ініціатори створення українського університету вважали, що місцем його перебування повинна стати Прага. Крім наведеної вище причини, вони сподівалися (як згодом з'ясувалося, безпідставно) на підтримку першого президента ЧСР Т. Масарика, з яким чимало українських професорів були особисто знайомі: професор Іван Горбачевський, наприклад, — по праці на початку ХХ ст. у Празькому університеті, С. Дністрянський, О. Колесса — по спільній роботі у віденському парламенті напередодні першої світової війни. Про перші заходи організаторів університету в одному з установчих документів УВУ читаємо: «Українські університетські професори і українське студентство, опинившись за кордоном наслідком запертя Львівського університету для українських студентів, порішили вже з кінцем 1919 року приступити до заснування Українського вільного університету і тоді була загальна гадка, щоби українські університетські курси скласти якраз в Празі. В тій цілі приїхала до Праги з кінцем 1919 року окрема професорська делегація з професорів: д-ра Горбачевського, д-ра Колесси, д-ра Дністрянського, щоби поробити відповідні старання. Однак ті старання не вийшли тоді поза межі українського посольства в Празі (йдеться про Надзвичайну дипломатичну місію УНР в Чехословаччині на чолі з послом Максимом Славинським. — С. В.). Повернувшись до Відня, делегація порішила поки що відложити цю справу, але коли число українського студентства за кордоном зачало щораз то більше рости, бо на Україні закрито оба українські університети в Кам'янці і в Києві, порішили з кінцем 1920 року українські університетські професори і інші українські вчені, що мали переважно місце свого пробутку у Відні, приступити негайно до улаштування університетських викладів на українській мові»⁵.

Перші наукові лекції й заняття з історії, літературознавства, права і мистецтвознавства були проведені вже в листопаді — грудні 1920 р. Вони користувалися популярністю, з кожним заняттям слухачів ставало все більше. Тоді за ініціативою професора Колесси було вирішено зробити їх систематичними, на зразок вищого навчального закладу. Обов'язки ректора майбутнього університету було доручено виконувати М. Грушевському. Його заступником і деканом філософічного відділу

обрано Колессу, а деканом відділу права і суспільних наук — Дністрянського.

Серед фундаторів університету одразу виникли розбіжності в поглядах щодо характеру цієї інституції. Частина з них, очолювана М. Грушевським, виступала за створення «вільного» університету — без обов'язкової системи навчальних дисциплін, без визначення рівня наукової кваліфікації професорсько-викладацького складу і відповідного рівня знань слухачів, а також вимагала особливих автономних прав у кадровій політиці для Українського соціологічного інституту; інші на чолі з О. Колессою наполягали на заснуванні університету за зразком західноєвропейських навчальних закладів з відповідними вимогами щодо кадрів викладачів, рівня знань слухачів і програми занять. Більшість професорів підтримала ідею заснування хоч і вільного (тобто недержавного) українського університету, але на зразок західноєвропейських, внаслідок чого М. Грушевський разом з своїми співробітниками по соціологічному інституту відмовився брати участь у його організації і її очолив О. Колесса⁶.

Звичайно, найпершою проблемою для засновників УВУ був добір викладацьких кадрів. Вже 20 і 21 грудня 1920 р. заступник голови УВУ Колесса надіслав листи міністру Д. Дорошенку, міністру і послу В. Липинському, державному секретарю Директорії А. Артимовичу, послу О. Лотоцькому, професорам І. Ганицькому та І. Зілинському такого змісту: «В половині січня 1921 р. розпочнуться у Відні українські наукові курси, які матимуть характер вільного університету, з двома відділами: філософічним (історично-філологічним і природописно-математичним) та відділом права і суспільних наук. Іменем управи цієї інституції та філософічного відділу маю честь запросити Вас, щоби Ви були ласкаві взяти участь в тих курсах та виголосили довільне число викладів в обсягу української історії. Кошти Вашого побуту у Відні і подорожні були б звернені Товариством українських журналістів і письменників»⁷. Практично всі адресати дали позитивні відповіді, зокрема професор Дорошенко погодився читати курс української історіографії другої половини XVIII ст. за умови, що йому нададуть допомогу в придбанні відповідних книг та інших матеріалів (наукових записок НТШ, комплектів «Київської старовини» тощо). Його прохання (за винятком «Київської старовини») було задоволено керівництвом УВУ⁸.

В той же час листи трохи іншого змісту були надіслані всесвітньо-відомому біохіміку, гігієністу і епідеміологу професору Івану Горбачевському та колишньому ректору Кам'янець-Подільського українського університету, міністру народної освіти Директорії УНР професору Івану Огієнку в Тарнів (Польща). Зміст цих листів дає змогу краще зрозуміти наміри фундаторів УВУ, тому процитуємо найважливіші місця з них. «Маю честь запросити Вашу Ексценцію, — зазначалося, зокрема, в листі до Горбачевського, — щоби Ви були так ласкаві прийняти становисько голови вільного університету та взяти участь у викладах... Ми всі переконані, що краще було б урядити таку інституцію в Празі, як ми осе старалися надармо перед роком. Однак наразі є непереборні труднощі (велика більшість професорів живе тепер в Відні і т. п.), так що сей семестр відбувся би у Відні, а слідуючий, коли б до того часу удалося усунути труднощі, відбувся би вже в Празі»⁹. Як бачимо, після відмови Грушевського посаду ректора УВУ було запропоновано обійняти іншому визначному вченому — І. Горбачевському, який з 1883 р. тривалий час викладав на медичному факультеті Празького університету, а в 1902—1903 рр. — навіть обраний ректором цього одного з найстаріших вузів Європи і з кінця 1917 до кінця 1918 р. працював міністром охорони здоров'я Австрії.

Однак він також не дав згоду, підкресливши, що «вважає улагодження цих курсів тепер у Відні, безумовно, невідповідним», тому «не

може взяти відповідальність за цілу справу і — хоч як мені прикро — мушу відмовитися прийняти Ваші прихильні пропозиції»¹⁰.

У листі керівництва УВУ від 9 лютого 1921 р. до професора Огієнка містилося прохання прочитати 12—24 лекції з питань українознавства і виконувати обов'язки декана філософічного відділу УВУ з оплатою 500 австрійських крон за кожну лекцію та 5 тис. крон щомісячно за керівництво відділом. «Окрім того, — зазначалося в листі, — прохаємо Вас щиро розвідати і написати, чи уряд УНР в Тарнові не міг би допомогти українським студентам, що перебувають тепер в Ченстохові, переважно придніпровцям, щоби вони для університетських студій переїхали до Відня, де можна б їх примістити (коло 100 осіб) в станицях бувших українських військових полонених. На прожиток їх потрібно було б коло 3 тис. крон місячно на особу»¹¹. З цього листа дізнаємося про ще одну проблему, яку довелося вирішувати організаторам УВУ протягом усього періоду існування університету у Відні, — забезпечення його студентами і фінансування.

Таким чином, перед засновниками УВУ постали такі основні питання: місцеперебування, характер, структура і принципи діяльності університету, забезпечення його професорсько-викладацькими кадрами та необхідною кількістю слухачів і надання їм матеріальної допомоги, а також фінансування навчального закладу.

З січня 1921 р. відбулися збори професорів і доцентів УВУ, на яких було прийнято рішення щодо його відкриття і діяльності. Насамперед «з огляду на виступлення професора Грушевського із УВУ та відмовної відповіді доктора Горбачевського ухвалено потребу нового уконституювання Ради УВУ». Головою Українського вільного університету одногосно обрано професора Колессу, який став першим ректором першої української високої школи за кордоном. Обрано і затверджено новий склад Ради (Сенату) УВУ і керівництво факультетів. До речі, спочатку планувалося створити три факультети: філософічний, правничий та природничо-математичний, але через брак коштів фундатори обмежилися двома — філософічним з двома відділами (історично-філологічним та природописно-математичним) і правничим (повна назва «факультет права і суспільних наук»). До першого складу Сенату УВУ у Відні ввійшли: проф. О. Колесса — голова (ректор) УВУ, проф. С. Дністрянський — заступник голови (проректор), декан факультету права і суспільних наук, проф. В. Старосольський — заступник декана (продекан) цього ж факультету, секретар Сенату, проф. С. Рудницький — декан філософічного факультету (обраний замість призначеного раніше на цю посаду І. Огієнка, який не зміг приїхати до Відня), проф. І. Ганицький — заступник декана цього ж факультету. Крім того, на зборах було затверджено порядок запису слухачів (спочатку ними могли стати «безплатно всі особи обох полів, яким виповнилося 16 років»), програми викладання і урочистого відкриття університету, яке було призначено на 17 січня 1921 р.¹².

На урочистому відкритті Українського вільного університету, яке відбулося у Віденському будинку інженерів і архітекторів у присутності представників різних кіл української еміграції, з вітальними промовами виступили ректор УВУ О. Колесса, голова Союзу українських журналістів і письменників В. Кушнір, члени ряду українських організацій, а також зробили наукові доповіді професор С. Рудницький на тему «Україна як географічна одиниця» та сенатор С. Шелухін («Право, етика, релігія, справедливість»).

Наведемо склад професорів і програму занять в УВУ у Відні, які розпочалися 24 січня в приміщеннях ряду шкіл;

І. Філософічний факультет: проф. Д. Антонович — історія українського мистецтва, мистецтво нових часів; проф. А. Артимович — історія римської поезії; проф. І. Ганицький — розвиток промисловості на Україні; проф. Д. Дорошенко — курс української історіографії; доц.

В. Залозецький — нарис історії середньовічного і ренесансового мистецтва; проф. О. Колесса — українська палеографія, історія української мови та історія української літератури; В. Липинський — історія гетьманування Богдана Хмельницького; проф. М. Лозинський — історія української політичної думки; проф. С. Рудницький — географія України; проф. М. Сабат — грецький театр і драма та грецька повнофігуральна різьба; доц. О. Турянський — проблеми порівняльного індоєвропейського мовознавства з особливим розглядом української мови.

2. Факультет права і суспільних наук: проф. І. Ганицький — український кооперативний рух та його економічні підстави; проф. С. Дністрянський — теорія права, конституційне право, міжнародне право; проф. Д. Коропатницький — теорія карного права; проф. М. Лозинський — монархія і республіка, існуючі держави, парламентарна та радянська форми влади; доц. П. Лисяк — критичний огляд економічних теорій; проф. В. Старосольський — генеза права, державне право; С. Шелухін — право, етика, релігія і справедливість, історичний огляд українського права; д-р Л. Єх — адміністративне право¹³.

Отже, у Відні розпочали читати лекції 12 професорів і 3 доценти УВУ*** (В. Липинський та Л. Єх з певних причин не приступили до роботи, планувалися також лекції І. Панькевича та В. Бірчака про літературу Прикарпатської України, але й вони не відбулися), метою яких було «заспокоїти духовний голод викладів з обсягу своєї мови, літератури, історії та взагалі рідної культури, а також викладів в рідній мові з інших галузей людського знання» серед українського студентства в еміграції¹⁴. Вони тривали до травня 1921 р., тобто приблизно один семестр. На філософічний факультет було записано 65 слухачів, а на факультет права і суспільних наук — 25. Це, безумовно, недостатня кількість для справжніх університетських курсів та й відвідуваність занять була низькою.

Не менш актуальною проблемою УВУ у Відні було його фінансове забезпечення. Основну матеріальну допомогу при організації університету надав його фундатор — Союз українських журналістів і письменників у Відні. 30 січня 1921 р. представниками Ради УВУ і керівниками управи Союзу українських журналістів і письменників було підписано протокол про взаємні обов'язки щодо діяльності університету. В ньому констатувалося, що: «1. УВУ засновується Союзом українських журналістів і письменників. Організацію УВУ перевела група професорів, згуртована в Академічній секції Союзу. Тимчасовим місцем осідку УВУ є Відень. 2. Ціллю УВУ є ширення вищої освіти в усіх напрямках людського знання шляхом наукових викладів і інших форм навчання при забезпеченні повної волі погляду та на пряму думання. Одиною критерією навчання на УВУ є науковий метод і поглиблення предмету. 3. УВУ є щодо всіх справ, дотикаючих його внутрішнього устрою, як плану навчання, призначування професорів і доцентів і т. д. цілком автономною установою. Союз застерігає собі тільки право відкрити при УВУ курси пресознавства (журналістики. — С. В.) чи інші курси, які будуть підлягати автономній управі УВУ з тим, що ця управа прибере собі окремого референта чи референтів, визначених Управою Союзу. 4. Творення нових факультетів і інших університетських установ вимагає згоди Союзу, оскільки це потребувало би нових матеріальних засобів. 5. Про удержання і матеріальне забезпечення УВУ дбає Союз, який відкриває на цю ціль окремий «Університетський фонд». «Університетським фондом» завідує Університетська комісія з 6 членів: 3 — від Союзу, 2 — від Ради УВУ та один представник української академічної молоді... 7. На видатки першого триместру (семестру. — С. В.) визначає Союз на рахунок «Університетського фонду» суму, означену кошторисом, предложеним Радою УВУ до погодження Університетській комісії і затвердженим Управою Союзу, та виплачує з тої суми з відкриттям УВУ на руки Голови УВУ одну третину, зобов'язуючися до дня 28 лю-

того 1921 виплатити на біжучий рахунок Ради УВУ дальшу третину, а дня 31 березня — останню третину... 13. При ліквідації УВУ не тільки «Університетський фонд», але й все інше майно УВУ переходить до диспозиції Союзу на просвітні цілі. 14. Спільні питання між Радою УВУ і Управою Союзу вирішує Університетська комісія. Питання наукового характеру вирішує автономно УВУ»¹⁵.

На початковому етапі діяльності УВУ, коли ще не був розроблений його Статут, цей документ, по суті, замінював останній. До засадничих документів УВУ слід віднести й докладні повідомлення про заснування й завдання університету, вміщені його фундаторами в німецьких, чеських та українських часописах у Європі й Америці, і численні відозви до українців з питань надання допомоги УВУ. Зокрема, в одній з таких відозв, опублікованій у другій половині січня 1921 р., визначено мету, основні принципи організації та діяльності УВУ, його характер і вимоги до професорсько-викладацького складу і слухачів, а також містилося прохання вносити пожертви: «Серед еміграційних злиднів dokonується велике культурне діло, кладуться підвалини під український університет... Нехай не буде ні одної свідомої одиниці, ні одного українського товариства, яке не поспішило б з допомогою на здвигнення храму української науки»¹⁶.

Про те, що організація та діяльність УВУ вимагали чималих коштів, свідчить його бюджет на перший семестр у Відні, затверджений 2 лютого 1921 р. Радою УВУ в присутності голови Союзу українських журналістів і письменників В. Кушніра. Він становив 284 980 крон. З них близько 165 тис. повинен був внести згідно з вищенаведеним протоколом в «Університетський фонд» Союз українських журналістів і письменників¹⁷. А решту коштів керівництво УВУ сподівалося, очевидно, одержати за рахунок приватних пожертвувань. Дійсно, перші такі кошти надійшли від численних українських інституцій, товариств і окремих емігрантів. Зокрема, понад 200 тис. крон виділило Українське товариство прихильників освіти у Відні, представництво ЗУНР в Берліні надіслало книги, «щоб пособити нашому Вільному українському університету у Відні». 10 тис. крон становив внесок члена Директорії УНР професора Ф. Швеця з Відня, 3,8 тис. шведських крон — відомого українського співака О. Мишуги з Стокгольма тощо¹⁸. Кошти для УВУ виділяли і його професори: І. Ганицький — на відкриття університетських курсів німецької, англійської та чеської мов, О. Колесса — курсу чеської літератури, В. Старосольський — на влаштування у Відні українських студентів з Ченстохови¹⁹.

Незважаючи на величезні зусилля фундаторів університету, фінансові й інші організаційні проблеми стали на перешкоді його перетворенню в справжній вищий науковий заклад. Тому віденський період діяльності УВУ, попри його культурно-політичну й науково-просвітницьку значимість, тільки з великою натяжкою, на наш погляд, можна віднести до власне історії Українського вільного університету. Систематичні лекційні курси та організаційні заходи для їх забезпечення знаменували собою початковий, перехідний період в історії становлення УВУ. Це усвідомлювали й керівники університету, про що переконливо свідчили протоколи засідань Ради УВУ, практично на кожному з яких розглядалося питання про те, яким чином перевести Український вільний університет до Праги.

Про основні причини, що унеможлилювали успішне розгортання діяльності УВУ в Австрії, говорилося вище, але найголовніша з них потребує більш докладного з'ясування. Це — поступова втрата Віднем ролі основного центру української еміграції в Європі, яким з 1921 р. стала Прага.

Адже саме в 1921 р. почалася масова еміграція з Росії в Чехословаччину, рівень якої набагато перевершив усі прогнози: у 1921 р. туди прибули 6 тис. чол., 1923 р. — 23 тис., 1924 р. — 20 тис., 1925 р. —

25 тис., 1932 р. — 10,5 тис., 1936 р. — близько 9 тис., 1939 р. — 8 тис.^{19а}. Щоправда, точні дані про кількість емігрантів з Росії в цю країну у міжвоєнні роки, як і їх національну приналежність, встановити дуже важко. По-перше, не всі з них враховувалися офіційною статистикою, бо нерідко прибували нелегально. По-друге, Чехословаччина використовувалася багатьма емігрантами як певний перевалочний пункт між Сходом та Заходом: після більш-менш тривалого перебування в країні, здобувши певну освіту, значна їх частина поверталася на батьківщину (зокрема, в Галичину, а деякі — і в Радянську Україну) або виїжджала в інші західні держави. Найвірогідніше під час першої хвилі еміграції (перша половина 20-х років) щороку в ЧСР було близько 50 тис. чол. з Росії, в тому числі — понад 20 тис. росіян, 20—25 тис. українців, декілька сотень білорусів, вірменів, грузинів, калмиків, окремі представники прибалтійських та інших народів колишньої Російської імперії²⁰.

Українська еміграція була однією з найчисельніших в ЧСР. Поодинокі представники української інтелігенції оселилися в Празі ще наприкінці XIX — на початку XX ст., зокрема в роки першої російської революції. Досить великі групи галицько-буковинських українців (понад 1 тис.) прибули в Прагу, Оставу, деякі інші міста після захоплення російськими військами Галичини влітку 1914 р. і під час першої світової війни. Травнем 1919 р. датується початок еміграції військових, коли деякі частини Української галицької армії, зокрема Горська бригада УГА, під тиском поляків перейшли Карпати і були інтерновані в таборах на території Чехословаччини: у 1920 р. в них налічувалося близько 6 тис. чол. Багатьох українців було насильно мобілізовано до різних білих угруповань, і, зрештою, вони разом із залишками армій Врангеля і Денікіна втекли за кордон, у тому числі в Чехословаччину. Після закінчення світової війни залишилися за кордоном й колишні військовополонені російської армії, які через революційні події не мали можливості повернутися додому.

Певна кількість українських політичних діячів (зокрема дипломатів) виконувала за кордоном ті чи інші функції за дорученням своїх урядів. Згодом вона теж перейшла на становище емігрантів. Інші українці, переважно представники інтелігенції й адміністрації УНР і ЗУНР — вихідці з Наддніпрянщини і Галичини, влилися до складу політичної еміграції в ЧСР у 1921—1923 рр. Її лави також постійно збільшувалися за рахунок прибулих з Австрії та Польщі, де для українських біженців створилися досить складні економічні та політичні умови. Так, після того як у 1923 р. польський уряд відмовився підтримувати С. Петлюру, більшість його прихильників (інтерновані солдати й офіцери армії УНР) переїхала до Чехословаччини. І, нарешті, голод та пошесті в Україні змушували декого шукати порятунку за межами своєї батьківщини²¹.

Цікаві дані, що характеризують українську еміграцію, містяться у повідомленнях створеного у липні 1921 р. Українського громадського комітету в ЧСР. Зокрема, з 5209 зареєстрованих ним на 1 липня 1924 р. українців 52,4% були селянами, 12,4% — робітниками, 32,4% — представниками інтелігенції, по 1,4% — торговцями і землевласниками. Вік 82,6% емігрантів коливався між 15 і 34 роками. Майже половина українських емігрантів мала закінчену середню, фахову і вищу освіту. Найбільше емігрантів було з Галичини — 40,9%, Правобережної (29,9%) і Лівобережної (19,3%) України, а також з Буковини — 2,9%, Бессарабії — 0,8%, Кубані — 0,7% і деяких інших регіонів²². Ще більш строкатим був їх склад за ідейно-політичними переконаннями — від есерів до оунівців, прихильників УНР та захисників гетьманату тощо, хоча спільними для абсолютної більшості з них стали несприйняття законності радянської влади і відданість ідеї самостійної України.

Таким чином, українська еміграція у міжвоєнній Чехословаччині складалася з кількох потоків, була досить диференційованою за полі-

тичними поглядами, фаховим та освітнім рівнем, територіальним походженням, але в ній явно переважала інтелігенція, учнівська і студентська молодь, що стало, зокрема, основною причиною перенесення Українського вільного університету в Прагу, а також створення та діяльності в 20—30-ті роки у ЧСР інших українських навчальних закладів, наукових установ й організацій. Цьому значною мірою сприяло прихильне ставлення керівників і політичних діячів Чехословацької республіки до українських емігрантів, проголошення і здійснення саме з середини 1921 р. чехословацьким урядом вже згадуваної так званої «російської акції», завдяки якій відкривалися сприятливі перспективи для розвитку українського національно-культурного життя, необхідного забезпечення становлення і плідної діяльності УВУ, якого він у Відні не мав.

Питання про переведення Українського вільного університету з Відня до Праги почало втілюватися в життя вже в лютому 1921 р., коли до його керівництва звернулася з листом рада Української академічної громади в ЧСР — найбільшій в Празі студентській організації, заснованій ще в 1919 р. В ньому повідомлялося, що численна українська студентська колонія, що налічувала понад 700 чол., 378 з яких навчаються в Празі, не маючи можливості здобувати освіту рідною мовою, відчуває велику потребу глибокого пізнання своєї історії, культури і тому звертається з проханням про перенесення Вільного українського університету з Відня до Праги. «Тут, на нашу думку, — підкреслювалося в листі, — сповнив би він як слід свою високу задачу. Коли у Відні має змогу користуватися викладами Вільного українського університету незначна тамошня українська колонія, тут буде служити кілька разів більшій українській громаді з найбільшим відсотком студентства. Для такої численної студентської колонії є вкрай необхідним заснування такого університету... де можна би слухати виклади на рідній мові на теми наукові, літературні, політичні, економічні тощо»²³.

Рада УВУ, обговоривши цей лист, прийняла рішення розпочати практичні кроки в напрямі переведення університету в Прагу. Про це вона повідомила раду Української академічної громади листом від 16 лютого, в якому зазначалося, що «бажання української молоді в Празі є згідні з стремліннями Українського вільного університету та українських професорів, що проживають у Відні», тому «поробить Рада університету всі можливі старання, щоби перенести цю інституцію до Праги»²⁴.

Підготовча робота щодо переведення УВУ до Праги проводилася під керівництвом ректора університету О. Колесси, який неодноразово їздив до столиці ЧСР, де мав численні зустрічі та вів переговори з чехословацькими офіційними особами, в тому числі з президентом Масариком та представниками наукової громадськості. 16 березня 1921 р. Рада УВУ прийняла Звернення-меморандум до Масарика з проханням про дозвіл на переведення університету з Відня до Праги. В ньому викладено мотиви цього кроку (краще ставлення до української еміграції в ЧСР та прихильне — уряду республіки до визвольних стремлінь українського народу, в тому числі культурно-політичних потреб закарпатців, значна кількість українських студентів у країні тощо) та конкретні потреби УВУ в разі його відкриття у Празі: надання відповідних приміщень для лекцій і матеріальної допомоги для діяльності університету.

«Ми певні, — зазначалося, зокрема, в зверненні, — що Ваш Високий Уряд не відмовить свого дозволу на відбуття згаданих університетських курсів на українській мові; ми певні, що ціла чеська суспільність привітає наше змагання прихильно і дасть нам можливість почати університетські виклади в Празі вже в найближчим часі. Ми звертаємося до Вас особисто, Високодостойний Пане Президенте, як

світоча науки і славного представника вільної культурної думки, бо ми свідомі того, що Ви завжди попирали найгорячіше стремління усіх слов'янських народів до культури та що й тепер, коли чеський народ поставив Вас на найвищому становищі Держави, зволите допомогти українському народу, що скитається поза межами своєї батьківщини, до збереження своїх культурних ідеалів у своєму «Вільному Університеті»²⁵.

У квітні 1921 р. в Празі перебував заступник декана правничого факультету УВУ проф. В. Старосольський, який заручився підтримкою в справі переведення університету діячів української еміграції в ЧСР — посла ЗУНР проф. С. Смал-Стоцького, посла УНР М. Славинського, відомого в Чехословаччині українського політичного діяча, журналіста О. Бочковського, а також професора Празького університету Я. Бідло і письменника й журналіста, довіреної особи президента Я. Нечаса²⁶. А в травні офіційні переговори з представниками чехословацького уряду (прем'єром Черним, міністрами освіти Шробаром і закордонних справ Бенешем) і керівництвом Карлового університету провели ректор УВУ О. Колесса і декан правничого факультету Ст. Дністрянський. Їх наміри знайшли підтримку з боку чехословацьких офіційних кіл, прихильно поставилися до них і громадськість, зокрема преса. В часописах «Час», «Трибуна», наприклад, було надруковано ґрунтовні статті під назвами «Заступники УВУ з Відня у Празі», «Забуті голодуючі», «Прага — центр слов'янського студентства» тощо. Тоді ж у Кароліну-мі — найпочеснішому корпусі Празького університету — українські вчені прочитали лекції: О. Колесса — про М. Драгоманова і наукову діяльність І. Франка, Ст. Дністрянський — про українські конституції. Крім того, в інших наукових закладах Праги виступали професори УВУ Ганицький і Сабат²⁷.

Протягом літа—осені 1921 р. керівництво УВУ, зокрема його ректор О. Колесса, здійснили ряд конкретних заходів щодо переведення університету до Праги: вели відповідні переговори, надсилали листи в чехословацькі урядові, політичні, наукові та громадські установи, робили спроби зміцнити професорсько-викладацький склад (зокрема, Рада УВУ знову звернулася до професора Грушевського з пропозицією викладати в університеті, на цей раз у Празі, але не отримала від нього згоди), розповсюджували різні меморандуми та відозви щодо діяльності УВУ та його потреб тощо, тобто, як зазначав Колесса, «треба було побороти величезні труднощі як матеріального характеру, так і створити ідейну атмосферу для заснування цієї важкої інституції, для об'єднання в її інтересах трітків підвалин»²⁸.

Так, в одному з меморандумів Українського вільного університету до земляків на Україні від 24 вересня 1921 р. підкреслювалося, що «УВУ постановив собі за провідну ідею і перший обов'язок служити потребам рідного краю і рідного народу і свою задачу за кордоном вважає він за тимчасову» та й «сам факт існування Українського вільного університету в Празі підносить престиж народу перед чужинцями і є наглядною маніфестацією культурної самостійності і суверенності нашої нації... Він має підготовляти нашу молодь до діяльності серед рідного народу, в своїх інституціях та майбутніх урядах. Український вільний університет має зорганізувати наукову працю та давати можливість нашим професорам, доцентам і іншим вченим, які опинилися за кордоном, продовжувати свою фахову працю. Одним з найважливіших завдань УВУ є приготівля нові наукові сили для наших університетів. Взагалі має Український вільний університет улежшати організацію українських університетів на рідній землі і має як готовий організм бути перенесений у відповідний час на рідну територію, туди, де його буде найбільш потрібно»²⁹.

Метою ініціаторів розповсюдження подібних документів було заручитися підтримкою тих політичних та наукових кіл на батьківщині і в

еміграції, які виступали проти заснування українського університету за кордоном або не розуміли його значення. А вони були навіть у Львові, де, як відомо, у вересні 1920 р. виник Український таємний університет. Так, представники політичних та культурно-наукових інституцій, що зібралися у Львові 3 вересня 1921 р. на так званій міжпартійній з'їзд, звернулися із закликом до українських професорів й доцентів, які перебували в еміграції, повернутися на батьківщину. У відповідь на це Рада УВУ 12 вересня прийняла так зване «пропам'ятне письмо» про організацію УВУ за кордоном. «Сформування УВУ за кордоном, — зазначалося в ньому, — є могутнім протестом проти брутальної і антикультурної системи, яка вигнала українську молодь і науку з Львівського університету... УВУ буде також одним науковим пристановищем для придніпрянської молоді, віддаленої з рідних територій... Заснування УВУ і особливо його перенесення до Праги перевела Рада УВУ з порозуміння і за згодою Голови Західно-Української Народної Республіки та компетентних чинників його уряду... Представляючи цей звіт стану справи УВУ,.... просимо вирішити, чи кориснішим буде для української народної справи залишити цю працю за кордоном, чи може продовжувати її як доповнення і зміцнення на іншому терені тієї організації, яка здійснюється в краю як задовільнення духовної потреби цієї частини нашої молоді, що, перейшовши із зброєю в руках кордон Чехословацької держави, не може поки що повернутися до рідного краю. Як солідарні громадяни свого народу ми готові йому служити там, де праця наша дасть йому найбільшу користь. З надією очікуємо тієї хвилини, коли зможемо працювати на рідній землі. В кожному разі ми приневолені тепер, з огляду на згадані вже зобов'язання, ввести УВУ в життя в Празі і розпочати виклади в жовтні ц. р.»³⁰.

Так, долаючи крок за кроком труднощі й перешкоди, і не тільки організаційного характеру (наприклад, віденський відділ Українського товариства прихильників освіти, який був одним з ініціаторів заснування УВУ, на прохання Ради університету допомогти матеріально в справі його переведення до Праги відповів 14 липня 1921 р. відмовою, заявивши, «що справу Вільного університету і так не можна буде зреалізувати в найближчій часі через критичне положення української еміграції»³¹), фундаторам Українського вільного університету все ж вдалося досягти своєї мети.

Академічним сенатом Карлового університету в Празі для Українського вільного університету були виділені найкращі лекційні зали в приміщеннях Каролінуму, Клементінуму та природописного інституту і вже 16 вересня 1921 р. відбулися перші заняття УВУ, що поклали початок другому (зимовому), але першому в Празі семестру 1921/22 академічного року. 23 жовтня 1921 р. за участю численних представників чехословацького уряду, наукових товариств і вузів ЧСР, української еміграції й зарубіжних гостей відбулося урочисте відкриття Українського вільного університету в Празі. Як зазначалося у повідомленні УВУ, на цю знаменну подію «відкликнулися всі українські землі: Велика Україна Придніпрянська, Галичина, Закарпаття, Буковина, Кубань, земляки наші із Сполучених Держав Америки та з Канади... Величезна участь всіх кругів чеської суспільності — влади, парламенту, університетів і громадянства — була найбільшою на тепер маніфестацією чесько-українського збратання історичного значення»³².

Урочистості відкрив промовою про історію українсько-чеських взаємин Х—ХХ ст. проф. О. Колесса, який висловив глибоку вдячність чехословацькому народу, уряду і державі за гостинність та побажав, «щоб всім нам чим скоріше довелось святкувати таке культурне свято в городі Данила та в золотоверхім Києві, щоби ми там могли із вдячністю вітати наших теперішніх гостинних господарів із золотої Праги»³³. Після привітань, з якими виступили ректор Карлового університету проф. Б. Немец, представники чехословацького уряду і різних

студентських громад, були виголошені численні вітальні листи і телеграми, що надійшли на адресу Ради УВУ від різних установ та організацій, офіційних і приватних осіб. Вони свідчили, що відкриття Українського вільного університету в Празі було подією історичною не тільки в житті українського народу, але й у розвитку українсько-чеських взаємин. Наприклад, у вітальному листі вояків УГА, інтернованих у таборі в Німецькім Яблонні (Чехословаччина), переданому керівництву УВУ сотником Я. Яремою, вказувалося: «Українські стрільці і старшини вважають відкриття українського найвищого культурного вогнища під крилами чеської альма матер за факт далекосяжного значення — не тільки за доказ нестримності національного розвитку та непереможності могутнього духу українського народу, якого не є в силі знищити, ні прибити ніякі хоч би і найтяжчі історичні злидні, але українські стрільці і старшини вважають цей факт також за знаменний доказ шляхетності чеського народу, що так гарно зумів відчувати нашу найболючішу рану і дозволив та допоміг нашим заслуженим культурним провідникам та учителям до переведення так гарної і важкої ідеї в життя»³⁴.

Завершилося урочисте відкриття УВУ в Празі доповіддю Колесси на тему «Погляд на історію української мови», яка стала своєрідною візитною карткою високої фахової кваліфікації професорського складу Українського вільного університету.

Українська преса в різних країнах («Вперед», «Громадський Голос», «Земля і Воля», «Діло», «Перемиський Голос», «Український Прапор», «Село», американські «Свобода» і «Америка») оцінювала заснування УВУ, особливо переведення його до Праги, дуже прихильно, відзначаючи, зокрема, його всеукраїнський характер.

Так розпочався найважливіший, по суті, перший етап в історії Українського вільного університету, переведення якого з Відня до Праги — центру слов'янської культури та науки — сприяло його плідній діяльності до 1945 р.

(Далі буде)

¹ Український вільний університет: погляд, звернений на Вітчизну // За вільну Україну.—1992.—10 берез.

* За деякими даними, архів УВУ 20—30-х років або його частина зберігається у Центральному державному архіві ЧСР в Празі (Укр. історик (Мюнхен).—1990.— № 1—4).

² Український В. Університет в Празі в роках 1921—1931.— Прага, 1931.— Т. 1—2; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами.— Прага, 1942.— Ч. I; Мірчук І. Український Вільний Університет: короткий огляд.— Мюнхен, 1948; Український Вільний Університет // Енциклопедія українознавства. Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1980.— Т. 9.— С. 3418—3421.

³ Енциклопедія українознавства.— Париж; Нью-Йорк, 1955—1957.— Т. 2.— С. 634.

⁴ У 1920 р. на базі Київського і Кам'янець-Подільського університетів було створено інститути народної освіти, а в 1930—1934 рр.—інститути профосвіти.

⁵ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 108.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3859 с, оп. 3, спр. 9, арк. 1.

⁷ Наріжний С. Назв. праця.— С. 119—120.

⁸ ЦДАВО України, ф. 3859 с, оп. 1, спр. 134, арк. 8—16.

⁹ Там же, арк. 17, 26, 28.

¹⁰ Там же, арк. 10—11.

¹¹ Там же, арк. 18.

¹² Там же, арк. 77—78.

¹³ Там же, арк. 21—22.

¹⁴ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 65—67.

¹⁵ *** У навчальній програмі УВУ на лютий були відсутні лекції 4 професорів — Ганицького, Дорошенка, Сабата і Турянського.

¹⁶ Український В. Назв. праця.— Т. I.— С. VII.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3859 с, оп. 1, спр. 134, арк. 55—57.

¹⁸ Цит. за: Степовик Д. УВУ без ярликів // Літ. Україна.—1991.—17 жовт.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3859 с, оп. 1, спр. 134, арк. 72 зв.

²⁰ Там же, арк. 72, 125, 175; спр. 8, арк. 2.

²¹ Там же, спр. 134, арк. 72—72 зв.

^{19a} Сладек З. Русская и украинская эмиграция в Чехословакии // Советское славяноведение.—1991.— № 6.— С. 26.

²⁰ Павлова Т. Ф. Русский заграничный исторический архив в Праге // Вопр. истории.—1990.— № 11.— С. 19; Н. Григорієв. Чесько-українські стосунки // Нова Україна (Прага).—1922.— № 1.— С. 17.

²¹ Три роки праці Українського Громадського Комітету в ЧСР 7/УП 1921—7/УП 1924.— Прага, 1924.— С. 3—4; Наріжний С. Назв. праця.— С. 53—70; Субтельний О. Україна. Історія.— К., 1991.— С. 475.

²² Три роки праці Українського Громадського Комітету в ЧСР.— С. 11—14.

²³ ЦДАВО України, ф. 3859 с, оп. 1, спр. 134, арк. 83.

²⁴ Там же, арк. 106.

²⁵ Там же, оп. 3, спр. 9, арк. 1—2.

²⁶ Там же, оп. 1, спр. 134, арк. 149.

²⁷ Там же, оп. 2, спр. 1, арк. 4.

²⁸ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 68.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 3859 с, оп. 1, спр. 136, арк. 22—23.

³⁰ Там же, оп. 2, спр. 1, арк. 1—9.

³¹ Там же, оп. 1, спр. 134, арк. 175.

³² Там же, спр. 140, арк. 7.

³³ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 20.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 3859 с, оп. 1, спр. 140, арк. 16—17.

* * *

О. В. Антонюк (Київ)

Деякі питання формування історичної самосвідомості українського народу

Тисячолітня історія українського народу — одного з найдавніших і найчисленніших народів Європи — позначена не тільки духовними злетами та звитяжними подвигами, а й трагічними випробуваннями, які він змушений був долати на тернистому шляху до сподіваного Акту про державну незалежність. Немилосердна воля можновладців, багатовікова бездержавність витравлювали в українців національну свідомість, лишали їх живою і складною історією, яку вони вистраждали у боротьбі за своє визволення від іноземних поневолювачів.

Значних втрат розвитку економіки, духовно-культурної сфери українського суспільства було завдано також політикою відчуження українців, які волею долі опинилися за межами своєї Вітчизни. Статистика свідчить, що на трьох українців, які проживають на території своєї держави, припадає один з тих, що мешкають за її межами. У країнах Америки, Австралії, Західної та Східної Європи їх налічується понад 5 млн. чол. Тривалий час зв'язки між Україною та цією частиною її дочок і синів (західною діаспорою) були мінімальними, що насамперед зумовлювалося ідеологічними міркуваннями керівників колишнього СРСР. Ще близько 7 млн. українців проживають у незалежних нині країнах СНД та Балтії, що виникли після розпаду Радянського Союзу, і становлять, як тепер прийнято називати, східну діаспору. Її представники у своїй масі відірвані від української культури, позбавлені можливості навчати своїх дітей у школах з рідною мовою викладання. Серед цієї частини нашого народу також відбуваються активні процеси, пов'язані з пробудженням етнічної самосвідомості, зростає потяг до своєї історичної Вітчизни. Про це, зокрема, засвідчили результати опитування, проведеного у квітні—травні 1992 р. Фондом «Громадська думка» за темою «Українці в Росії» серед міського населення 15 регіонів Російської Федерації. Вони дають підставу з високим ступенем ймовірності стверджувати таке: 77,8% українців у Росії вважають, що Україна має прийняти всіх українців, які хочуть повернутися на свою історичну Батьківщину; 5,2% українців, що проживають у Росії (або 217 тис.— з сім'ями близько 700 тис.), збираються найближчим часом переїхати в Україну; 11,4% (або 535 тис. — з сім'ями понад 1,5 млн.) мають намір зробити це протягом найближчих кіль-

кох років¹. Усі вони вболівають за майбутнє молодій Українській державі, підтримують ті позитивні перетворення, котрі відбуваються в країні, бажають узяти участь у державотворчій діяльності, прилучитися до історичних надбань свого народу.

Тому зрозуміло, чому характерною прикметою духовного життя світового українства став загальний потяг до осмислення свого історичного минулого у всій його складності й багатогранності.

Цей своєрідний «історичний резонанс», свідками якого ми є, зумовлений рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів. По-перше, масштаби, новизна і складність завдань, що постали перед незалежною Україною у соціальній, економічній і духовній сферах, широке включення в їх розв'язання народних мас зумовлюють необхідність глибшого пізнання її громадянами закономірностей історичного розвитку, своєї ролі та місця в ньому. По-друге, засвоєння історичного досвіду минулих поколінь, їхніх традицій, інтересів, цінностей є джерелом тієї духовності, що лежить в основі національного самопізнання людей нового часу. По-третє, сучасний сплеск інтересу до історії пояснюється тим, що ідеологічний диктат командно-адміністративної системи призвів до глибоких деформацій у розвитку історичної науки, до кон'юнктурного висвітлення багатьох подій та фактів минулого і справив негативний вплив на історичну самосвідомість народу України. Тому, безумовно, нині нам особливо потрібна вся правда життя, якою б вона не була.

Україна як незалежна держава стала на шлях створення сприятливих умов для глибокого з'ясування всього, що стосується історичної долі народу, відмови від некомпетентного адміністративного втручання в дослідницьку роботу вчених, сприяння їх плідній діяльності. Поступово в історичній науці усувається штучна політизація, утверджуються нові, неординарні підходи, розгорнута широка творча дискусія, що сприяє встановленню об'єктивної істини.

Така зважена державна політика стала важливою умовою активізації процесу формування в українського народу історичної самосвідомості — складового й невід'ємного компоненту його національної самосвідомості. Звичайно, цей процес є багатограним, суперечливим і тривалим за часом. У ньому беруть участь як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Тому в даній статті зроблено спробу лише окреслити тему та показати основні шляхи формування історичної самосвідомості українського народу в умовах побудови незалежної держави.

Будучи своєрідним духовним надбанням, історична самосвідомість включає в себе як знання про події, традиції, ідеї, теорії — все те, за допомогою чого народ усвідомлює своє минуле (тобто історичну пам'ять), так і його ставлення до цього історичного багатства. В сукупності вони (це знання і це ставлення) стають мотивацією поведінки етносу в суспільному житті. Таким чином, в історичній самосвідомості, можна сказати, віддзеркалена актуалізована історична пам'ять, якою керується український народ на шляху свого державотворення.

В 70-х — першій половині 80-х років науковцями було помічено своєрідний етнічний парадокс. Він полягав у тому, що особливості етнічної культури народу стиралися, тим часом як етнічна самосвідомість людей зростала. Численні соціологічні дослідження, проведені вченими, дали їм змогу пояснити це явище. Справа полягає в тому, що національна самосвідомість етносу живиться і підтримується не тільки елементами своєї традиційно-побутової культури та національно особливими рисами професійної культури, а й такими найважливішими джерелами, як уявлення про територію свого проживання та історична пам'ять. В ході досліджень, що їх у серпні 1992 р. проводив відділ етносоціології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського АН України у різних регіонах республіки, українці, відповідаючи на запитання «Що саме, на Вашу думку, більш за все об'єднує Вас із людьми своєї національності?», насамперед вка-

зували на мову. На друге за значенням місце вони поставили спільні із своїм народом звичаї, обряди, пісні і на третє — історію.

Безумовно, національні почуття українського народу, що ґрунтуються на його історичній пам'яті, піднесли сьогодні патріотичні настрої та збудили національну гідність людей, сприяли ширшому залученню їх до соціальної, економічної, культурологічної діяльності, що стало виявом їхньої історичної самосвідомості. Відомий сучасний канадський історик українського походження О. Субтельний, торкаючись питання про роль історичного знання у формуванні національної свідомості, зазначає: «Народові, котрий плекає нове почуття спільності, необхідне усвідомлення того, що його єднає й спільна доля. Цей спільний історичний досвід, крім того, має сприйматися як славетне минуле, що вселяє почуття гордості та спонукає до ототожнення зі своїм народом. Не менш важливим, ніж славетність минулого, є його давність. Три-чотири століття дає людям почуття безперервності, віру, що сучасна сумна доля їхнього народу — це лише тимчасове явище. Вивчення минулого було також необхідним для того, щоб спростувати сумніви численних скептиків щодо існування української нації взагалі. Оскільки ці завдання виконувала національна історіографія, то не дивно, що в авангарді будівництва нації як серед українців, так і серед інших народів стояли історики»².

На відміну від індивідуальної самосвідомості історична самосвідомість на теоретичному рівні існує не як функція особистісного розуму, не як продукт індивідуального життєвого досвіду, а передусім як загальновизнаний духовний компонент, доступний і зрозумілий переважній частині членів етнічної спільноти, відображений в офіційних документах, засобах масової інформації, літературі тощо.

В умовах здобуття Україною державної незалежності та усвідомлення її громадянами місця своєї країни в сучасному цивілізованому світі значення історичної самосвідомості підноситься до рівня національного символу. Вона стає найбільш важливим елементом національної самосвідомості українців, основою національної ідентифікації, стимулюючим фактором, який разом з культурною та мовною традиціями не тільки зберігає цілісність українського етносу, а й сприяє побудові самостійної демократичної держави. Історична самосвідомість забезпечує зв'язок поколінь, наступність суспільного розвитку народу, створює підґрунтя для співробітництва людей у різних сферах життя.

Особливе місце в науковому обґрунтуванні ролі і значення історичних фактів, подій і діячів у контексті національного відродження належить інтелігенції. Поза сумнівом ця її діяльність, як і благородні зусилля, спрямовані на розвиток історичних знань та донесення їх до мільйонів людей, сприяє консолідації українського народу. Адже для того, щоб історична самосвідомість стала справді масовою, вона має бути в достатній мірі поширеною серед усіх соціальних верств етносу. На думку вітчизняних і зарубіжних учених, це можливе лише за певних умов, а саме: коли освіта стає загальнодоступною та коли забезпечується широка участь засобів масової інформації, державних інституцій, громадських об'єднань у доведенні до народу його національних ідей, об'єктивного історичного минулого. І нині такі умови в українському суспільстві фактично створено.

Відповідно до існуючого законодавства, зокрема, Закону про освіту, кожному громадянину України гарантовано і на практиці забезпечено право на здобуття не тільки загальної, а й середньої спеціальної та вищої освіти. В нашій державі функціонує розгалужена мережа навчальних закладів. Тільки у сфері загальної освіти нині діють 21044 школи, якими охоплено 6,8 млн. учнів. Загалом за даними останнього Всесоюзного перепису населення 1989 р. на 1 тис. українців припадало 98 чол. з вищою та незакінченою вищою освітою, 169 — із середньою спеціальною, 315 — із середньою загальною, 341 — з непов-

ною середньою та початковою освітою. (У, 1979 р., коли проводився передостанній перепис, ці показники відповідно були такі: 67, 104, 239, 454) ³.

У пресі, на телебаченні й радіо відкриті спеціальні рубрики, цикли передач на історичні теми. Активну участь у висвітленні нових підходів, пов'язаних з осмисленням нашого минулого, беруть, зокрема, такі видання, як «Український історичний журнал», «Дзвін», «Архіви України», «Сучасність» та ін. За ініціативою громадськості створені самодіяльні об'єднання історичного спрямування.

Предметна діяльність щодо об'єктивного відтворення історичного процесу та формування історичної самосвідомості народу, що розгорнулася в Українській державі, здійснюється у багатьох напрямках. Передусім докорінних змін зазнала проблематика історичних досліджень, їх наукова обґрунтованість. Увага вчених звернута до явищ і подій української історії найбільш ключових і найболючіших, обійдених стороною, замовчуваних або сфальсифікованих у недалекому минулому. Почали розроблятися історіософські аспекти загальної історії України, глибше вивчатися її праісторія. Переосмислюються з етногенетичного погляду розвиток та духовна спадщина Київської Русі, зокрема, поступово переглядається царистська історіографічна концепція останньої, долаються рецидиви погодінської теорії, яка заперечувала саме існування українського народу. У центрі багатьох наукових дискусій, що точаться нині, перебувають найважливіші з теоретичного й практичного боку питання, пов'язані з ідеєю, традиціями і шляхами історичного розвитку української державності.

Великим попитом у суспільстві користуються дослідження, присвячені формуванню української народності, козацтву, національно-визвольному рухові, політичному життю й політичним партіям кінця ХІХ — початку ХХ ст., створенню Української Народної Республіки, внутрішнім і зовнішнім аспектам подій доби революції та громадянської війни в Україні, та інші. Їх значення в процесі національного самоусвідомлення українців неocenенне. Важливим є й те, що в історичній науці поступово відбувається демонополізація наукової істини, забезпечується змагальність ідей та багатоваріантність підходів до складного й суперечливого історичного матеріалу.

Значні зусилля науковців зосереджені на створенні фундаментальної джерельної бази, котра дала б змогу в усій повноті й істинності здійснити реконструкцію історичного минулого українського народу. Найдавніша і найдостовірніша інформація, що нагромаджувалася століттями, міститься безпосередньо у державних архівах. Як відомо, раніше адміністративна система жорстко контролювала порядок використання архівних документів, доступ до яких донедавна був дуже обмежений, оскільки на перше місце ставилися не наукові, а політичні цілі. Величезних пластів інформації рідко торкалася рука дослідника, якщо торкалася взагалі. Тепер це становище рішуче зламано. Верховна Рада України у лютому 1993 р. прийняла у першому читанні Закон «Про Національний архівний фонд та архівні установи», який забезпечує правове регулювання суспільних відносин у галузі архівної справи, збереження документів та їх використання в інтересах наукової, культурологічної діяльності тощо. Створення чіткої правової основи, яка не допускає суб'єктивізму в питаннях використання архівних документів залежно від бажання тих чи інших відомств, — один із шляхів до істотного розширення матеріальної бази наукових досліджень. У читальних залах побільшало вчених, студентів, учителів, інших громадян, кого цікавить історія України чи певного населеного пункту, походження власного роду тощо. Більш як у 2,5 раза збільшився потік зарубіжних дослідників завдяки лібералізації порядку допуску їх для роботи в державних архівах ⁴. Документів обмеженого користування в цих установах майже не залишилося. Ведеться робота над розсекреченням

матеріалів, що зберігаються в спецсховах держархівів. З 1987 р. на загальне зберігання переведено близько 400 тис. справ понад 1 тис. фондів⁵.

Внаслідок здійснення цих заходів широка громадськість дістала можливість працювати з документами, що розкривають діяльність, наприклад, різних політичних партій і рухів в Україні періоду 1914—1918 рр. Нині можна вільно вивчати фонди Української Центральної Ради та її Генерального Секретаріату, Ради Міністрів, Директорії УНР, особисті фонди В. К. Винниченка, Дм. Донцова та інших діячів.

Цим створено підґрунтя для критичного наукового аналізу найбільш значущої події XX століття в історії українського народу, якою була Українська революція. Визначення справжнього характеру пов'язаних з нею процесів, об'єктивної ролі всіх партій, організацій та окремих осіб, що брали участь у її здійсненні, також є важливим фактором історичного самопізнання українського народу.

Нові можливості для всебічного науково обґрунтованого осмислення історії відкриваються у зв'язку з широко розгорнутою нині в Україні археографічною роботою, що має тут свою давню і складну передісторію. Розпочалася вона ще в минулому сторіччі діяльністю Одеського товариства історії та старожитностей (з 1839 р.), Тимчасової комісії для розбору давніх актів у Києві (з 1843 р.), Історичного товариства Нестора-літописця в Києві та Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові (з 1873 р.), журналу «Киевская старина» (з 1882 р.). В 1919 р. у складі Української Академії наук була створена Археографічна комісія, до якої в 1921 р. ввійшла Тимчасова комісія для розбору актів. У 1936 р. вона реорганізується у відділ новоствореного Інституту історії АН УРСР. За радянського часу було підготовлено й випущено в світ близько 300 документальних і довідкових видань⁶. Однак у цей період внаслідок ідеологічного диктату, суб'єктивістського добору документів закласти необхідну джерельну базу для об'єктивних історичних досліджень не вдалося.

Нині цій справі приділено першочергову увагу. В 1987 р. поновлено діяльність Археографічної комісії. У відповідності з рішенням Президії АН України на її базі почав діяти спеціальний інститут, що зайнявся вивченням та підготовкою до видання історичних джерел. Визначено масштаби й основні напрями археографічної роботи, виявлені й залучені до неї відповідні кадри, розроблено перспективний план підготовки та видання науково-дослідних матеріалів з історичної та культурної спадщини України на період до 2000 р., яким передбачено опублікувати в 17 серіях близько 300 томів визначальних документів IX—XX ст.⁷ Зокрема, вийдуть друком такі унікальні видання, як корпус джерел з історії запорозького козацтва та Визвольної війни українського народу середини XVII ст., що включатиме документи архіву Коша Війська Запорозького, вітчизняні й зарубіжні мемуари та інші матеріали; пам'ятки українського літописання та української культури різних епох; не відомі раніше читачам документи й матеріали, пов'язані з подіями колективізації, голодом 1932—1933 рр., сталінськими репресіями 20—30-х років в Україні та ін. Оприлюднення цих документів має велике значення не лише для збереження унікальних писемних пам'яток історії та культури України, а й для правдивого відтворення історичного процесу, формування історичної самосвідомості українського народу.

Цій же меті підпорядкована й багатогранна діяльність, що розгорнулася нині над відновленням у всій цілісності української національної історіографічної спадщини, з якої під приводом боротьби проти «буржуазного націоналізму» та буржуазної науки взагалі були вилучені праці багатьох відомих вітчизняних істориків і політиків. Завдяки зусиллям учених і видавців з небуття повертаються праці Д. І. Яворницького, М. І. Костомарова, М. М. Аркаса, І. П. Крип'якевича, М. С. Грушевського, М. П. Драгоманова, О. Я. Єфименко, В. Б. Антоновича,

В. К. Винниченка й інших. Чимало їх побачило світ у започаткованій нещодавно міжвидавничій серії «Пам'ятки історичної думки України».

Іншим напрямом цієї важливої діяльності, покликаної примножити духовний потенціал народу, є звернення до праць, створених представниками західної історичної науки, зокрема, української діаспори. На превеликий жаль, історична наука в Україні впродовж багатьох років розвивалася у відриві від досягнень зарубіжних істориків, співвітчизників, які опинилися за кордоном. Нині надбанням громадян України стали наукові праці Д. І. Дорошенка, Н. Д. Полонської-Василенко та багатьох інших учених, які не тільки писали історію, а й були безпосередніми учасниками чи свідками подій, що стали переломними в історичній долі українського народу. Виданню та популяризації такого роду праць сприяють різноманітні культурологічні організації, видавничі та наукові установи. Так, у Центральній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського АН України відкрито зал зарубіжної україністики, де сконцентровано понад 3 тис. книг і 7 тис. журналів, які побачили світ у діаспорі. Тут зібрано справжні духовні скарби, від яких ми були практично відсторонені. Особливу тематичну групу в залі становлять видання про політику Російської імперії та колишнього СРСР щодо України. Це, зокрема, дослідження В. Будзинського «Як Москва нищила Україну. На підставі старих українських пісень» (Відень, 1917), Н. Полонської-Василенко «Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX століть» (Мюнхен, 1951) та ін.

У фондах залу зарубіжної україністики зосереджена також низка цінних бібліографічних видань, таких, як «Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції 1920—1931 рр.» П. Зленка, «Бібліографія голоду на Україні 1932—1933» Г. Сенишин. Цінні відомості про життя діаспори містяться в працях М. Василенка «Українські поселення в Аргентині» (1982), М. Марунчака «Історія українців Канади» (тт. 1—2, 1968, 1974), С. Наріжного «Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами» (1942) тощо⁸.

Велика увага в нашій молодій державі приділяється створенню нової системи викладання історичних дисциплін, зокрема, такого предмета, як українська історія, у навчальних закладах, яким належить провідне місце у формуванні історичної самосвідомості підростаючого покоління. На жаль, донедавна учні середніх шкіл, наприклад, протягом тривалих років мали задовольнятися лише фрагментарним ознайомленням з багатою і складною історією України, яка включалася в загальний курс історії СРСР. Шкільний предмет вітчизняної історії так і називався «Історія СРСР і УРСР», а з 1973 р. адміністративно-командні органи республіки волюнтаристськими методами змінили його назву на «Історія СРСР». Відбулося також скорочення в загальному обсязі цього курсу матеріалу з історії України. Припинилося й видання відповідних посібників та підручників. У навчальному плані з курсу історії СРСР фактично лише у 7 класі на вивчення історії України було виділено додатково 17 годин⁹. Не кращим був стан викладання цього предмета і в інших освітянських установах.

Нині рішенням Міністерства освіти України у загальноосвітніх школах, профтехучилищах, середніх спеціальних закладах курс історії України виділено як окремий предмет. Масового характеру набуло відкриття шкіл (класів) з поглибленим вивченням історії.

По-новому почали діяти кафедри історії України на історичних факультетах університетів. Тут організована розширена спеціалізація студентів з історії України, збільшено чисельність аспірантури. Курси й спецкурси з історії України читаються на гуманітарних, прикладних та технічних факультетах університетів, інших вузів.

Зроблено перші кроки до створення нових підручників з української історії. До цієї роботи залучені провідні вчені Інституту історії України

АН України, викладачі вузів, шкіл. Вони підготували й випустили в світ ряд видань, розрахованих на учнівську та студентську аудиторію, у яких спробували розглянути наше історичне минуле з урахуванням сучасних наукових поглядів. Дальше розгортання роботи над підручниками та посібниками історичного профілю матиме важливе значення для освітньої сфери й для всього суспільного життя нашої країни.

Об'єктивному відтворенню історичного шляху, пройденого українським народом, сприяють історико-краєзнавчі дослідження, які ведуться нині на принципово новій основі. Вони відкривають перед громадськістю можливість для неупередженого осмислення багатоманітності загальних процесів історичного розвитку у поєднанні з особливостями, що були зумовлені конкретною творчістю мас у тих чи інших місцевостях.

Історико-краєзнавчі дослідження охоплюють локальну історію (регіони, області, райони, міста, села, виробничі колективи); життя й діяльність окремих людей; пам'ятки історії та культури. До цих досліджень залучені науковці інститутів гуманітарного профілю Академії наук України, суспільствознавці вищих та середніх навчальних закладів, загальноосвітніх шкіл і технікумів, співробітники архівів, культурно-освітніх установ. Зокрема, великий історико-краєзнавчий потенціал мають музейні установи. В Україні діє близько 400 державних музеїв, основна частина яких входить до системи Міністерства культури. Та все ж найбільш тісно із завданням історичного краєзнавства пов'язана робота насамперед історичних і краєзнавчих музеїв, які становлять близько $\frac{2}{3}$ усіх музейних установ нашої держави¹⁰.

Плідну роботу у цьому напрямі проводять також аматори-краєзнавці, об'єднані навколо Товариства охорони пам'яток історії та культури. У 1990 р. з ініціативи наукової і творчої інтелігенції, представників громадськості була створена Всеукраїнська спілка краєзнавців, покликана сприяти дальшому розвитку цієї галузі знання.

Водночас у діяльності, спрямованій на об'єктивне відтворення та формування історичної самосвідомості українського народу, мають місце й негативні моменти. Зокрема, не створена джерельна база для наукового дослідження багатьох найскладніших сторінок нашого минулого. Низьким залишається рівень викладання історичних дисциплін, історичних аспектів інших предметів гуманітарного циклу. Деякі дослідники на догоду певним політичним силам стали на шлях суб'єктивного трактування окремих періодів нашої історії. Існує суперечність між зростанням інтересу до історії та рівнем історичної свідомості мас.

Таким чином, проблеми, пов'язані з об'єктивним відтворенням, вивченням сутності та формуванням історичної самосвідомості українського народу, займають нині важливе місце в суспільному житті. Рішуче утверджуючи все істинне й відкидаючи надумане та сфальсифіковане, історична наука, великий загаль учених, державні інституції за допомогою широкого арсеналу засобів проводять значну роботу щодо утвердження історичної самосвідомості громадян, виховання у них почуття історичної відповідальності перед прийдешніми поколіннями за долю незалежної України.

¹ Доповідна записка про результати опитування за темою «Українці в Росії» // Поточ. арх. Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України.

² Субтельний О. Україна: Історія.— К., 1991.— С. 203.

³ Див.: Національний склад населення України: (За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.)— К., 1991.— Ч. 1.— С. 90.

⁴ Політика і час.—1991.— № 1.— С. 78.

⁵ Літ. Україна.—1992.—1 жовт.

⁶ Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку.— К., 1988.—

С. 3.

⁷ Див.: Вісн. Академії наук Української РСР.—1991.— № 2.— С. 16.

⁸ Див.: Літ. Україна.—1992.—10 верес.

⁹ Див.: Рад. освіта.—1989.—10 лют.

¹⁰ Історичне краєзнавство в Українській РСР.— К., 1989.— С. 123—124.

А. В. Черкаський (Одеса)

До питання про етносоціальний склад населення півдня України у 20-ті роки ХХ ст.

Проведення національної політики неможливе без точного статистичного обліку всіх національностей даного регіону, їх розташування, а також соціальної структури населення. В 20-ті роки, коли інтенсивно проводилася політика по задоволенню потреб усіх громадян, які населяли територію України, робота по статистичному обліку національних груп проводилася досить ефективно.

Вивчення етнічного складу населення — справа досить складна. Іноді правильного підрахунку національностей не можна досягнути навіть і за умови добре проведеного перепису населення. Потрібні комбіновані методи, зокрема поєднання статистичного і монографічного методів¹. Тільки спираючись на максимальну кількість джерел, можна одержати досить точну картину етнічного складу населення.

Головним джерелом для вивчення останнього є переписи. Демографічний перепис 1920 р. був першим статистичним обстеженням населення країни за радянського часу. На відміну від загальнонародного перепису 1897 р. він проводився в складних умовах громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції й охопив тільки 80% громадян країни в цілому, а в Україні — 84%. Нестабільна політична ситуація у багатьох місцевостях не дала можливості провести його вчасно, що негативно позначилося на достовірності одержаної статистичної інформації. Дані перепису 1920 р. про національний склад населення не заслуговують довіри ще й тому, що на «щирість з боку нацменшостей, на відвертість їх відповідей з ряду причин менше всього можна було розраховувати»².

15 березня 1923 р. проводився Всесоюзний перепис міського населення. Матеріали цього перепису були обмежені рамками міста, тому вони також не дають повного уявлення про етнічний склад трудящих України в цілому. Найбільш повно етносоціальний склад населення республіки знайшов своє відображення у матеріалах Всесоюзного перепису, здійсненого в грудні 1926 р. В Україні до його проведення було залучено 37 155 чол.³. Під час здійснення перепису реєструвалося все наявне населення, записувалися соціальний і професійний склад, стать, вік, письменність, національність тощо. Умови, в яких він проводився, були цілком сприятливими. Населення, якому попередньо були пояснені завдання й мета перепису, всіляко сприяло роботі реєстраторів.

Важливими джерелами для вивчення національного складу населення є також матеріали губернських та окружних статистичних бюро, що збереглися в архівах⁴. Крім того, місцеві комісії у справах національних меншостей також періодично проводили обслідування національного складу своїх регіонів⁵. Всі ці дані в узагальненому вигляді знаходили своє відображення у наукових працях і статистичних збірниках, які виходили у 20-ті роки⁶.

Особливо строкатим у національному відношенні був південь України. Предметом вивчення даної замітки є території, які входили до складу Одеської губернії. У досліджуваний період тут проживало більш як 50 національностей. Одеська губернія була створена з частин

Херсонської, Таврійської та Подільської губерній. До 1923 р. вона мала 9 повітів — Балтський, Вознесенський, Дніпровський, Єлисаветградський, Миколаївський, Одеський, Первомайський, Тираспольський і Херсонський. У 1923 р. (з проведенням нового адміністративного поділу) ці повіти були перетворені в 6 округів. Наприкінці 1924 р. з частин Балтського й Одеського округів та частини Тульчинської округи Подільської губернії була створена Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка з центром у м. Балта.

Таблиця 1.

Національний склад населення Одеської губернії в 1926 р. *

Національність	Округи				
	Зінов'євська (Єлисаветградська)	Миколаївська	Одеська	Первомайська	Херсонська
Росіяни	68732	88084	200565	17275	64652
Українці	637586	304023	356286	578170	439024
Білоруси	1991	12798	3114	535	1489
Поляки	1694	2912	11574	678	4474
Болгари	91	5225	19411	7634	95
Німці	2476	30911	71410	1587	16820
Молдавани	23014	14075	16358	14796	451
Греки	36	157	3487	—	127
Євреї	32777	36696	170451	—	35509

* Всесоюзний перепис людності 1926 р. — М., 1929. — Т. XIII. С. 20.

Таким чином, до середини 20-х років Одеська губернія мала у своєму складі 5 округів, в межах яких і дається описання національного складу населення.

Одеська губернія, що мала сприятливе географічне положення (м'якість клімату, родючість ґрунту), а також внаслідок ряду історичних подій стала місцем широкої колонізації. По кількості національностей, які входили до її складу, вона займала перше місце порівняно з іншими губерніями України. Активно переселялися в цей край серби, росіяни, німці, молдавани, євреї, болгари, греки, білоруси, поляки і чехи. Далі статистичні дані наводитимуться тільки по найчисленніших національностях.

Російські поселення в Одеській губернії були створені частково розкольникми, а частково селянами — вихідцями з російських губерній, які переселилися сюди або з волі своїх поміщиків, або ж під час створення військових поселень. Перші розкольніцькі слободи виникли там у 1772 р. За даними опису повітів, у 1924 р. у цьому регіоні було 215 російських поселень⁷.

Німці вперше прибули до Одеської губернії в 1787 р. Найбільш інтенсивне їх переселення можна віднести до 1803—1809 рр. Тоді ж і були створені німецькі колонії переселенцями головним чином з Бадена, Вюртенберга, Прирейнської Баварії та Саксонії. На 1924 р. їх там уже налічувалося 215, більша частина з яких розмішувалася в Одеській та Миколаївській округах. Молдавани почали селитися в Одеській губернії у другій половині XVIII ст. Вони заселили 175 населених пунктів. У 1924 р. основна маса осіб молдавської національності була зосереджена на території АМСРР. У межах губернії налічувалося 32 населені пункти.

Євреї почали селитися переважно у містах і містечках Одеської губернії з 1769 р. Єврейські ж землеробські колонії виникли тут у 1809 р., тобто тоді, коли було визначено права євреїв-землеробів. У 1924 р. у губернії налічувалося 30 їх поселень, більшість яких розмішувалася в Миколаївській окрузі.

Болгари та греки селилися в Одеській губернії при створенні

військових поселень. Наприклад, с. Олександрівка було створене солдатами грецького батальйону, що стояв в Одесі, та греками і болгарями, які втекли сюди з-під турецького ярма. У 1924 р. грецьких та болгарських поселень у межах губернії було 34 (грецьке населення припадало виключно на Одеську округу). Білоруси, що проживали в Одеській губернії, були головним чином вихідцями з Климовицького

Таблиця 2.

Національний склад міст губернії на 1 березня 1925 р. (у %) *

Міста	Загальна кількість населення	Національність						
		Українці	Росіяни	Німці	Євреї	Греки	Поляки	Інші
Одеса	427831	2,9	44,8	1,4	44,4	0,8	3,1	2,6
Миколаїв	108820	15,3	50,9	0,9	28,5		2,2	2,2
Єлисаветград	77129	21,9	33,7	0,5	41,2		1,2	1,5
Херсон	74483	40,5	18,9	0,3	37,1	0,4	0,9	1,8
Первомайськ	25761	30,9	29,4	0,4	34,6		1,1	3,6

* Черлюнкавич Н. Национальный состав Советской Украины (Приложение IV).

повіту Могилівської губернії. У 1924 р. було 3 білоруські поселення (Херсонська та Миколаївська округи). Поляки у середині 20-х років проживали у 6 поселеннях. Найбільша їх кількість припадала на Херсонську округу. Чехи проживали в основному в Первомайській і Херсонській округах.

В Одеській губернії було 5 окружних центрів — Одеса, Миколаїв, Херсон, Первомайськ та Зінов'євськ (Єлисаветград). Найчисленнішими національностями були українці, росіяни, євреї. Про це, зокрема, свідчать дані таблиць 1 та 2.

Таблиця 3.

Найголовніші національності в межах соціальних груп (у %) в Україні *

Соціальні групи	Українці	Росіяни	Євреї	Інші	Разом
Робітники	54,6	29,2	8,7	7,5	100
Службовці	51,7	25,0	16,9	6,4	100
Особи вільних професій	47,9	15,2	30,4	6,5	100
Господарі з найманими робітниками	75,6	5,7	10,4	8,3	100
Одиначи	56,7	10,7	26,7	5,9	100
Безробітні	38,6	27,0	28,1	6,3	100
Інші	49,9	39,6	3,7	6,8	100
Все самодіяльне населення	82,8	8,3	3,4	5,5	100

* Мінаєв С. В. Наслідки вселюдного перепису 1926 р. на Україні.— Харків, 1928.— С. 51.

Вивчення особливостей проведення національної політики вимагає також дослідження соціального складу населення, співвідношення різних соціальних груп. В основу їх характеристики покладено дані перепису про зайнятість населення.

Дані таблиці 3 свідчать про те, що українці переважали у всіх без винятку групах населення. Особливо важливо те, що серед робітників України більше половини становили українці і лише $\frac{1}{3}$ — росіяни. Таким чином, ці дані розвінчували думку, яка існувала в певних колах

про те, що пролетаріат республіки за своїм складом був переважно російським. Але $\frac{1}{3}$ росіян серед робітників України становила досить велику групу, на яку, безперечно, слід було звертати увагу під час проведення національної політики. Дані про національний склад окремих професій у 20-ті роки «давали можливість вияснити, в якій частині робітників повинна проводитися побільшена робота по українзації з тим, щоб ліквідувати усю ту русифікацію, яка з особливою силою відбилася на групах українців-робітників, вимушених в умовах царату порвати зв'язки з рідною мовою й особливостями своєї національності»⁸.

Таким чином, аналіз складу населення України показує, що українці переважали у тих соціальних групах, які найбільше були зв'язані із сільським господарством. Росіяни ж належали в основному до тих соціальних груп, які переважали у містах (робітники і службовці). Євреї, як і росіяни, тяжіли до тих груп, що жили у містах. Українці відрізнялися від інших національностей досить низьким відсотком осіб, які жили із заробітків у наймах. Становище євреїв і росіян щодо цього збігається. Однак між ними була докорінна різниця у тому, що група, яка жила із заробітків у наймах, серед росіян формувалася головним чином за рахунок осіб, зайнятих фізичною працею — робітників, а в євреїв вона формувалася за рахунок осіб, які займалися розумовою працею — службовців. Проте євреї різко виділялися серед інших національностей у справі використання найманої праці. Це відбувалося головним чином за рахунок євреїв-торговців і кустарів. Що ж до осіб, які не заробляли в наймах, то українці становили серед них переважну частину населення в силу наявності великої кількості селянських господарств.

Найбільш селянськими національностями були молдаване, болгари, німці, греки, поляки, чехи та білоруси. У складі міського єврейського населення переважали кустарі, торговці, робітники та службовці, особи без певних занять. Специфічна соціальна структура єврейського населення, що створювалася внаслідок вікового гноблення, викликала масову пролетаризацію й декласування євреїв⁹. Серед інших національностей переважали торговці та кустарі. Серед селян чехи і німці відрізнялися культурними засобами господарювання й великими розмірами землекористування, що викликало суцільне розкуркулення німецьких колоній. Греки вели екстенсивне рільництво при досить великих розмірах наділу. Болгари мали також порівняно великі земельні ділянки і достатньо культурні форми господарювання. Диференціація у чехів та німців, а також у болгар і греків мала інші показники щодо українського сільського населення (великий відсоток куркульства та заможного селянства). Існували й пережитки національного гноблення. Так, болгари, греки, молдаване внаслідок тісного проживання з російським населенням асимілювалися з останнім (головним чином куркульська верхівка й інтелігенція). Залучившись до російської культури, вони допомагали русифікувати інше середняцьке та бідняцьке населення.

Німці — нація, що мала можливість повного культурного розвитку, але яка пережила сильне гноблення за часів першої світової війни. Чехи були насильно оправославлені, поляки — пригноблена нація у минулому. Євреї — найбільш пригноблена та обмежена рядом законів у всіх галузях розвитку нація.

У регіоні завжди активно проходили процеси асиміляції, що пояснюється як русифікаторською політикою царату у дореволюційні часи й об'єктивними потребами соціально-економічного розвитку суспільного життя та міжнаціонального спілкування народів, які довгий час жили разом. За даними перепису 1926 р., в Одеській окрузі серед сільського населення рідною мовою розмовляло 98,9% німців, 96,9% — росіян, 93,6% — українців, 89,4% — молдаван і т. д. Серед міського

населення тільки росіяни практично всі розмовляли рідною мовою, серед німців таких було 64,7 %, євреїв — 64 %, поляків — 52 %, українців — 48,5 %. Більшість населення розмовляла російською мовою¹⁰.

Рівень грамотності на півдні України традиційно був вищим, ніж в інших регіонах України й Росії. Ці обставини разом з особливою економічною структурою наклали певний відбиток на кожну з національностей, які проживали на півдні України. Таким чином, кожна національність, група компактного проживання мала свої національні, трудові традиції, навички, спосіб життя, рівень освіченості і культури. Все це вносило своєрідну специфіку у розв'язання національного питання, вимагало врахування інтересів усіх груп населення.

Таким чином, аналіз етносоціального складу трудящих півдня України, проведений на основі даних переписів, а також інших статистичних джерел, дає можливість більш глибоко вивчити особливості проведення національної політики у даному регіоні.

¹ Черлюнчакевич Н. А. Національні меншості на Україні // Більшовик України. — 1926. — № 4—5. — С. 108.

² Там же. — С. 109.

³ Воробьев Н. Я. Всесоюзная перепись населения 1926 г. — М., 1957. — С. 27.

⁴ Держ. арх. Одеської обл., ф. Р-99, оп. 1, спр. 215.

⁵ Там же, ф. Р-969, оп. 3, спр. 495.

⁶ Гірчак С. Завдання національно-культурного будівництва. — Харків: Пролетар, 1929; Статистика України. — Т. V. — Вып. 2. — № 124. — Харків, 1928; Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р.: національний і віковий склад. — Харків, 1928; Вся Украина и АМССР на 1929 год: Адресная и справ. книга. — Одесса, 1929; Буценко А. И. Советское строительство и национальные меньшинства на Украине. — Харьков, 1926; Глинский А. Б. Национальные меньшинства на Украине. — Харьков, 1931; та ін.

⁷ Черлюнчакевич Н. А. Национальный состав Советской Украины. — Харьков, 1925. — С. 31.

⁸ Мінаєв С. В. Наслідки вселюдного перепису 1926 р. на Україні. — Харків, 1928. — С. 54.

⁹ Держ. арх. Одеської обл., ф. Р-969, оп. 3, спр. 465, арк. 18.

¹⁰ Всесоюзний перепис людності 1926 р. — Т. XIII. — С. 20.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

І. Ф. Курас (Київ), С. Г. Водотика (Херсон)

Академік М. Є. Слабченко

Серед повернутих останнім часом українській історіографії імен почесне місце належить академіку Михайлу Слабченку. Трагічна доля цього непересічного вченого, одного з корифеїв розстріляного відродження 20-х рр. типова для української інтелігенції часів більшовицького тоталітаризму.

Свого часу творчість М. Слабченка викликала неабиякий інтерес наукової громадськості. Так, І. А. Линниченко в рецензії на роботу студента-третьокурсника Новоросійського університету М. Слабченка «Малорусский полк в административном отношении» відзначав її серйозні здобутки і вважав за доцільне представити цю працю до захисту на ступінь магістра¹.

Протягом 1912—1913 рр. з приводу двох перших монографій історика «Малорусский полк» і «Опыты по истории права Малороссии XVII—XVIII вв.» тривала гостра дискусія між їх автором та М. П. Василенком². Вона сприяла критичнішій оцінці М. Слабченком своїх студій, привернула увагу істориків та правознавців до історії Гетьманщини і стала своєрідною увертюрою до поглибленого вивчення в 20-ті роки української козацької держави. Не вдаючись у перебіг дискусії, все ж зазначимо, що з погляду сучасної науки позиція М. Слабченка щодо політичного й соціального устрою Гетьманщини, її відносин з Москвою була ближче до істини, ніж тогочасні погляди М. П. Василенка.

В 20-ті роки творчість Михайла Єлисейовича стала предметом гострих дискусій представників різних історичних напрямів, оскільки він сміливо брався за вирішення найактуальніших проблем на стику суто історії та історії права, активно намагався заснувати в Одесі школу українознавства.

Д. І. Багалій, що зробив першу узагальнюючу оцінку доробку М. Слабченка, насамперед підкреслив натхненну науково-організаційну діяльність вченого, завдяки чому в Одесі було створено в 20-ті роки третє, після Києва і Харкова, «огнище української історичної науки». Самого дослідника Дмитро Іванович називав «безперечно найвидатнішим істориком українського і запорозького господарства» серед сучасників. Далі він відзначив велику ерудицію дослідника, нахил до історико-юридичної проблематики, оригінальність висновків і зарахував Михайла Єлисейовича до марксистів³. Останнє, на нашу думку, було тактичним кроком обережного академіка у ситуації панування марксистсько-ленінської методології в науці.

Відомий фахівець юридичного устрою Гетьманщини Л. Окиншевич писав, що історія українського права «може дякувати М. Слабченкові за великі й добре оброблені праці» з правної історії Гетьманщини⁴. Н. Полонська-Василенко, оцінюючи студії одесита з соціально-економічної та юридично-адміністративної історії Запорозької Січі, зі знанням справи зазначала, що докладне вивчення куреня та його ролі як наріжної структурної ланки Січі стала справжнім здобутком української історіографії⁵. Головним досягненням новаторської двотомної праці Михайла Єлисейовича «Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття» О. Оглоблін вважав аргументоване обстою-

вання своєрідності українського історичного процесу і першу спробу накреслити схему історії України XIX ст.⁶

Велику увагу сучасників привернула найфундаментальніша з праць вченого — чотиритомна історія організації господарства Гетьманщини і особливо її четвертий том, який і досі залишається єдиним в українській історіографії монографічним дослідженням державного господарства України тих часів⁷. У плані методології підкреслювалося дотримання матеріалістичного світогляду і використання нових для української історіографії ідей (про господарські типи країн та взаємозв'язок між ними тощо)⁸. Водночас одесит І. Я. Фаас доречно підмітив, що хоча автор називає себе марксистом, його «марксизм» обмежується відповідною фразеологією⁹.

В 20-ті роки оцінки праць Михайла Єлисейовича у вітчизняній і закордонній українській історіографії нічим істотно не відрізнялись. Приміром, Д. Дорошенко позитивно відгукнувся про праці вченого і наголосив на плідності думки про васальний характер відносин між Україною та Росією після 1654 р.¹⁰.

Принципово інший погляд на доробок дослідника мала марксистська історіографія, яка звинувачувала його в аполітичності, незадовільному опануванні марксизму, ігноруванні праць В. І. Леніна і невірному тлумаченні політики більшовиків в Україні¹¹.

Після засудження Михайла Єлисейовича у справі «СВУ» саме ці оцінки, підсилені відповідною політичною риторикою і доведені до безглуздя ворожістю до інакомислячих, стали домінуючими в радянській історіографії. Особливо непокоїло збільшовизованих критиків доведення М. Слабченком необхідності самостійного розвитку України¹².

У сумний для життя і спадщини Михайла Слабченка період закордонна історіографія прагнула подати наукову оцінку студій вченого. Об'єктивно на перешкоді цьому стояли обмежена джерельна база і деяка ідеалізація справ та праць опального українознавця з огляду на нього як на жертву сталінізму та безпідставні наклепи радянської історіографії. Приміром, Н. Полонська-Василенко, яка товаришувала з М. Слабченком, яскраво змалювала його вдачу, дослідницьку, науково-організаційну та археографічну діяльність¹³. О. Оглоблін, ще один емігрант з числа товаришів одеського українознавця, вважав його одним з фундаторів нової української історіографії державницького, революційного напрямку і кваліфікував вченого в дослідженнях Гетьманщини і Запорозжя одночасно і як історика, і як правника¹⁴.

У 1982 р., до 100-річчя з дня народження Михайла Єлисейовича, Б. Винар опублікував першу наукову розвідку, присвячену життю і творчості вченого¹⁵. Автор досить докладно описав головні події життєвого шляху дослідника та подав характеристику доробку вченого, в якому як найцікавіші виділив дослідження з історії Запорозжя XVIII ст. та історії економіки Гетьманщини.

З 1990 р., після реабілітації Михайла Слабченка і поновлення його в складі АН України, у вітчизняній історіографії почався новий етап вивчення його спадщини. Відзначається його помітний внесок у дослідження української державності, соціально-економічного та адміністративно-правного устрою Гетьманщини і Запорозжя¹⁶, ретельно вивчаються біографія і науково-організаційна діяльність вченого¹⁷.

Отже, в літературі життя і творчість академіка дістали певне висвітлення. Встановлено значну частину фактів біографії вченого, бібліографії його робіт, дано загальну оцінку доробку академіка та його внеску в окремі галузі українознавства. Разом з тим сучасна наукова «реабілітація» М. Слабченка виявила багато суперечливих та недостатньо вивчених аспектів життя, діяльності і особливо творчості вченого. Це пояснюється, на наш погляд, обмеженою джерельною базою

і переважно фрагментарним аналізом наукової спадщини дослідника. Тому в цій розвідці автори зробили спробу шляхом комплексного опрацювання друкованих і архівних джерел, всіх виявлених на сьогодні опублікованих праць Михайла Єлисейовича подати загальний нарис його життя, громадсько-політичної, науково-педагогічної та науково-організаційної діяльності і проаналізувати головні здобутки творчості цього видатного дослідника.

М. Є. Слабченко народився 9 липня 1882 р. на Нерубайських хуторах в передмісті Одеси у міщанській багатодітній родині Єлисея Івановича і Катерини Максимівни. У 1891 р. родина Слабченків переїхала до Одеси. Тут Михайло отримав початкову освіту і подальше навчання продовжував у духовній семінарії, у вільний час допомагаючи батькові-каменяру.

Навчався обдарований і наполегливий юнак добре, але відзначався свавільною і поганою поведінкою. Внаслідок одного з конфліктів з адміністрацією семінарії його було виключено з неї. Це викликало невдоволення батьків, і юнак змушений був самостійно заробляти собі на хліб, працюючи в порту, пральні, палітурні. Водночас вечорами він наполегливо займався самостійно і, склавши екстерном екзамени на курс гімназії, у 1903 р. вступив до Новоросійського університету.

Там М. Слабченко студював історію і право під керівництвом члена-кореспондента Російської академії наук І. А. Линниченка. Ретельне опрацювання літератури та архівних джерел, прагнення знайти власний шлях в науці й відповіді на тогочасні злободенні питання, поєднання дослідницької праці з активною участю в громадсько-політичному житті — саме такі риси були притаманні вже тоді майбутньому академіку. Поступово його наукові інтереси зосередилися на вивченні соціально-економічної та адміністративно-правової історії Гетьманщини. Вже перші студентські розвідки М. Є. Слабченка свідчили про появу здібного, вдумливого, непересічного дослідника.

Так, у 1908 р. його праця під назвою «Малорусский полк в административном и хозяйственном отношении» була відзначена золотою медаллю, грошовою премією і опублікована у «Записках» університету¹⁸.

Ця перша монографія М. Слабченка була присвячена висвітленню питання про козацький полк як військово-адміністративну та господарську одиницю Гетьманщини і певним чином продовжувала традиції О. М. Лазаревського.

Авторові довелося шляхом поєднання історичного, юридичного та соціологічного підходів вирішувати або принаймні шукати підходи до вирішення численних загальних і конкретних питань юридичної, соціально-економічної і політичної історії Гетьманщини. В книзі висвітлено питання про полковий устрій, функції і структуру полкової адміністрації, перетворення козацької старшини у верству земельних власників, еволюцію соціально-економічного устрою тощо. Особливо сміливим був висновок молодого дослідника про те, що після Переяславської угоди Україна перебувала у васальній залежності від Московської держави.

У студентські роки М. Слабченко познайомився й установив творчі контакти з відомими дослідниками історії України — Д. І. Багалієм, М. Ф. Сумцовим, В. О. Барвінським, М. С. та О. С. Грушевськими.

Отримавши по закінченні університету ступінь кандидата права, М. Слабченко залишився при кафедрі І. А. Линниченка для підготовки до професорського звання. В 1911 р. він стає членом заснованого І. А. Линниченком Одеського бібліографічного товариства, в складі якого одержав перший досвід науково-організаційної діяльності. Частина з його бібліографічних обзорів була видрукована в «Известиях» товариства. Приміром, у 1911 р., аналізуючи судовий устрій Московщини XVII ст., М. Є. Слабченко дійшов такого висновку: це була полі-

цейська держава, що негативно впливало на становище України-Гетьманщини в її складі¹⁹.

У виданій того ж року монографії «Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.» (Одеса, 1911.—300 с.) особливо цінним був розділ про систему покарань, написаний шляхом узагальнення значного архівного матеріалу.

У 1911—1912 рр. Михайло Слабченко перебуває у науковому відрядженні у Парижі, де поглиблює свої знання в галузі історії та права. Він слухає лекції в Сорбонні, удосконалює знання іноземних мов, уважно вивчає систему вищої освіти, підготовки наукової молоді та організації наукових досліджень. Набутий досвід згодом він використав у 20-ті рр.

Закордонне стажування в серпні 1912 р. було зупинено. Молодого вченого на один рік призвали до армії. Після служби він готується до магістерських іспитів і продовжує свої дослідницькі студії. З написаних в ці часи праць слід відзначити невеличку розвідку про харківського вченого Д. П. Міллера, якого М. Є. Слабченко назвав одним з перших істориків українського права²⁰. Популяризації серед науковців Європи знань про Україну сприяли його публікації про Переяславську угоду в німецькому часописі та про «Права, по которым судится малороссийский народ»²¹.

Перша світова війна порушила плани молодого українознавця, якому замість давніх манускриптів довелося взяти в руки гвинтівку. Лише на початку 1918 р. він повернувся до рідної Одеси, кілька разів поранений і нагороджений, маючи звання капітана, диплом Військово-юридичної академії й люто ненавидячи безглузді кроки правлячих кіл імперіалістичних держав, що зрештою призвели до численних людських жертв.

У 1918—1920 рр. М. Є. Слабченко відіграв значну роль у громадсько-політичному й культурному житті Одеси. Адже на той час він уже мав певний досвід участі в українському національно-визвольному русі, в якому наполегливо шукав своє місце ще із студентських років. Михайла не задовольняли ні програма РСДРП, ні діяльність РУП, і з 1906 р. до середини 1918 р. він перебував у лавах УСДРП. Брав участь у діяльності одеської «Просвіти» та її наступниці «Української хати», висунув ідею створення в Новоросійському університеті чотирьох українознавчих кафедр.

Головні зусилля Михайло Єлисейович в роки національно-визвольних змагань спрямовував на розбудову української культури, науки і освіти. Так, у 1918 р. він співробітничав і навіть деякий час очолював українську громадсько-політичну газету «Вільне життя». В ній вчений опублікував художні новели та оповідання («Маленький Митрунько», «Коська», «Під старими соснами», «В окопах»), статті та некрологи, присвячені визначним українським діячам, рецензії на історичні праці Д. І. Багалія та І. П. Крип'якевича²².

Перу Михайла Єлисейовича належать також численні публіцистичні статті, в яких вдало використовуються історичні уроки боротьби України за свою національну незалежність. Врахування цих уроків дозволило вченому зайняти в той складний час зважену, толерантну, в цілому демократичну позицію. Так, він засуджує політичний терор, виступає за побудову правової держави з демократичним судочинством, за співробітництво всіх народів на шляхах здобуття незалежності України²³.

Співробітничав М. Слабченко і в українському кооперативному часописі «Наша кооперація». В його статтях висвітлюється історія української кооперації як частини історії національного відродження та обстоюється теза про те, що без розвитку кооперації неможливе існування незалежної України²⁴.

В 1918—1919 рр. М. Є. Слабченко був одним з керівників україн-

ського освітнянського руху в Одесі та на Одещині. Очолювана ним українська учительська спілка 1918 р. організувала в місті шість українських початкових шкіл та дві українські гімназії (в одній з них він сам працював), видала для них підручники і хрестоматії, відкрила книгарню навчальної літератури українською мовою, дитячий клуб, читальню. Влітку 1918 р. було організовано курсове навчання вчителів-українознавців початкових і середніх шкіл з мови, літератури, географії, історії та історії українського права (останні дві дисципліни викладав сам Михайло Єлисейович). Коштом гетьманського уряду було опубліковано конспект читаного вченим курсу²⁵.

Крім того, за ініціативою і за активної участі М. Слабченка учительська спілка провела губернську конференцію українських вчителів у Херсоні, сприяла відкриттю «Просвіт», польських та єврейських шкіл.

Співробітничав він у 1919 р. на просвітницькій ниві і з Радянською владою, працюючи в комісії по реорганізації вищої школи та секретаріаті національних справ виконкому міськради, складав нові програми з соціальних дисциплін для середніх шкіл, брав участь в організації українських педагогічного та театрального інститутів (у 1922 р. перший було перетворено у факультет соціального виховання Одеського інституту народної освіти, а другий закрито)²⁶.

У 1918—1919 рр. помітно зростає авторитет Михайла Єлисейовича як українського громадського діяча і науковця. Його обирають доцентом Київського та Кам'янець-Подільського українських університетів, пропонують впливові посади в секретаріаті УСДРП та Директорії, запрошують до Української академії наук редактором видання пам'яток історії українського права. Жодним із цих запрошень він не скористався через війну, любов до рідної Одеси і скептичне ставлення до кар'єри професійного політика.

У бурхливі роки національно-визвольних змагань і громадянської війни не полишав Михайло Єлисейович і наукової праці. В 1918 р. він спробував реалізувати свої студентські наміри створити в Одесі осередок наукового українознавства. Але організоване Українське наукове товариство через війну провело лише три засідання і фактично не розгорнуло практичної діяльності.

Зміг Михайло Єлисейович видрукувати в цей час і два навчальні посібники з історії українського права. Так, конспект лекцій «Центральные учреждения Украины XVII—XVIII ст.» незаперечно засвідчив хист автора до широких узагальнень. В цій праці М. Слабченко показав соціальну природу Гетьманщини, проаналізував структуру і функції її центральних установ, яскраво змалював політичний та економічний лад української козацької держави. З вад роботи слід зазначити певне перебільшення злагодженості бюрократичної машини Гетьманщини і помилкове твердження про тотожність старшинської і генеральної рад²⁷.

Конспект лекцій «Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.» (Харків, 1919) був, по суті, першим підручником з історії українського права. Саму дисципліну історії українського права як окремого предмета, а не частки російського, польського чи литовського М. Слабченко і О. Малиновський почали викладати практично одночасно.

Сам факт публікації підручника в «Культурно-історичній бібліотеці», яку видавало харківське кооперативне видавництво «Союз» поруч з працями таких славетних українознавців, як Д. І. Багалій, О. Я. Єфименко, М. Ф. Сумцов, свідчить про загальноукраїнський авторитет вченого.

У навчальному посібнику матеріал поданий на основі соціологічної методи, як її розумів сам автор. За принципами викладу і характером висновків та узагальнень «Судівництво на Україні» можна віднести до державницького напрямку української історіографії.

Відносини і з «білою», і з «червоною» владами у Михайла Єлисе-

йовича не склалися. Він не мав бажання воювати під командуванням ні червоних комісарів, ні білих генералів. Зрозуміло, через це йому довелося ближче познайомитися як з ЧК, так і з денікінською контррозвідкою.

З 1920 р. і до дня арешту М. Є. Слабченко працював у вузах Одеси — університеті, театральному, археологічному й інституті позашкільної освіти. Він прагнув займатися лише науковою і педагогічною діяльністю, всіляко уникаючи політики. До речі, така позиція була досить характерна для тогочасної української наукової інтелігенції. Приголомшений тим, що більшовикам удалося втримати владу, він вирішив служити своєму народові саме на шляхах українізації, незважаючи на те, що ЧК неодноразово нагадувала йому про своє «пильне око». Компартійні та державні структури завжди з недовірою ставилися до М. Слабченка. Це негативно позначилося на його науковій діяльності.

Зрозуміло, що М. Є. Слабченко був змушений піти на співробітництво з радянською владою і багато в чому діяти всупереч своїм переконанням. Разом з тим він зміг зберегти особистість, бо мораль, життєвий досвід та почуття власної гідності не дозволили йому втратити власне обличчя. Підтримку своєї наукової та культурно-освітньої роботи він знайшов не в новій владі, а серед представників старої інтелігенції — Д. І. Багалія, М. П. Василенка, С. О. Єфремова, свого університетського приятеля, професора М. Гордієвського тощо.

Разом з тим душевний стан Михайла Єлисейовича на початку 20-х рр. скидався на летаргічний сон, якого вдалося позбутися завдяки українізації. Саме в ній він побачив можливість самореалізації як вченого і культурно-освітнього діяча. Сам він у щоденнику так пояснив свої почуття: «Очевидно, про Україну ніхто серйозно не хоче думати. Значить, українське національне діло тільки в наших же українських руках. І от... в мене появилася почуття українського патріотизму, до того вже досить приспане»²⁸.

Він першим у радянській Одесі почав викладати українською мовою, разом зі своїми однодумцями морально і матеріально підтримував українські школи, газети, театр, музеї, літераторів тощо. Так, Михайло Єлисейович входив до українського культурно-мистецького клубу «Склянка чаю», за яким стежили чекісти, брав активну участь у створенні одеських українських оперного і драматичного театрів, організовував разом з Одеським науковим при ВУАН товариством творчі вечори молодих поетів, сприяв діяльності музичного товариства ім. Леонтовича, за його ініціативою ювілей М. Грушевського і С. Єфремова перетворилися у справжні свята української науки і культури.

Багато започаткувань та задумів ученого в річці української культури через заборону чи протидію радянських державних інституцій зазнали невдачі — відновлену 1921 р. «Просвіту» з книгарнею було розгромлено, закінчився крахом план видання літературно-наукового часопису «Степова Україна». Водночас Михайло Єлисейович добре усвідомлював, що справу українського культурного відродження істотно гальмували й деякі негативні риси української інтелігенції, передусім її нерішучість та внутрішні чвари.

У самовідданій праці на користь українізації М. Слабченко вбачав сенс життя, хоча й усвідомлював мізерність цього шансу для дійсного національного відродження України. І ця об'єктивна обставина була джерелом його постійного невдоволення, смутку, розчарувань — адже сьогодні ми більше знаємо про справжній зміст українізації по-більшовицькому. Саме в питанні українізації, що в 20-ті рр. була для вченого після науки найважливішою справою, з особливою силою виявилася внутрішня опозиція Михайла Єлисейовича тоталітарно-бюрократичному, імперському режиму. В листі до академіка Д. Багалія він з гіркотою зазначав, що українізація «...в Одесі і в Степовій Україні

йде з тяжким дьорганням»²⁹. Навіть слідчому ОДПУ вчений заявив: «В Театрального інституту, що мав вивести український театр на новий шлях, відбирали один будинок за другим. В Фребелівському інституті те ж саме, причому в нього відібрали навіть меблі. Про українську мову годі було говорити... Українські школи ютились десь на задвірках, гроші їм відпускали в останню чергу і тільки з милості... Кооперація українська, як і українська учительська спілка, підлягали гонитві»³⁰.

М. Слабченко, як і більшість української наукової гуманітарної інтелігенції, був опозиційно настроєний щодо політики радянської влади. Як свідчать його щоденник і листування, особливо обурювали вченого зневага до демократії, терор, аж до політичних вбивств, прояви антисемітизму, визиск України на користь імперського центру, бездумне нищення старої культури, аморальність і некомпетентність переважної більшості більшовицької верхівки, соціальна демагогія тощо. Приміром, порівнявши офіційні повідомлення про вбивство С. Петлюри і розгорнуту в пресі пропагандистську кампанію про петлюрівські погроми, він дійшов висновку про причетність до цієї справи чекістів. Сумнозвісну «більшовизацію» вузів він так охарактеризував у листі до Д. Багалія: «...не можу винести в нас педагогічного терору й очистительного ізбиення студентів, бо якраз вичищаються найкращі студенти. Не знаю, з ким же останеться робити, коли всі з іскрою божою вилетять. Не менш тяжко з професурою, яку затуркали до неможливості»³¹.

Мав Михайло Єлисейович і відповідне коло знайомств серед українських культурних і громадських діячів — одеські професори М. Гордієвський, В. Герасименко, К. Копержинський, академіки М. Василенко і С. Єфремов, київські історики, майбутні емігранти О. Оглоблін і Н. Полонська-Василенко, колишній активний діяч УНР А. Ніковський. Він був часткою духовної опозиції більшовизму, яка не мала ніяких організаційних чи політичних наслідків.

Слід підкреслити, що крім цілком зрозумілого конкретно-історичного змісту опозиційності була природною часткою менталітету наукової інтелігенції, як і взагалі справжньої духовної еліти будь-якого суспільства. Бо дійсна наукова творчість неможлива без свободи, яку дає духовна опозиційність чи принаймні певна віддаленість від офіційної ідеології. Саме тому вчений підтримував дії С. Єфремова і А. Кримського у відстоюванні автономії ВУАН.

Вчений добре розумів підступність політики більшовицького режиму щодо української інтелігенції і приблизно з середини 1928 р. передбачав неминучість «великого терору». Наче пророкуючи свою майбутню долю, вчений писав у лютому 1929 р.: «...я себе не обманюю. Думаю, що навряд чи до кінця академічного року удасться мені дотягнути. Найпоганіше, що мені не пощастить дотягнути до пенсії й доведеться лишатись без засобів до існування»³².

Період 20-х рр. став у творчій біографії академіка найбільш плідним. Попри всі труднощі вчений уже в 1921 р. почав писати свою основну працю «Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. — Ч. 1. Господарство Гетьманщини в XVII—XVIII ст.»

Безумовно, вже однією цією працею М. Слабченко здобув собі помітне місце в національній історіографії. Адже і за обсягом використаного матеріалу, і за методикою його опрацювання, і за органічним поєднанням в одній праці політичних, економічних, соціальних і правових аспектів, і за глибиною зроблених висновків ця книга була й залишається унікальним явищем.

У 1925 і 1927 рр. з'явилась ще одна фундаментальна праця дослідника — два томи «Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX ст.». Це спроба подати загальний нарис історії України в XIX ст. Михайло Єлисейович прагнув поєднати дослідницькі і навчальні цілі,

а тому виходить далеко за рамки соціально-економічної та юридичної історії.

Одними з кращих у творчому доробку М. Слабченка є праці з історії Запорозжя. В наш час, коли, на жаль, навіть у наукових працях є певна міфологізація Запорозжя, студії академіка в цій царині не втратили наукового значення через свою об'єктивність.

Сам автор так окреслив мету праць з історії Запорозької Січі: «Про Запорозжя взагалі й Січ зокрема понаписували гори більших і менших книг... Але що по суті являло собою Запорозжя, яка природа його, які стадії розвитку проходило воно, було воно своєрідним унікалом, а чи явище, що належало до певного соціального типу — і досі в повній мірі не висвітлено»³³. Тому Михайло Єлисейович присвятив свої запорозькі студії соціально-економічній характеристиці, соціальній структурі і адміністративно-юридичному устрою Запорозьких вольностей. Підкреслимо, що М. Слабченко продовжив кращі, дійсно наукові традиції української історіографії вивчення запорозького козацтва. Одночасно він рішуче заперечує як марксистські схеми М. Яворського та М. Покровського, так і ідеалістичні оцінки А. Скальковського та Д. Яворницького щодо Запорозжя.

Крім того, порівняно з працями Д. Яворницького, Н. Полонської-Василенко, В. Біднова, В. Грекова та інших авторів з історії Запорозжя праці М. Слабченка за всіма ознаками стоять на порядок вище, і головне те, що в них подано нову схему історії Запорозжя. Ця схема стала істотним кроком у поступі історіографії Запорозжя і до сьогодні не втратила свого наукового значення.

Доречно зауважити, що за рукопис «Організації господарства Запорозжя. — Т. І. Економічно-соціальний уклад Січі в умовах військового права» вчений отримав у 1926 р. нагороду Комісії преміювання наукових праць при Укрнауці Наркомосу України, а за її перероблений і опублікований варіант під назвою «Соціально-правова організація Січі Запорозької» — премію Всеукраїнського Комітету сприяння вченню України³⁴.

Студії академіка з історії Запорозжя наукова громадськість зустріла низкою доброзичливих відгуків та рецензій і взагалі, як то кажуть, вони прозвучали³⁵. Ці праці свідчили про подальше зростання майстерності вченого. Так, порівняно з попередніми працями дослідження з історії Запорозжя ґрунтуються на докладному, практично повному використанні літератури та джерел з цієї проблеми. Вперше до аналізу Запорозжя М. Слабченко залучив численну західноєвропейську літературу XVIII—XIX ст. (англійську, німецьку, французьку, італійську), яку наступні дослідники чомусь ігнорували.

У 1929 р. вийшла його праця «Паланкова організація Запорозьких вольностей»³⁶, що була другою монографічною частиною праці вченого про Запорозжя. В ній ідеться про запорозькі містечка («фобурги»), політику Росії щодо Січі, українську колонізацію Вольностей, роль паланок тощо. Доречним і ретельно обґрунтованим документом є висновок академіка про становище селянства на Запорозжжі: «Перед нами, по суті, безправна маса селянської людності, що мала обов'язки й була за слухняне знаряддя в руках Запорозької Січі. Тільки січовики мали права»³⁷. Саме гостротою соціальних суперечностей, визиском старшини та паразитизмом січовиків щодо посполитих, ремісників, торговців і гніздюків автор пояснює факт спокійного ставлення населення Запорозжя до ліквідації царатом Січі.

Підсумовуючи свої студії щодо Запорозжя, академік наголосив, що за тенденціями соціально-економічного та політичного розвитку Запорозжя з другої половини XVIII ст. принципово не відрізнялося від Гетьманщини. Стосовно цього дискусійного висновку слід зазначити, що ні до М. Слабченка, ні після нього такого порівняння між Гетьманщиною і Запорозжям ніхто не робив. Зрозуміло, що воно доз-

волило б значно просунутися вперед в об'єктивному висвітленні історії як Гетьманщини, так і Запорозжя.

Найбільшим внеском ученого в історіографію Запорозжя слід вважати послідовне впровадження наукового, об'єктивного, дійсно патріотичного погляду на соціально-економічний устрій Запорозжя та вироблення відповідної концепції.

Звичайно, в працях М. Слабченка з історії Запорозжя було чимало недоліків, вад, прорахунків — не всі висновки і вузлові питання висвітлено однаково докладно, подекуди автор захоплюється другорядними деталями, присутні в працях і фактичні помилки. Та це аж ніяк не применшує їх значення. Багато радянських критиків Михайла Єлисейовича спекулювали на буцімто його висновку про панування на Запорозжжі «мусульманського феодалізму». Але академік говорив дещо інакше: «У даному разі перед нами тип (розрядка наша) мусульманського феодалізму»³⁸, і цей акцент істотно наближує погляди дослідника до сучасного стану Наддніпрянської України в складі Російської імперії.

Крім цих головних праць Михайло Єлисейович у 20-ті рр. написав чимало підручників, статей, заміток, рецензій. За тематикою серед них були праці з історії українського права, історії української науки і культури, нумізматики, сфрагістики, історіографії, джерелознавства, методології історії тощо. Про деякі з них є сенс сказати докладніше.

У 1922 р. вчений написав замітку, присвячену пам'яті видатного українського вченого і громадського діяча М. Туган-Барановського³⁹. В умовах червоного терору і репресій щодо самого дослідника вшанування пам'яті супротивника більшовизму, видатного патріота України було гідним вчинком. Через рік вийшла друком ще одна розвідка М. Слабченка про українського соціаліста М. Зібера⁴⁰. В ній академік підтримав тезу М. Яворського про те, що саме цього вченого слід вважати засновником російсько-українського марксизму. Показово, що в 1929 р. всіх прихильників такої точки зору — М. Грушевського, М. Яворського, П. Демчука і М. Слабченка — було піддано в часописі Українського інституту марксизму-ленінізму гострій критиці⁴¹.

Деякі студії досить виразно характеризують Михайла Єлисейовича як джерелознавця, його вправність і наполегливість в опрацюванні джерел. Так, замітка вченого «Фаміліати й заступаючі» добре ілюструє це твердження. Зустрівши в документах архіву Коша Запорозької Січі невідомі соціальні категорії людності серед іноземних колоністів XVIII ст., він доклав чимало зусиль для з'ясування їх суті. Порівнявши значну кількість українських та західноєвропейських джерел, дійшов висновку, що ці категорії виникли у специфічних умовах сербських та молдавських колоній Півдня України другої половини XVIII ст., з їх «підневольно-військовою організацією праці». Фаміліат — це людина підлегла, стороння за походженням фамілії чи роду колоніста, але пов'язана з нею військовою службою, а заступаючий — замісник у війську з членів цієї родини⁴².

Близька за характером до цієї замітки і стаття «Доброчинці і вихованці», видрукована в збірнику на пошану М. Грушевського⁴³. В ній ідеться про практику передачі неповнолітніх кантоністів після ліквідації військових поселень «на виховання» до заможних хазяїв, що фактично експлуатували нещасних підлітків. Знайшовши в Одеському архіві справу зі скаргами батьків цих вихованців, вчений дослідив походження, суть та генезу цього унікального за формою, але характерного по суті для Російської імперії передреформеної доби соціального інституту.

Протягом 20-х рр. поступово збагачувався кругозір дослідника, і він звертав увагу на інформативні можливості дедалі нових видів джерел. Так, у 1927 р. у ґрунтовній статті «Два топографічні описи Полтавщини й Харківщини» подано аналіз топографічних описів Пол-

тавської (1806 р.) і Харківської (1837 р.) губерній як історичного джерела⁴⁴. Зроблені свого часу Вільним економічним товариством, вони, як довів автор, містять багато цінних і подекуди унікальних відомостей про хід суспільного розвитку Лівобережжя і Слобожанщини першої половини XIX ст.

Видав академік у цей період і три підручники. Так, зібрані матеріали для 8-го і 9-го томів «Організації господарства України» були частково використані в невеличкому конспекті лекцій, читаних на учительських курсах у серпні 1927 р., під назвою «Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства в Україні XIX—XX ст.»⁴⁵. В ньому стисло розглядаються тенденції товарного виробництва, вплив реформи 1861 р. на землеволодіння і землекористування, боротьбу за землю в роки першої російської революції.

У підручниках яскраво виявився мистецький талант М. Слабченка — вони написані виразно і яскравою мовою. Навіть складні питання викладено просто, ясно і зрозуміло для «середнього» студента. Підручникам академіка притаманні високий науковий рівень, логічна структура, широкі узагальнення, вдале використання джерел, чіткі висновки. Виразно проглядається і особа автора, його власне ставлення до історичних подій. Взагалі ж знайомство з підручниками Михайла Єлисейовича свідчить про неабиякий талант педагога.

Разом з тим не всі підручники відповідають рівню Слабченка-вченого. Так, виданий у 1929 р. на гектографі Одеського ІНО курс лекцій «Феодалізм на Україні» не додав авторитету дослідникові. Основні положення курсу не були оригінальними і нічим істотним не збагатили історіографію. І як підручник він мав серйозні вади — лекції не мають назв і плану, нема чітких висновків, хронології, списків рекомендованої літератури і джерел тощо.

Через арешт і засудження академіка багато праць не було завершено або не побачили світ. Крім вищезгаданих, це монографія «Генеральний військовий суд XVII—XVIII ст.», статті «Проблеми сучасної Албанії», яку Михайло Єлисейович писав за завданням Комісії вивчення історії західноруського та українського права ВУАН, та «Впливи турецького права на земельні відносини у Вольностях Запорозьких», що створювалася за завданням Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства⁴⁶. Взагалі ж список праць Михайла Єлисейовича, місце друку або долю яких не встановлено, налічує близько 50 назв.

Слід зазначити, що протягом 1911—1929 рр. академік зробив більше 20 ґрунтовних наукових доповідей на засіданнях Одеських бібліографічного товариства, комісії краєзнавства, наукового при ВУАН товариства, Українського бібліографічного товариства, краевого історичного архіву, секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, філії ВУНАС тощо. Неодноразово змістовні й запальні доповіді одеського історика слухали історики та правники Києва на засіданнях історичної секції ВУАН, Комісії для вивчення історії західноруського та українського права, історичного товариства Нестора-Літописця. На жаль, більшість з них не збереглася, і нам відомі лише тези деяких з них. Так, у протоколах Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури зберігся виклад доповіді М. Слабченка «Наука історії України за десять років (1917—1927)», яка містить принципові оцінки шляхів розвитку української історіографії⁴⁷.

Взагалі ж сьогодні відомо понад 80 друкованих праць академіка, в тому числі 12 монографій, 6 підручників, 18 ґрунтовних статей, 10 заміток, 12 рецензій, більше 20 публіцистичних статей, спогади, щоденник і художні твори (вірші, оповідання). Вражаючий доробок з огляду на вкрай несприятливу для наукової творчості долю.

Оцінюючи творчий доробок академіка, варто підкреслити, що його спадщина була, поза сумнівом, досить вагомим кроком у поступі української національної історіографії. Адже, з одного боку, він продовжував кращі традиції корифеїв наукової історичної думки України — В. Антоновича, О. Лазаревського, М. Грушевського, Д. Багалія. Йдеться про ідеї самостійності українського історичного процесу, природності демократичних засад для українського суспільства та економічного життя, регіональний підхід, дослідження правних сюжетів. Одночасно М. Слабченко прагнув по-новому підійти до вивчення багатьох концептуальних питань історії України. І в цьому відношенні творчість академіка пов'язана з формуванням нового, певною мірою революційного за часом свого виникнення і за оцінками усталених в історіографії положень, державницького наряду в національній історіографії.

З історіософської точки зору спадщина академіка є порівняно строкатою і навіть еkleктичною, що зумовлено принаймні двома обставинами. По-перше, він працював у таких конкретно-історичних умовах, коли політична заангажованість історії, бурхливі політичні події не тільки накладали свій, часом кон'юктурний, відбиток на природні для кожного дослідника пошуки в цій царині, а й часто-густо просто-таки силою змушували змінювати історіософські засади праць. По-друге, при дослідженні конкретних проблем історії у сферах права, економіки, суспільної думки тощо вчений використовував ту методу, яка дозволяла йому найкраще досягнути істини, не вдаючись до абсолютизації якоїсь однієї⁴⁸. До монізму вчений вдавався лише в узагальненнях, розглядаючи поступ в історії України залежно від розвитку української державності як головного, за його переконаннями, чинника процвітання українського народу.

Отже, такий методологічний плюралізм у поєднанні з прихильністю до позитивізму й розумінні об'єктивності законів історії і здоровим релятивізмом в їх трактуванні дозволив Михайлу Єлисейовичу створити цілком пристойну і достатньо методологічну основу своїх дослідницьких праць. Приміром, той факт, що кращі праці М. Слабченка мали виразне об'єктивістське спрямування в умовах панування крайньої політизації української історіографії 20-х рр., служить їх найкращою характеристикою.

Вже свої ранні праці вчений писав на основі найновіших теорій в галузі соціології і права. Особливо великий вплив мали на погляди М. Слабченка школа М. Ковалевського і соціологічний метод, що чітко простежується в перших монографіях «Малорусский полк в административном отношении» та «Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.» Взагалі деякі ідеї М. Ковалевського назавжди увійшли до творчої лабораторії дослідника. Так, в історії права Михайло Єлисейович був стійким прихильником детермінованості політичного устрою системи права в першу чергу економічними чинниками. Але правди ніде діти, зв'язок між економікою й політикою попервах у трактуванні дослідника виглядав дещо спрощено й механістично. З роками його розуміння соціологічного методу ставало більш досконалим, діалектичним. «Кожний народ і кожна епоха мають свої особливості в судах і процедурі в залежності від різних причин, а насамперед в залежності від економічних обставин, — писав дослідник у 1919 р. — Міняється економічний уклад — міняється право, інститути, юридичні основи і, таким чином, право в одну епоху має одні форми, в другі часи може мати вже зовсім інший вигляд, іншу фізіономію»⁴⁹. У цій формулі видно розуміння дослідником відносної самостійності політики, права від соціально-економічних обставин і тому, погоджуючись з деяким перебільшенням М. Слабченком ролі економічного фактора в історії, важко погодитись з обвинуваченнями на адресу академіка у вульгарному економічному детермінізмі. Адже лакмусовим папірцем розвину-

тості права Михайло Єлисейович вважав проголошення і гарантування прав особи⁵⁰.

Як кваліфікований історик М. Слабченко добре розумів, відчував і застосовував принцип історизму і завжди підкреслював залежність суспільних інститутів від конкретно-історичних умов. Приміром, він був далекий від ідеалізації українського права часів Гетьманщини і вважав безглуздими спроби його штучної реалізації в роки національно-визвольних змагань. Але слушно підкреслював, що в концептуальному плані за Гетьманщини панувало в праві «приватне начало», яке повинно стати «надійним підґрунтям для розбудови сучасного українського права»⁵¹.

Не можна обминути і ставлення Михайла Єлисейовича до марксизму. Як об'єктивний дослідник він прагнув збагатити свій творчий арсенал класовим аналізом і не без підстав робив різкий закид старій науці історії українського права, яка не бачила за юридичними ознаками суспільних верств і їх інтересів⁵². Сам дослідник починаючи з 1918 р. став приділяти більшу увагу класовим аспектам, постійно використовував класовий аналіз у своїх працях. Що ж стосується уваги до соціально-економічних аспектів історії України, то це з перших праць було «фірмовою» відзнакою дослідника.

Намаганнями урахувати політичну дійсність 20-х рр. і одночасно не бути заангажованим марксистами слід пояснити спроби Михайла Єлисейовича виробити свій «єдиний синтетичний метод». У трактуванні М. Слабченка цей метод означав поєднання традиційних для історичної науки методів (порівняльно-історичний в першу чергу) з новими соціологічними концепціями. При цьому соціологічна основа марксизму розглядалась лише як один із засобів пізнання історичних закономірностей.

Цей феномен досить чітко пояснив О. Оглоблін в листі до Б. Винара в березні 1982 р.: «Підкреслення «марксизму» ...це, з одного боку, «данина часу», а, з другого боку, глибоке переконання самого Слабченка (й не тільки його), що він творить нову марксистську школу в українській історіографії, будь-що-будь школу революційну, в кращому розумінні того слова. Ясна річ, що з московським «марксизмом-ленінізмом» це не мало нічого спільного»⁵³. Вірність цієї думки підтверджують й інші документи. Так, у приватному листі до Д. Багалія в 1926 р. Михайло Єлисейович писав, що він «сповідує марксистську віру», але з контексту досить чітко простежується суто тактичний характер цієї віри⁵⁴. Щодо творення нової марксистської школи, то документи Михайла Єлисейовича в архівах переконливо засвідчують слушність думки О. Оглобліна. «Я дійсно революціонізую українську науку, — записав вчений в автобіографії в 1927 р., — переключаючи її на ґрунт істмату»⁵⁵. Так вважав і А. Річицький, який в своїй рецензії підкреслював, що «Слабченко марксистським методом революціонізує українську історичну науку і робить вклад в справжнє українознавство»⁵⁶. На думку П. Федоренка, роботи М. Слабченка «... в цілому треба розглядати як першу спробу дати на ґрунті історично-матеріалістичного методу аналіз економічного та юридичного ладу України»⁵⁷.

Таким чином, Михайло Єлисейович у прагненні розробити свою концепцію історії України намагався поєднати марксизм і державницький напрям, причому в такому поєднанні державницькі ідеї були визначальними. Тому є всі підстави вважати, що творчість М. Слабченка пов'язана з формуванням державницького напрямку в національній історіографії.

Головним аргументом на користь цього твердження є відповідні проблематика, методологія і методика, висновки праць дослідника. Елементи державницького напрямку можна знайти ще в перших монографіях академіка, у роки національно-визвольних змагань він помітно посилювався, а в 20-ті рр. державницькі ідеї стають визначальними в сту-

діях М. Слабченка. Так, саме в цей період він визначив місце Запорозжя і Гетьманщини в загальному контексті історії української державності. В дослідях з історії Гетьманщини саме сюжет державно-правового, державно-політичного характеру був у центрі уваги дослідника. В цьому плані праці Михайла Єлисейовича слід розглядати як одне з джерел української політології. Більше того, в 20-ті рр. він стає лідером державницького напрямку в національній історіографії.

Торкаючись методики наукових студій академіка, є сенс зазначити декілька цікавих і повчальних обставин. В основу всіх його досліджень було покладено використання добре відомого історико-порівняльного методу, але історик його дещо розширив. Так, він одним з перших в українській історіографії широко порівнював історичні процеси в Україні, Росії та Західній Європі, що дозволило йому застосувати до історії України ідеї про господарські типи країн та їх взаємозв'язок.

По-друге, приваблює прихильність історика до структурно-функціонального аналізу (хоча цей термін в нього не зустрічається, це не змінює суті справи) складних суспільних явищ. Зокрема, він дав блискучі зразки такого методу дослідження Гетьманщини та Запорозжя.

Михайло Єлисейович, подібно до послідовників відомої школи аналізів, був прихильником активної, а не пасивної ролі історика в дослідженні минулщини і тому в разі відсутності достатньої кількості певних джерел широко використовував власні гіпотези, покладаючись на свою інтуїцію, яка була результатом таланту, досвіду і розуміння логіки історичного процесу. Здобутки і вади такого методу досить рельєфно відобразила дискусія 1925—1926 рр. з приводу тверджень М. Слабченка про карбування Б. Хмельницьким української монети⁵⁸. Йому заперечили фахівець-нумізмат В. Шугаєвський, посилаючись на відсутність знахідок відповідних грошей⁵⁹, та історик М. Петровський, доводячи непевність джерельного підґрунтя висновку М. Слабченка⁶⁰. Безумовно, обидва шановні критики мали рацію, говорячи про слабкі місця у твердженнях Михайла Єлисейовича. Та дослідник при вирішенні цього питання керувався категоріями не формальної, а діалектичної логіки, логіки соціально-економічного й політичного розвитку Гетьманщини і слушно зауважував, що «від Хмельницького і аж до Мазепи включно в Україні робилося то більш, то менш щасливі спроби завести свою монету, яка вийшла з обігу в початку XVIII ст.»⁶¹ При цьому він не зважував ані на непевність частини джерел, ані на брак нумізматичного матеріалу, оскільки більше спирався на власне розуміння тенденцій історичного розвитку Гетьманщини.

Показово, що нові джерела привели І. Борщака та І. Крип'якевича до аналогічних тверджень, хоча вони остаточної своїх висновків пов'язували з відповідними нумізматичними знахідками⁶². Нарешті, підкреслимо, що сучасна українська історіографія схиляється до підтримки гіпотези Михайла Єлисейовича⁶³.

Натхненна дослідницька праця зробила свою справу — ім'я вченого стало відомим в Україні та поза її межами, а він вважається одним з провідних істориків України 20-х рр. Праці вченого широко вивчають студенти, аспіранти, їх читають вчителі, літератори, широка громадськість. Тому цілком закономірно в 1928 р. Комісія з присвоєння наукових ступенів Наркомосу України присвоїла М. Слабченку науковий ступінь доктора історії української культури *honoris causa*⁶⁴.

Ще одним свідченням громадського визнання праці М. Слабченка стало обрання його 29 червня 1929 р. дійсним членом ВУАН⁶⁵. Показовим для громадської оцінки доробку М. Слабченка є обговорення його кандидатури на спеціальній комісії історичного циклу, що відбулося напередодні цього обрання. Якщо кандидатури М. Яворського, Д. Яворницького та В. Ігнатовського пройшли без обговорення, то з приводу кандидатури одеського вченого розгорнулася відчайдушна дискусія.

Його кандидатуру як історика економіки України підтримали академік М. Василенко, М. Грушевський та С. Солнцев. З докладним аналізом праць Михайла Єлисейовича виступав академік В. Левитський. Він закинув кандидату неясність положень еволюції сільсько-го господарства, недодержання марксистського методу, нечітке розуміння структури капіталістичного виробництва взагалі та розвитку капіталізму в ХІХ ст. зокрема⁶⁶. А. Річицький говорив про допущені вченим недоречності при застосуванні діамату (ухил в економічний та механістичний матеріалізм) і відсутність певної схеми історичного процесу, але загальний висновок був на користь М. Слабченка. К. Студинський взявся був обстоювати тезу про те, що вчений більше правник, ніж історик, але підтримки не дістав. Вирішальне значення мав виступ голови комісії академіка Д. Багалія, в якому він назвав М. Слабченка «видатним українським істориком». В результаті підсумки голосування членів комісії по його кандидатурі були такі: «за» — 15, «проти» — 0, «утримались» — 1.

Наукова громадськість в цілому доброзичливо сприйняла обрання одеського українознавця до ВУАН. Так, О. Оглоблін зазначав, що це «було безперечно не тільки великим особистим успіхом М. Слабченка, але й української національної історіографії»⁶⁷. Слід також підкреслити, що обрання М. Слабченка до складу ВУАН посилювало позиції державницького напрямку в українській історіографії і певною мірою обмежувало вплив М. Грушевського на історичну науку.

Подальше життя академіка склалося вкрай трагічно. Разом із сином Тарасом його було притягнуто до процесу «СВУ», на якому він «мав відігравати» роль керівника Одеської філії цієї міфічної організації. Проте не міфічним, а цілком реальним виявилось засудження його до шести років ув'язнення. Це було однією з найбільших втрат для української історіографії того часу.

Виключення з академії, заборона праць, арешт сина, відбування строку в Ярославській в'язниці для політичних і на Соловках, у жахливому Саватіївському ізоляторі, зламали цю сталеву натуру. І якщо в харківській в'язниці, де він перебував до грудня 1930 р., Михайло Єлисейович ще працював і за допомогою надісланих академіком Д. Яворницьким матеріалів писав статті, зокрема «Січову пушкарню» і «Запорозьку культуру»⁶⁸, то напередодні звільнення з Соловків його думки мали інше спрямування. «Засмучений і пасивний,— згадував С. Підгайний,— він не виявляв жодного захоплення з майбутньої волі, бо знав, що перед ним стелиться нелегкий шлях «спецпоселення»⁶⁹.

Після звільнення в 1936 р. колишній академік працював бухгалтером на Кольському півострові і навіть зміг приїхати до родини сина, що жила в Первомайську (сучасна Миколаївська область). Сумнозвісний 1937 р. приніс нові нещастя — розстріляно сина Тараса, засуджено невістку, нову «десятку» отримав сам Михайло Єлисейович. Після звільнення і поневірянь у 1947 р. йому ніби пощастило — вчений повернувся в Україну, але батьківщина прийняла свого сина як зла мачуха. Опальний вчений дізнався про смерть другої дружини і сина Бориса в роки війни з фашистами, невдачею скінчилися спроби видатного вченого влаштуватись навіть лаборантом у Києві та Одесі.

Зійшовшись з першою дружиною, він оселився в Первомайську і деякий час вчителював. У Михайла Єлисейовича знову наче ожили надії на наукову роботу, які ніколи остаточно не залишали вченого. Так, у 1942 р. якимось чудом з'явилась остання прижиттєва публікація М. Слабченка — невелика замітка «Про ложное сообщение о предлетописной Руси»⁷⁰. Але невдовзі його як «агента міжнародного імперіалізму» місцеві можновладці позбавили роботи і залишили без засобів до існування. Упокоївсь український академік 27 листопада 1952 р. від голоду і холоду.

Військова колегія Верховного суду СРСР 23 березня 1959 р. ска-

сувала вирок 1937 р. щодо М. Слабченка, а 11 серпня 1989 р. постановою пленуму Верховного суду УРСР батька і сина Слабченків було реабілітовано і за справою «СВУ».

Дійсна реабілітація вченого почалася в 1990 р., коли постановою Загальних зборів АН УРСР «Про поновлення в складі АН УРСР незаконно репресованих учених» Михайла Єлисейовича Слабченка було поновлено в складі дійсних членів академії⁷¹. 2 липня 1992 р. Бюро відділення історії, філософії та права АН України прийняло рішення «Про заходи по відзначенню 110-річчя від дня народження М. С. Слабченка», а 8 жовтня 1992 р. відбулися загальні збори Відділення історії, філософії та права АН України, присвячені ювілею академіка. Прийнято рішення про видання бібліографії вченого і вибраних наукових творів, порушено питання про увічнення місць Одеси, пов'язаних з життям і діяльністю визначного вченого.

Таким чином, є всі підстави закінчити розповідь про академіка Михайла Слабченка на оптимістичній ноті. Ім'я, праці і справи визначного вченого і патріота повертаються до нас, що сприятиме розвитку української науки і культури.

⁷¹ Держ. арх. Одеської обл. (далі ДАОО), ф. 153, оп. 1, спр. 159, арк. 17.

⁷² Див.: З історії устрою Гетьманщини. Критичні замітки Миколи Василенка // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.— Т. 108.— Кн. 2.—1912.— С. 103—116; Слабченко М. З приводу заміток М. П. Василенка // Там же.— Т. 116.—1913.— С. 69.—79; Василенко М. З приводу заміток М. Слабченка // Там же.— Т. 79—86.

⁷³ Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті.— Т. 1.— К., 1928.— С. 99; Багалій Д. М. Є. Слабченко // Матеріали до обрання нових академіків ВУАН.— К., 1929.— С. 4—5.

⁷⁴ Окнишев Л. Рец. / М. Слабченко. Центральні учреждения Украины XVII—XVIII вв.— Одесса, 1918 // Україна.—1925.— № 3.— С. 166.

⁷⁵ Василенко-Полонська Н. Рец. / М. Слабченко. Соціально-правова організація Січі Запорозької // ВУАН. Записки Історико-філологічного відділу.— Кн. XVI.— К., 1928.— С. 292—299.

⁷⁶ Оглоблін О. Рец. / М. Слабченко. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.— Т. 1.— Харків, 1926 // ВУАН. Записки Істор.-філолог. відділу.— Кн. 7—8, К., 1926.— С. 560—561.

⁷⁷ Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны.— Ч. I. Хозяйство Гетьманщины XVII—XVIII вв.— Т. 1—4.— Одесса, 1922.— 1925.

⁷⁸ Левитский В. Рец. / М. Слабченко. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны.— Ч. I.— Т. 1. // Наука на Украине.—1922.— № 4.— С. 416—418; Федоренко П. З архівних питань економіки України. М. Слабченко. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны.— Ч. I.— Т. 1—4 // Україна.—1929.— Кн. 7—8.— С. 9—33.

⁷⁹ Фаас І. Я. Новый труд по истории права и хозяйства Украины // Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН.—1925.— Ч. 2—3.— С. 140.

⁸⁰ Дорошенко Д. Огляд української історіографії.— Прага, 1923.— С. 168, 1208—1209.

⁸¹ Шпунт Р. Рец. / М. Слабченко. Борьба за системы земледождения і форми господарства в Україні XIX—XX ст.— Одеса, 1927 // Більшовик України.—1927.— № 3.— С. 86—92.

⁸² Див.: Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист — 1930.— Т. 17.— С. 34—35; Историография истории Украинской ССР.— К., 1986.— С. 100.

⁸³ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки Наук. т-ва ім. Т. Шевченка.— Т. 173.— Париж—Чикаго, 1962.— С. 11, 17.

⁸⁴ Оглоблін О. Слабченко Михайло // Енциклопедія українознавства.— Ч. II.— Т. 8.— Париж—Нью-Йорк, 1976.— С. 2876.

⁸⁵ Винар Б. Академік Михайло Слабченко // Матеріали до біографії та бібліографії // Український історик.—1982—1983.— № 3—4.— С. 19—39.

⁸⁶ Смолій В. А., Гуржій О. І. Ставлення української феодальної державності // Укр. іст. журн.—1990.— № 10.— С. 10; Степанков В. С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Там же.—1991.— № 9.— С. 115.

⁸⁷ Григор'єва Т. Ф. З сім'ї робітника-каменяра (М. Є. Слабченко) // Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). У., 1991.— С. 32—37; Заруба В. Життя і смерть академіка Слабченка // Дзвін.—1992.— № 3—4.— С. 98—107.

⁸⁸ Малорусский полк в административном отношении: (Историко-юридический очерк). Записки Императорского Новороссийского ун-та Историко-филологического фак-та.— Вып. 1.— Одесса, 1909.—(4), 436, III с.

- ¹⁹ Слабченко М. Высшая полиция в Московском государстве XVII в. // Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском ун-те.— Т. 1.— Одесса, 1913.— С. 138—139.
- ²⁰ Слабченко М. Д. П. Миллер как историк украинского права // Вестник Харьковского Историко-филологического общества.— Вып. 5.— 1914.— С. 24—28.
- ²¹ Die Zeremonie der Erwerbung Klein-Russland // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte.— 1912.— Band 3; Ein vergessenes Jubiläum // Vgl. d.— 1914.— Band 4.
- ²² Вільне життя.— 1918.— 5 трав., 3 серп., 4, 6, 8, 17 верес.
- ²³ Див.: Гетьман // Вільне життя.— Одесса, 1918.— 21 квіт; Гетьманська конституція 29 квітня // Там же.— 5 трав.; Суд на Україні і його завдання в сучасний момент // Там же.— 21 серп.
- ²⁴ Див.: Слабченко М. Піонери української кооперації // Наша кооперація.— Одеса, 1919.— № 8.— С. 9—16.
- ²⁵ Слабченко М. Центральные учреждения Украины XVII—XVIII ст. (Конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля 1918 г. на украинских курсах для учителей средних школ).— Одесса, 1918.— 91, III с.
- ²⁶ ДАОО, Р-1593, оп. 1, спр. 308 арк. 11—12.
- ²⁷ Слабченко М. Центральные учреждения Украины XVII—XVIII ст.— С. 61, 72—74.
- ²⁸ Обліково-архівний відділ Служби безпеки України (ОАВ СБ України), спр. 76098.— ФП, т. 153, арк. 107—108.
- ²⁹ Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України. (ВРЦНБ АН України) Ф. 1. № 46243.
- ³⁰ ОАВ СБ України, спр. 67098.— ФП, т. 152, арк. 109 зв.
- ³¹ ВР ЦНБ АН України, ф. 1. № 46237.
- ³² ВР ЦНБ АН України, ф. 1. № 46248.
- ³³ Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької (Організації народного господарства.— Т. 5.— В. 1) // ВУАН. Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права.— Вип. III.— К., 1927.— С. 203.
- ³⁴ ДАОО, ф. Р.—1593, оп. 1, спр. 308, арк. 42.
- ³⁵ Див.: Ткаченко М. Рец. / М. Слабченко. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Україна.— 1929.— Кн. 1.— С. 101—106; Фельдман Е. Рец. / М. Слабченко. Паланкова організація Запорозьких вольностей // Прапор марксизму.— 1929.— Кн. 6.— С. 219—224.
- ³⁶ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких вольностей // ВУАН. Праці комісії для вивчення західноруського та українського права.— Вип. VI.— К., 1929.— С. 159—252.
- ³⁷ Там же.— С. 211—212.
- ³⁸ Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні роки свого існування (1734—1775 рр.).— К., 1961.— С. 51.
- ³⁹ Слабченко М. Пам'яті Туган-Барановського // Кооперативное хозяйство.— 1922.— январь.— С. 1—2.
- ⁴⁰ Слабченко М. Н. Зибер // Зибер Н. И. Очерк первобытной экономической культуры.— Одесса, 1923.— С. XXVIII.
- ⁴¹ Наумов Д. М. Зибер як марксист // Прапор марксизму.— 1928.— № 5.— С. 97.
- ⁴² Слабченко М. Фаміліати й заступаючі // Ученые записки Высшей школы г. Одессы.— Одесса, 1922.— Т. II.— С. 84.
- ⁴³ Слабченко М. Доброчинці й вихованці // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського з нагоди 60-річчя життя та 40-х роковин наукової діяльності.— Т. 1.— К., 1928.— С. 324—331.
- ⁴⁴ Слабченко М. Два топографічні описи Полтавщини й Харківщини // Праці Одеської Центральної наукової бібліотеки.— 1927.— Т. 1.— С. 61—78.
- ⁴⁵ Слабченко М. Боротьба за системи землевладіння і форми господарства в Україні XIX—XX ст.: Конспект лекцій, читаних для вчителів аграризованих трудшкіл 1—10 серпня 1927 р.— Одеса, 1927.
- ⁴⁶ ВР ЦНБ АН України, ф. 40, № 239, арк. 13; ф. X. № 27884, 27890.
- ⁴⁷ ДАОО, ф. Р.— 39, оп. 1, спр. 49, арк. 9—10.
- ⁴⁸ Такий еkleктизм деякими вченими сьогодні вважається природним й раціональним.— Див.: Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. 1.— К., 1991.— С. X.
- ⁴⁹ Слабченко М. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— Харків, 1919.— С. 3.
- ⁵⁰ Слабченко М. Высшая полиция в Московском государстве XVII в. // Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете.— Т. 1.— Одесса, 1913.— С. 123—140.
- ⁵¹ Ляшок Л. Суд на Україні і його завдання в сучасний момент // Вільне життя.— Одеса, 1918.— 21 серп. (Це один із псевдонімів М. Слабченка).
- ⁵² Слабченко М. До методології історії робітничого класу // Червоний шлях.— 1927.— Кн. 5.— С. 79—80.
- ⁵³ Винар Б. Академік Михайло Слабченко.— С. 25.
- ⁵⁴ ВР ЦНБ АН України, ф. 1, № 46235.
- ⁵⁵ ДАОО, ф. Р.—1593, оп. 1, спр. 308, арк. 12 зв.
- ⁵⁶ Річницький А. Рец. / Слабченко М. Организация хозяйства Украины от

- Хмельниччини до мирової війни.— Ч. 1.— Т. I—II. Одеса, 1922 // Червоний шлях.— 1923.— Кн. I.— С. 285.
- ⁵⁷ Федоренко П. З спірних питань економіки України // Україна.— 1929.— Кн. 7—8.— С. 9.
- ⁵⁸ Слабченко М. Организация хозяйства Украины...— Ч. I.— Т. III.— С. 104—106.
- ⁵⁹ Шугаєвський В. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII в. // ВУАН. Науковий збірник за рік 1924.— К., 1925.— С. 55—61; Шугаєвський В. Чи була на Україні в XVII ст. власна монета? // ВУАН. Науковий збірник за рік 1925.— К., 1926.— С. 112—119.
- ⁶⁰ Петровський М. Чи існувала на Україні власна монета за часів Б. Хмельницького? // Там же.— С. 120—123.
- ⁶¹ Слабченко М. Чи була в Гетьманщині своя монета? // Там же.— С. 64.
- ⁶² Борщак І. Франко-цегайніса XVII—XIX вв. // Стара Україна.— 1924.— № 7—8.— С. 114; Крип'якевич. Монети Б. Хмельницького і П. Дорошенка // Там же.— № 1.— С. 11.
- ⁶³ Смолій В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватись українська нація?— К., 1991.— С. 61.
- ⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4579, арк. 20; ВР ЦНБ АН України, ф. 1, № 46241.
- ⁶⁵ Протокол № 7/11 засідання поширеної Ради ВУАН 29.06.1929 р. // Вісті ВУАН.— 1929.— № 5—6.— С. 32—33.
- ⁶⁶ Виклад виступу див.: Левитський В. До питання про структуру історії економічного побуту України (з приводу праці акад. М. Є. Слабченка «Матеріали до економічно-соціальної історії України»).— Т. I, II // Україна.— 1929.— № 10—11.— С. 3—13.
- ⁶⁷ Винар Б. Академік Михайло Слабченко.— С. 26.
- ⁶⁸ Лист М. Слабченка до Д. Яворницького від 23.X.1930 р. // Наука і суспільство.— 1991.— № 11.— С. 59.
- ⁶⁹ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках.— Мюнхен, 1947.— С. 64.
- ⁷⁰ Слабченко М. Про ложное сообщение о предлетописной Руси // Исторический журнал.— 1942.— № 7.— С. 129.
- ⁷¹ Постанова Загальних зборів АН УРСР «Про поновлення в складі АН УРСР незаконно репресованих учених» 30 березня 1990 р. // Вісник АН УРСР.— 1990.— № 8.— С. 14.

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Андрій Яковлів

Українсько-московські договори в XVII — XVIII віках *

ДОГОВОРИ ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО р. 1659

III

Одержавши перемогу на Лівобережжі та поставивши всюди московські залоги, князь Трубецькой міг уже сміливо взятися до виконання тих наказів, які були дані йому на цей Москвою передбачений випадок. Москва бажала мати на Україні такого гетьмана, якого можна б, «взяв за хохол, водить», як висловився Виговський. В першому таємному наказі Трубецькому було написано, що коли полковники і все поспільство заявлять, що не хотять більше Виговського, а бажають обрати нового гетьмана, то кн. Трубецькой має вибори дозволити й після виборів виголосити на Раді промову, а по промові віддати гетьманові булаву. Потім гетьман має скласти присягу цареві, а коли б почав відмовлятися, посилаючись на те, що вже складав присягу за Б. Хмельницького й Виговського, то пояснити, що в той час він «былъ въ рядовыхъ, подъ властью, а нынѣ все В[ойско] З[апорожское] вручено подъ его regimentъ¹ и ему нынѣ, будучи въ найвишшемъ урядѣ», належить присягти без застереження. Потім Трубецькой мав оголосити договір 1654 р. і нові статті запропонувати, зміст яких було вписано в наказ. Як довідуємося з статейного списку Трубецького, він добре виконав царський наказ. Одержавши відомості, що правобережні полки обрали на гетьмана Ю. Хмельницького, Трубецькой негайно зав'язав зносини з Ю. Хмельницьким, закликаючи прибути на Лівобережжя до Переяслава. Хмельницький, з свого боку, вислав до Трубецького посольство на чолі з П. Дорошенком, наказавши предложити нові статті та закликати царського посла до Трахтемирова. Трубецькой і воеводи категорично відмовилися їхати за Дніпро. Тоді Дорошенко подав проект нового договору і заявив: «Ці статті прислали Ю. Хмельницький і полковники і наказали прохати царя, щоб він прийняв гетьмана і В. З. під свою високу руку на цих статтях. Їм наказано ці статті оголосити і назад привезти». Трубецькой і воеводи вислухали статті й зауважили, що «въ тѣхъ статьяхъ многое написано вновь сверхъ прежнихъ статей, которые даны прежнему гетману, Б. Хмельницкому». З огляду на це вони відмовилися зараз обговорювати статті, а відклали справу до приїзду гетьмана й полковників у Переяслав. Трубецькой наказав списати для себе копію статей, а оригінал повернути Дорошенкові.

В статейному списку кн. Трубецького вміщено повний текст статей, привезених Дорошенком. Статті були складені на Генеральній раді в Жердевій долині, через що вони в історіографії одержали назву «Жердівських». Короткий зміст цих статей такий. У ст. 1-й згадується про те, що за славної пам'яті небіжчика Б. Хмельницького в Переяславі були ухвалені статті й стверджені «присягою обох сторін», та ставиться вимога, щоб права, вольності й привілеї, тоді надані, не були змінені і в чому-будь порушені. Ст. 2-а ставить умову, щоб на Україні, на обох сторонах Дніпра, царські воеводи були лише в Києві, як то було за Б. Хмельницького, в інших же городах, щоб жодного воеводи й

московських залог не було. А коли царське військо буде висилатися на Україну, то щоб воно було в «завідуванні гетьмана». Ця стаття, очевидно, була викликана свіжими подіями втручання воевод оружною рукою у внутрішні справи В. З. Ст. 3 містить вимогу, щоб цар не приймав жодних листів, які не будуть підписані гетьманом із приложенням військової печатки. Ця вимога була викликана зносинами Пушкаря, Барабаша та інших безпосередньо з царем, минаючи гетьмана, та прийманням у посольському приказі різних листів від невідвічальних (безвідповідальних.— *Ред.*) і ворожих гетьманові осіб. Ст. 4 і 5 говорять про уряд гетьмана: щоб в обиранні гетьмана старшим і меншим В. З. «вольная была, кого войско улюбитъ, елекція», до якої, крім населення В. З., ніхто б чужий не вмішувався. Новообраний гетьман має повідомляти царя про своє обрання через послів. Гетьмана одного мають усі полки й полковники обох боків Дніпра слухати і його наказові коритися. Знов же такі обидві ці статті були викликані подіями останніх днів, не визнанням Москвою вибору Виговського, втручанням Москви у справу виборів гетьмана та «непослушенством» Пушкаря, Барабаша й інш. Ст. 6 ставить вимогу, щоб влада полковників у В. З. не була порушувана, щоб вони у своїх «городах неотмѣнно зоставали», зокрема в Києві й в Старому Бихові. Тут малося на увазі вимогу Москви про передачу їй Бихова, а також утручання київського воеводи в компетенцію київського полковника. Ст. 7 вимагає підтвердження права приймати й відпускати чужоземних послів під умовою, що копії з посольських грамот і листів будуть висилатися цареві. Ст. 8 вимагає ствердження внутрішньої автономії держави: щоб усякого стану люди у В. З., особливо шляхта, знаходилися під присудом і відомом гетьмана, і щоб не терпіли жодних труднощів та утиску. Ст. 9 вимагає, щоб при мирових переговорах із сусідами, надто з ляхами, татарами, шведами й ін., були присутні «комісари» В. З. і, «повагу свою маючи, голос вільний подати могли». Стаття мала на увазі приклад недопущення послів В. З. на «Віленську комісію»² при переговорах із поляками, з приводу чого ще Б. Хмельницький склав рішучий протест. Ст. 10 повторяє ст. 13 проекту Б. Хмельницького про непорушність прав, вольностей і надань «всякому стану духовному й світському». Ст. 11 ставить умову, щоб усе, що в цей час діялося й стало, було «пущено у вічне непам'ятозлобіє і запомнення (забуття.— *Ред.*)» і нікого з В. З. не було карано. Ст. 12 і 13 торкаються прав київського митрополита: щоб митрополит київський і галицький, «юксар (екзарх) константинопольський» з усім, вищим і нижчим духовенством, «законним і світським», усіма монастирями й церквами як здавна, так і тепер належали до «извѣдужнѣйшого» патріарха константинопольського і послушенства йому віддавали і ні до кого іншого «верховности неналежной» не були «премушани». А після смерті митрополита обирання іншого митрополита київського або якого іншого владики проводилося, як і здавна, вільно, через о. о. (отців.— *Ред.*) єпископів, архімандритів і всього духовенства України та через старшину і народ наш. Наведені статті мали на увазі те «примушення», якого допускалася Москва, стараючися різними способами піддати київського митрополита і всю українську церкву під владу московського патріарха. Нарешті, ст. 14, подібно як і ст. 10 Зборівського договору, містить вимогу, щоб по всій Україні вільно було кожному фундувати школи й монастирі, а вже існуючі школи «всякого язика для ученія дітей» були вільні й не заборонялися. Автором цієї статті, певне, був молодий гетьман, що сам недавно побирав науку в Київській академії.

Порівнюючи наведені статті з попередніми договорами, бачимо, що ст. 11 та 14 взято з Зборівського договору, статті 5, 7, 8, 10 взяті з проекту договору Б. Хмельницького з 17 лютого 1654 р., а решта статей мала на увазі події, які сталися пізніше, після договору 1654 р. Заввага, що її зробив кн. Трубецькой з приводу Жердівських статей, немовби

в них додано багато нового супроти статей Б. Хмельницького, не відповідає дійсності, бо лише три статті з числа 14-ти можна назвати «новими». Це: ст. 9 про комісарів на мирових переговорах, ст. 11 про некарання за участь у боротьбі проти Москви на боці Виговського та ст. 14 про школи, та й то ст. 9 і 14 впливали з договору 1654 р., що забезпечував внутрішню автономію держави, а ст. 11 була зайвою з огляду на те, що самий факт згоди Москви на прийняття В. З. під високу царську руку на попередніх правах і вольностях містив у собі амністію. Отже, заввага Трубецького була лише вимівкою (відмовкою.— *Ред.*), яка не мала під собою жодної фактичної підстави.

Питання про Жердівські статті було, таким чином, відкладено надалі, бо на порядок дня стало більш спішне питання про те, хто до кого мав їхати: гетьман із полковниками до кн. Трубецького чи, навпаки, кн. Трубецької із товаришами до гетьмана. Ю. Хмельницький і полковники боялись їхати до Переяслава, бо добре знали, що оточені московським військом не зможуть вільно вести переговори в справі нових умов співжиття з Московією; вони бажали, щоб кн. Трубецької приїхав до Трахтемирова за Дніпро, де він, безперечно, мусив би піти на більші уступки. Це добре розумів кн. Трубецької і тому рішуче відмовився їхати, а на вперті вимоги Дорошенка навіть став загрожувати війною. Кінець кінцем погодилися на тому, що Дорошенко з товаришами залишиться в Переяславі, а до Ю. Хмельницького буде вислано окольничого Бутурліна, нібито приводити козаків до присяги. 10 жовтня Ю. Хмельницький із старшиною прибули до Трубецького. Він зустрів їх чемно, похвалив за те, що знову приходять під царську високу руку, обіцяв, що цар подарує полковникам їх провину, й оголосив царський наказ, щоб у Переяславі було скликано Генеральну раду для обрання гетьмана й для ухвали договірних умов. Протягом 13 і 14 жовтня до Переяслава прибули з військом воеводи Шереметев і Ромодановський, наказний гетьман Безпалій, старшина й козаки лібоверезних полків, а також війти, бурмистри й міщани з більших міст. Кн. Трубецької викликав також для участі в Раді ніжинського протопопа Максима Филімоновича, щирого приятеля Москви, та переяславського — Григорія Бутовича.

15 жовтня відбулися урочисте прийняття Ю. Хмельницького й старшини московським посольством і слідом за цим перша конференція. Кн. Трубецької оголосив свою посольську грамоту, прочитав статті, «каковы даны прежнему гетману Б. Хмельницкому», і нові статті, які «сверхъ прежнихъ для подтвержденія присланы отъ вел[икого] г[осударя]», та оголосив указ, що «всему В. З. быть вел. г-ря подъ самодержавною рукою на тѣхъ прежнихъ и на новыхъ статьяхъ». Вислухавши статті, гетьман і старшина заявили, що треба нові й давні статті прочитати на Раді. Далі кн. Трубецької підняв питання про Сіверщину. «Цар наказав, — заявив Трубецької, — щоб воеводи були в Новгороді-Сіверському, в Чернігові, Стародубі, Почепі, і щоб воеводи відали всіма справами в цих городах і в їх повітах, бо ці города здавна належали до Московської держави, а не до Малої Росії. Козаки, які мають там землі, нехай лишаються і займаються своїми промислами, якщо не можна їх вивести в інші міста». На це Ю. Хмельницький і старшина відповіли, що в тих городах живе багато козаків, які придбали багато земель і худоби. Новгород-Сіверський, Почеп і Стародуб приписані до Ніжинського полку, а в Чернігові є свій власний полк. Коли вивести козаків, то це цілком зруйнує їх, а, крім того, це порушить права й вольності В. З. А тим часом у царських грамотах цар гарантував непорушність прав і вольностей козацьких. Тому нехай ці города й надалі залишаються при В. З. Коли ж кн. Трубецької продовжував сперечатися та вдався в історичні екскурси, тоді Ю. Хмельницький і старшина заявили, що просять царя, щоб ці города й надалі лишилися при Війську, і радять Трубецькому, щоб він нічого не оголо-

шував на Раді про зазначені городи, бо «только про то на Радѣ объявить, и въ В. З. междуусобію успокоенія не чаять». Цей останній аргумент вплинув на Трубецького, і він припинив дальші розмови. На цьому конференцію покінчено.

Далі в статейному списку описано Переяславську раду, що відбулася 17 жовтня 1659 р. «По указу вел. г-ря... ближній бояринъ... кн. Трубецькой... бояринъ Шереметевъ, бояринъ кн. Ромодановскій» та інші... «въ Переяславѣ Раду учинили» і наказали, щоб В. З. обрало по своїм правам і вольностям гетьмана. Вираз «учинили Раду» цілком відповідає дійсності, бо кн. Трубецькой не тільки сам призначив місце для Ради, сам скликав Раду, але, крім великої сили військової, якою розпоряджав у Переяславі, ще й наказав кн. Долгорукому своїми полками оточити все місце, де зібралася Рада. На Раді наказний гетьман³ І. Безпалій, обозний⁴, судді, полковники і вся старшина й чернь обрали на гетьмана Юрія Хмельницького. Після обрання кн. Трубецькой наказав прочитати на Раді «прежнія статьи, каковы даны въ прошломъ 162 (1654) году прежнему гетману, Б. Хмельницкому, и всему В. З., и сверхъ прежнихъ статей новыя статьи, которыя по указу вел. г-ря нынѣ вновь прибавлены». Потім гетьман і старшина склали цареві присягу на те, що бути їм під царською високою рукою «въ вѣчномъ подданствѣ, на вѣки неотступномъ, на тѣхъ статьяхъ, которыя постановлены на Радѣ». Як давні, так і нові статті були скріплені підписами гетьмана й старшини. «И всего на Радѣ постановлено, — додає статейний список, — прежнихъ — 14, а новыхъ — 18 и обоево — 32 статьи». Що ж торкається Жердівських статей, то, як сказано в статейному списку, «тѣ всѣ статьи на Радѣ отговорены, что тѣмъ статьямъ не быть, а быть по тѣмъ статьямъ, которые на Радѣ постановлены». Вираз «отговорены» означає, що кн. Трубецькой, спираючися на московське військо, примусив гетьмана й старшину відмовитися від Жердівських статей. За наказом царським кн. Трубецькой запорядив, щоб із давніх і нових статей було списано копії, з яких одну передав гетьманові, а інші — Шереметеву для того, щоб «по указу вел. г-ря съ того списка напечатать многія книги и тѣ печатныя книги изъ Кіева разослать во всѣ черкаскіе полки⁵, чтобы тѣ статьи вѣдомы были во всѣх полкахъ всему В. З.».

На Генеральній раді в Переяславі було «постановлено» давніх — 14 статей і нових — 18. «Прежними статьями» статейний список називає статті, що були складені в Москві 27 березня 1654 р. і переслані Б. Хмельницкому через його послів, Самійла Богдановича й Павла Тетерю. Що це так, видно з тих указівок, які були зроблені в таємних наказах кн. Трубецькому. Там говориться, щоб на Раді були оголошені «статьи, каковы были даны Б. Хмельницкому через посланниковъ Богдановича и Тетерю», а в списі документів, пересланих із Москви кн. Трубецькому, під ч. 5 уміщено «Списокъ съ прежнихъ статей, каковы даны Самойлу Богданову да Павлу Тетерѣ». В статейному списку також зазначено, що під час Переяславської ради було прочитано статті, які були дані Б. Хмельницкому і В. З. 1654 р. Таким чином, коли б Москва та її посол кн. Трубецькой обмежилися були лише наведеними вище вказівками та посиланням на давні статті Б. Хмельницького з р. 1654, то в дослідників не було б найменшого сумніву, що на Раді в Переяславі дійсно були відчитані й підтверджені відомі вже нам статті, числом 11, у редакції 27 березня 1654 р.

Але кн. Трубецькой не обмежився простим посиланням на «прежніє статьи», він уписав ці статті in extenso (повністю, цілком. — *Ред.*) у свій статейний список поруч із новими статтями, ухваленими на Раді. Він мусив це зробити, бо мав царський наказ, щоб давні й нові статті були надруковані й розіслані по всіх полках для відома. Завдяки цьому

до нас дійшов разом із статейним списком кн. Трубецького повний текст «прежнихъ статей», у цьому списку вміщених. Коли порівняємо текст статей Б. Хмельницького з дати 27 березня 1654 р., дійсно переданих через послів Богдановича й Тетерю, з текстом статей, що були вписані в статейний список Трубецького, то побачимо, що тексти обох редакцій не подібні один до одного, як того треба було б чекати, маючи на увазі, що і в наказах Трубецькому, і в його статейному списку мова йшла тільки про ті статті, які були передані в Москві 27 березня 1654 р. Дослідники (перший Карпов) уже давно звернули увагу на таку різницю текстів редакції 1654 і 1659 рр., і з приводу цього в літературі, можна сказати, й до цього часу точиться спір про те, яку з двох означених редакцій треба вважати за автентичну, остаточну. З огляду на важливість для нашої теми питання про автентичність статей Б. Хмельницького в редакції 1659 р. вважаю за потрібне спинитися на цьому питанні та в'яснити його на підставі історичних документів, якими розпоряджає наука.

Обговорюючи справу переговорів посольства В. З. з боярами в Москві в березні 1654 р., ми в'яснили на підставі документів московських архівів: перше, що козацьким послам С. Богдановичеві й П. Тетері при їх від'їзді з Москви 27 березня 1654 р. передали бояри основні акти договору 1654 р.—жалувану царську грамоту Б. Хмельницькому і В. З. та 11-ть статей (обидва з датою 27 березня 1654 р.); друге, що жодних інших актів, що містили в собі умови договору В. З. з Москвою, в той час послам не було дано. З другого боку, на підставі пізніших автентичних документів було доведено, що як за життя Б. Хмельницького, так і після його смерті аж до р. 1658 включно обидві договірні сторони, В. З. й Москва, при різних пересправах і посольствах завжди посилалися або на жалувану грамоту, або ж на статті в редакції 27 березня 1654 р. і жодної іншої редакції статей не знали. При цьому ми зазначили дуже характеристичний факт, що представники Москви, посилаючись на статті в редакції 1654 р., цитували чернетку цих статей, яка переховувалася в московському посольському приказі і яка мала власноручну приписку думного дяка Алмаза Іванова, а тим часом в оригінальній редакції статей 1654 р., написаній «білоруським письмом» і переданій послам Б. Хмельницького, цієї приписки не було вписано з наказу того ж дяка Алмаза Іванова. Ми послалися також і на кількаразові офіційні заяви в царських грамотах і наказах про те, що жодних інших статей, крім переданих через послів Богдановича й Тетерю, не було складено й переслано («не было всчинивано и посылаемо»). В останній раз така заява була вміщена в таємному наказі кн. Трубецькому на початку р. 1659. Вищенаведені факти самі по собі свідчать, що в березні 1654 р. не існувало інших статей, крім статей в редакції 27 березня 1654 р., зміст яких проаналізовано вище.

До такого ж висновку прийдемо, коли проведемо аналіз тексту статей в редакції 1659 року. Порівнявши статті договору 1654 року в редакції 27 березня з тими статтями, які вмістив у своєму статейному списку князь Трубецькой під іменем «прежнихъ статей, которые даны были Б. Хмельницкому через посланниковъ С. Богдановича и П. Тетерю», можна зауважити: перше, що в редакції Трубецького є 14 статей, а не 11, як то є в редакції 27 березня 1654 р.; друге, що за винятком ст. 14 в ред. 1659 р., яка майже дослівно повторює ст. 6 в редакції 27 березня 1654 р. (про видачу грамоти на маєтності митрополитові й духовенству), та ст. 5 ред. 1659 р., яка переказує зміст ст. 2 та 3 ред. 1654 р. (про надання млинів і платні на видатки писареві, суддям, полковникам і осавулам), всі інші статті редакції 1659 р. не мають нічого спільного з статтями в редакції 27 березня 1654 р. Коли ж порівняти редакцію 1659 р. з проектом договору, складеного в Чигрині та поданого послами Б. Хмельницького

в Москві боярам 14 березня 1654 р. (23 статті за власноручним підписом Б. Хмельницького), то можна прийти до висновку, що редакція 1659 р. досить близько стоїть до тексту зазначеного проекту договору, але різниться від нього способом викладу: тим часом як у проекті договору статті написано від імені Б. Хмельницького і В. З. прямими реченнями, зверненими до царя (въ началъ изволь твое ц. в-во подтвердить права и вольности наши» ... «урядники изъ нашихъ людей» і т. п.), статті в редакції 1659 р. написані у формі непрямих речень, переказу змісту проекту («чтобъ ц. в-во изволилъ подтвердить права и вольности войсковыя»... «урядники изъ ихъ же людей» і т. ін.). Виходить нібито, що автор редакції 1659 р., маючи перед собою текст проекту договору й статті в редакції 27 березня 1654 р., зробив досить близький до тексту переказ змісту договору. Але автор редакції 1659 р. цим не обмежився він поробив дуже важливі зміни в умовах договору 1654 р. і в указах царя та ще й додав нові умови, нові укази, які разом із змінами значно обмежили права В. З., признані йому договором 1654 р. Загальне враження від редакції 1659 р. таке, що вона являє з себе на вмісну підробку договору 1654 р. з метою ствердити на Переяславській раді замість дійсного тексту договору 1654 р. цей сфальшований текст і тим непомітно обмежити основні права й вольності В. Запорозького. Не торкаючись подробиць, які вже досить висвітлені в літературі, ми на цьому місці спинимося на головних і найважливіших змінах і додатках, які зроблені в редакції 1659 р., та наведемо ті аргументи, які переконують нас у тому, що редакція 1659 р. являє з себе не «остаточну, автентичну редакцію» договору 1654 р., а підробку, фальсифікат цього договору.

Стаття 4-а в редакції 1659 р. про вільне обрання гетьмана повторює статтю 6-у проекту договору й відповідне місце грамоти з 27 березня 1654 р. Але до царського указу в редакції 1659 р. додано такі слова: «А по обраніи гетману ѣздить къ вел. г-рю, царю и вел. князю Алексію Михайловичу, всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи самодержцу, къ Москвѣ и видѣти его государскіе пресвѣтлые очи; и вел. г-рь, е. ц. в-во, пожалуетъ гетмана по чину: булаву и знамя и на гетманство свою государеву жалованную грамоту дать ему велить». З приводу цього додатку треба насамперед зазначити, що стаття 6-а проекту договору була складена в загальнішій редакції, яка давала можливість пристосувати цю умову до випадків смерті взагалі всіх гетьманів і до виробу на їх місце нових. Навпаки, додаток до статті в редакції 1659 р. про те, щоб обраний гетьман їздив до царя, має не загальну, а спеціальну редакцію та передбачає лише випадки вибору гетьмана за царювання Олексія Михайловича. Далі своїм змістом додаток цей, будучи певним обмеженням влади гетьмана, суперечить указові царя, висловленому в жалуваній грамоті Б. Хмельницькому 27 березня 1654 р., де з приводу обрання гетьмана лише зазначено: «а кого гетмана оберуть, и о томъ писать къ намъ, вел. г-рю, да тому жъ новообраному гетману на подданство и на вѣрность вѣру намъ, вел. г-рю, учинить»...

Далі питання про приїзд новообраного гетьмана підняв був р. 1658 боярин Хитрово, який зробив таку пропозицію Виговському. Той обіцяв приїхати, але потім відмовився через небезпеку війни. Вдруге питання про приїзд було піднято р. 1659 в таємному наказі кн. Трубецькому. «И буде послѣ вѣры — стоить у наказі, — гетман учнетъ бить челомъ на подтверждение гетманства его о государственной подтвержденной грамотѣ, и князю Трубецкому новообраному гетману говорить, чтобъ онъ, гетманъ, ѣхалъ челомъ ударить къ е. ц. в-ву, къ Москвѣ, и какъ онъ, гетманъ, будетъ на Москвѣ... и ц. в-ву челомъ ударить и пресвѣтлые ево государскіе очи увидитъ, и вел. г-рь, е. ц. в-во, увидя ево, гетмана, вѣрное подданство, пожалуетъ, на подтверждение гетманства свою ц. в-ва жалованную грамоту дати ему велить». Наведена інструкція є найкращий доказ того, що царського указу про обов'язко-

вий приїзд до царя новообраних гетьманів до року 1659 не існувало, бо коли б такий указ був, тоді не потрібно було б прикладати стільки зусиль, щоб переконати гетьмана їхати до царя; досить було б послатися на 4-у статтю договору.

В цій же 4-й статті редакції 1659 р. царський титул написано так: «всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи самодержцу». Постає питання, з якого часу в царському титулі почали писати додаткові титули: «Малыя и Бѣлыя Россіи»? Щодо титулу «Малыя Россіи», то вперше цей додаток до попереднього царського титулу «всея Русіи самодержецъ») було написано в царській грамоті Б. Хмельницькому про народження царевича з 9 лютого 1654 р. та в царських жалуваних грамотах і в 11-ти статтях із 27 березня 1654 р. Відомо також, що 21 березня 1654 р. цар видав наказ, щоб була виготовлена «большая серебряная государственная печать съ новоприбылыми титулами». Що ж торкається титулу: «и Бѣлыя Россіи», то питання про час, з якого почали офіційно вживати цього титулу, в літературі спірне. В. Щербина доводить, що на згаданий вище новий державній печатці вже був титул «и Бѣлыя Россіи», що нібито цією печаткою була припечатана жалувана грамота Б. Хмельницькому на Гадяч із 27 березня 1654 р. та що найдавніший документ із цим титулом — це царська грамота міщанам білоруського міста Веліжа, датована 4 жовтня 1654 р. З другого боку, М. Петровський посилається на примітку архівістів на документах «Дворцового разряда» 1653—1654 рр. такого змісту: «Іюля въ 1 день 7162 (1654) государь указалъ свое государское именованіе во всякихъ дѣлахъ писать: «всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи самодержецъ». Але, як зауважує автор, оглянути в натурі тепер це місце в документах не вдалося: воно занадто зотліло. Пославшись на цю заввагу М. Петровського, М. Грушевський, з свого боку, наводить таке місце з промови царської, виголошеної іменем царя думним дяком С. Заборовським 3 вересня 1655 р.: «І так з ласки Божої вчинились ми вел. государем на предківських землях наших, на вел[икому] кн[язівстві] Литовському, на Білій Русі, на Волині й Поділлі, й веліли писати нас у государськ[им] титулі великим князем Литовським і Білої Русі, Волинським і Подільським» (Полное Собрание Законовъ Рос. Имп., ч. 164). Цей царський наказ було розіслано з московського приказу 19 вересня 1655 р. всім провінціальним урядам, і з цього часу ці «новоприбулі титули» входять в урядову практику. Що ж до висновків В. Щербини і вказівки М. Петровського, то М. Грушевський цілком слушно зауважив: «Треба подумати, чому перший царський указ про титули (1 липня 1654 р.) припинили виконувати і чому треба було дати новий указ. Також треба перевірити автентичність грамоти м. Веліжу та печатку на Гадяцькі привілеї». Завваги цілком слушні, бо в тексті грамоти на Гадяч, як і у всіх інших грамотах і актах із 27 березня 1654 р., царський титул написано без додатку «и Бѣлыя Россіи»; друге, як зазначено в Актах исторических, де надруковано грамоту м. Веліжу (т. IV, ч. 91), «государственная печать» на цій грамоті «искрошилась». Знов же трудно пересвідчитись, чи дійсно було видано указ із 1 липня 1654 р. про царські титули, бо коли б такий указ було дійсно видано, то не постало б питання, чому припинено його виконувати. В своїй праці про статті Б. Хмельницького в редакції 1654 р. я послався був, як на перший документ із титулом «Бѣлыя Россіи», на царську грамоту могилівському райці Прокопові Лукіянову з дня 7 вересня 1655 р., керуючися приміткою редактора Г. Карпова під цим документом: «титуль «Бѣлыя Россіи» употребляется въ первый разъ». Для нашої теми з поданого матеріалу досить буде занотувати, що ніхто з авторів, і сам Щербина, не довів, що титул «и Бѣлыя Россіи» почато писати в царських грамотах і в 11-ти статтях редакції 27 березня 1654 р. того ж дня, коли були датовані статті, передані Б. Хмельницькому через його послів, або раніше цієї дати. Коли прийняти

навіть за найстарший документ з цим титулом грамоту м. Веліжу, то й тоді першим днем, з якого почали вживати цей титул, буде 4 жовтня 1654 р. Отже, факт, що в ст. 4-й редакції 1659 року вжито царського титулу «и Бѣлыя Россіи», безперечно свідчить, що ця стаття, як і інші в редакції 1659 р., не могли бути написані раніше 4 жовтня 1654 р., то значить не були написані в березні 1654 р., як то гадають Г. Карпов і інші автори, що поділяють його думку. Беручи на увагу московський формалізм та тяжкі кари за найменші помилки в царському титулі, не можна припустити, щоб автор статей редакції 1659 р. міг зробити огріх чи помилку. Коли ж він написав царський титул із додатком «и Бѣлыя Россіи», то це свідчить про те, що він писав статті тоді, коли вже був указ цей додаток писати, себто після 27 березня 1654 р.

8-ма та 14-та статті в редакції 1659 р. торкаються прав духовенства та київського митрополита. 14-та стаття повторює статтю 6-у в редакції 1654 р. Що ж до статті 8, то вона в першій своїй частині відповідає статті 13 проекту Б. Хмельницького, причому про київського митрополита тут зовсім не згадується. Але після царського, що стверджував статтю, указу («какъ права духовныя, такъ и мірскія ни въ чемъ нарушены не будутъ») в статті 8-й редакції 1659 р. додано: «А митрополиту кievскому, такъ и инымъ духовнымъ Малыя Россіи быть подъ благословеніемъ святѣйшаго патріарха московскаго и всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи, а в права духовныя святѣйшій патріархъ вступати не будетъ». Ні в проекті Б. Хмельницького, ні в редакції 27 березня 1654 р., ані в жалуваній грамоті такого указу нема. В. Ейнгорн у праці, присвяченій зносинам українського духовенства з Москвою, висловив здогад, що розмова про підлеглість київського митрополита московському патріархові могла початися в Москві в березні 1654 р., але про це, можливо, й не було записано в статтях Б. Хмельницького. На іншому місці Ейнгорн категорично стверджує, що формальні переговори про підлеглість митрополита почалися лише в Смоленську в липні 1654 р., але були відкладені й закінчилися лише р. 1686. Дійсно, в документах, що торкаються переговорів послів Б. Хмельницького в Москві в березні 1654 р., ніде нема найменшої згадки про те, щоб в цей час було піднято питання про підлеглість київського митрополита московському патріархові. В листі до царя з 25 травня 1654 р. Б. Хмельницький ще іменує митрополита «митрополитом київським, галицьким і всеї Малої Росії, екзархом святішого престолу константинопольського», так само він іменує митрополита Сильвестра Косова і в грамоті до царя з 28 липня 1654 р., в якій припоручає його цареві. Але й літом 1654 р. цар, зайнятий війною з Польщею, не вирішив питання про підлеглість митрополита московському патріархові. Це питання підняла Москва після смерті Б. Хмельницького. Вже хворий, вислав був Хмельницький посла Коробку до царя з повідомленням про смерть митрополита Сильвестра Косова; посол, із намови Виговського, як гадає Ейнгорн, просив у посольському приказі, щоб до Києва прибув московський патріарх Никон та благословив молодого Юрія на гетьманство і висвятив кандидата на митрополита. Без сумніву, внаслідок цього прохання цар наказав воеводі Бутурліну намовити київське духовенство, щоб воно згодилося прийняти «благословеніє» московського патріарха. В листі до царя з 28 серпня 1657 р. Бутурлін писав, як він намовляв духовенство, що зібралося в Києві для обрання митрополита: «Чтобъ они твоей милости поискали и прямую правду свою... совершенно показали и были бъ подъ послушаніемъ и благословеніемъ святѣйшаго Никона, патріарха московскаго». Інокентій Гізель та київське духовенство дали себе переконати, але потім гетьман Виговський узяв цю справу у свої руки, не дозволив посланцям духовенства їхати до Никона та наказав Лазареві Барановичу провести вільне обрання митрополита. У грудні на

київського митрополита було обрано Дениса Балабана, а жадання царя, щоб митрополит не приймав посвячення від константинопольського патріарха, доки гетьман не поїде до Москви, не було виконане. За гетьманства Ю. Хмельницького питання про митрополита було так вирішено. В п. п. 12 та 13 Жердівських статей були поставлені вимоги, щоб «архієпископ, митрополит київський, галицький, юксарь константинопольський з усім духовенством до святішого і звідужнішого патріарха константинопольського належали й послушенство отдавали, яко перед тим здавна бувало»... Ці вимоги кн. Трубецької відкинув, натомість подав на затвердження статтю 8-у про підлеглість митрополита московському патріархові. Невдоволений цим, Ю. Хмельницький, виряджаючи 23 грудня 1659 р. до Москви послів, наказав їм: «О духовенствѣ малороссійскомъ договариваться у е. ц. в-ва послы наши имѣють: такъ какъ за небошика родителя нашего въ статьяхъ постановлено было, чтобъ духовенство малороссійское при давнихъ вольностяхъ своихъ отъ е. ц. в-ва цѣло сохранено и чтобъ вольная елекція, или обраніе, митрополитовъ духовенству малороссійскому... было; а что есть о начальствѣ патріаршомъ, отъ котораго бы имѣли митрополиты наши малороссійскіе благословеніе брати, о томъ намъ мірскимъ говорить не надлежитъ, но на что большій патріархъ константинопольскій изволить, на томъ и мы пребывать будемъ. А въ статьяхъ, каковы даны прежнему гетману Б. Хмельницкому, а нынѣ въ Переяславѣ тѣ статьи на Радѣ подкрѣплены (так іменує Ю. Хмельницький статті в редакції 1659 р.), написано...» (і далі наводиться текст статті 8, поданий уже вище). На цю вимогу цар видав надзвичайно характеристичний указ: «Царское величество указалъ, чтобъ быть тому по нынѣшнему Переяславскому договору, потому что, будучи на нынѣшней Радѣ, духовенство приговорило, что быть тому такъ, какъ написано». Важно зазначити, перше, що в цьому царському указі «прежнія статьи Б. Хмельницкаго», себто статті в редакції 1659 р., названо «нынѣшнимъ Переяславскимъ договоромъ», а друге, що, не маючи можливості відкинути вимогу Ю. Хмельницького таким аргументом, що, мовляв, так постановлено в договорі 1654 р., цар наказує залишити справу так, як написано в статті 8-й, бо духовенство «приговорило», щоб так було, як у статті написано. А на Переяславській раді, як було вже сказано, духовенство заступали з наказу кн. Трубецького ніжинський протопоп Максим Филімонович та переяславський — Гр. Бутович. Більш переконливого доказу проти автентичності статей у редакції 1659 р. трудно знайти. Таким чином, вищенаведені документи стверджують, що додаток до ст. 8 в редакції 1659 р. не міг з'явитися року 1654, його зроблено далеко пізніше. На це вказує також іменування патріарха Никона патріархом «и Бѣлыя Россіи».

9-та стаття в редакції 1659 р. своєю формою представляє указ царя, а своїм змістом суперечить статті 14-й проекту Б. Хмельницького і ст. 5-й в редакції 1654 р. та царським указам, що їх під цими статтями підписав власноручно дяк Алмаз Іванов. «Гетману, — сказано в ст. 9, — пословъ и посланниковъ и гонцовъ изъ окресныхъ и ни изъ которыхъ государствъ къ себѣ не принимать и противъ тѣхъ присылокъ въ окресныя и ни въ которыя государства не посылать для убытку денежныхъ и иныхъ всякихъ расходовъ войска Запорожскаго, развѣ о какихъ дѣлѣхъ поволить вел. г-рѣ, е. ц. в-во, ему, гетману, въ которое государство послать; а которые послы и посланники и гонцы изъ окресныхъ государствъ учнутъ къ нему, гетману, приѣзжать, и имъ отказывать: какіе у нихъ дѣла есть, и они бы ѣхали къ великому государю, къ е. ц. в-ву, къ Москвѣ». За змістом цього указу гетьман і В. З. обмежуються в закордонних зносинах: без дозволу царя гетьман не має права висилати й приймати послів від чужих держав і повинен посилати їх до царя. Тим часом, як видно з царських указів, даних на статтю 14-у проекту Б. Хмельницького та на ст. 5-у в редакції 27 березня 1654 р., та з

жалуваної грамоти Б. Хмельницькому з 27 березня 1654 р., право чужоземних зносин було признане за гетьманом і лише були обмежені зносини з польським королем і турецьким султаном. Щоб пояснити таку суперечність між царськими указами в справі закордонних зносин, Г. Карпов висловив припущення, що перші царські укази, які дозволяли зносини, були пізніше змінені, але ця думка не спирається на які-будь документальні дані. Навпаки, пізніші за договір 1654 р. документи свідчать, що такої зміни не було зроблено і що при посилках на статті Б. Хмельницького як у Москві, так і на Україні завжди цитувалися укази царя в редакції 27 березня 1654 р.

10-а стаття редакції 1659 р. як формою, так і змістом (про відносини до кримського хана) також є указ царя та суперечить ст. 22 проекту Б. Хмельницького й ст. 10 редакції 27 березня 1654 р. Під цими останніми статтями було вміщено такий указ царя: «Царское в-во указалъ, и повелѣніе на Донъ къ козакамъ послано: буде кримскіе люди задору никакого не учинятъ, и на нихъ ходитъ и задора чинитъ не велѣно; а будетъ кримцы задоръ учинятъ, и въ то время ц. в-во укажетъ надъ ними промыслъ чинитъ». Указ є в прямому зв'язку з пропозицією Б. Хмельницького, де він зазначив, що коли орда нападе, тоді треба наступати від Казані та Астрахані та вислати донських козаків, а тепер ще татари «в братстві», дати їм реченець (строк.— *Ред.*) і не зачіпати. В указі ж, що становить зміст ст. 10 в редакції 1659 р., наведено зовсім іншу думку: «А съ крымскимъ ханомъ, кромѣ миру, никакой ссылки не имѣтъ, а миръ имѣтъ съ нимъ по указу е. ц. в-ва для того, чтобъ на жителей войска Запорожскаго татаровя изъ Крыму войною не ходили и ихъ не разоряли, и въ полонъ не имали, и гуляки бѣ изъ Крыму или нагайскіе изнѣвѣсть ихъ же черкасъ не разоряли и въ полонъ не имали». Пригадуючи політичні й військові обставини, за яких складався договір 1654 р., можна сказати, що до цих обставин більше підходять статті 22 та 10 в редакціях 1654 р., ніж ст. 10 в редакції 1659 р. Крім того, маємо ще й безпосередній доказ на те, що до 1658 р. офіційно визнавався за автентичний текст статті 10-ої в редакції 1654 р.: в наказі бояринові Хитрову, посланому до Виговського 1658 р., наведено текст статті 10 в редакції 1654 р.

Нарешті, в порівнянні до проекту Б. Хмельницького і до редакції 27 березня 1654 р. автор редакції 1659 р. не включив у цю редакцію: ст. 3 про права шляхти та статей 19, 20 та 23 про висилання війська до Смоленська, про охорону кордонів України та про Кодак, певне, на тій підставі, що ці питання втратили свою актуальність пізніше. Тим часом ці статті були характеристичні для договору 1654 р., який мав на меті військовий союз для боротьби з Польщею. Ми маємо документальні докази на те, що в 1657—8 рр. офіційно цитувалися статті 19, 20 та 23, викинуті з редакції 1659 р.

Цікаво зазначити тут ще такі факти. Статті в редакції 1659 р. в повному їх тексті вписано в статейний список князя Трубецького. Це — єдиний документ, з якого потім робилися всякі «списки» — копії цих статей. Але в московських архівах і до цього часу не знайдено ніде не тільки «автентичного» тексту цих статей, а навіть чернеток чи копій статей. З другого боку, не знайдено до цього часу оригіналів тих наказів (особливо наказу «без черна», писаного рукою Алмаза Іванова) і грамот, які були послані кн. Трубецькому з стольником С. Бутурліним, рівно ж і оригіналу «списка прежних статей Б. Хмельницькаго», який також був йому пересланий. Як засвідчує редакція т. IV Актів ЮЗР, де надруковано статейний список Трубецького, список цей складався з книги, яка містила в собі 30 зшитків, але 30-го зшитка тепер бракує. Не можна припустити, щоб випадково зникли десь в архіві всі ті документи, які зараз торкаються 14-ти статей у редакції 1659 р.; очевидно, це було зроблено навмисне, може, для того, щоб приховати всякі сліди підробки договору 1654 р.

Зводячи докупи наведені висновки з висновками, до яких ми прийшли після перегляду архівних документів, що торкаються пересправ у Москві в березні 1654 р., можемо ствердити: перше, що єдиний і остаточний текст договору Б. Хмельницького з Москвою з р. 1654 міститься в царських жалуваних грамотах Б. Хмельницькому і В. З. та в 11-ти статтях із 27 березня 1654 р., що були передані в Москві послам Богдановичеві й Тетері; жодних інших статей в іншій редакції в березні 1654 р. не було складено. Друге, так звані «прежніє статті Б. Хмельницького», числом 14, що були оголошені на Раді в Переяславі й скріплені підписами Ю. Хмельницького й старшини, всупереч заяві кн. Трубецького не були тими статтями, які передані були в Москві послам Б. Хмельницького 27 березня 1654 р.; форма й зміст 14-ти статей свідчать, що вони були складені після 27 березня 1654 р., не раніше, як у самому кінці 1658 або на початку 1659 року.

На підставі всього вищесказаного приходимо до єдиного правильного висновку, що так звані «Статті Б. Хмельницького» в редакції 1659 р.—це підробка, фальсифікат автентичних статей договору 1654 р. Судячи з указівок деяких документів (таємні накази кн. Трубецькому, наказ про видруккування статей та інш.), статті в редакції 1659 р. були складені в Москві та були вислані в м[ісяці] лютому 1659 р. кн. Трубецькому під іменем «прежнихъ статей Б. Хмельницького», причому, маючи точні відомості, що автентичного тексту договору 1654 р. у гетьмана Ю. Хмельницького й у старшини нема, московський уряд використав цю нагоду, щоб підробкою дійсного договору 1654 р. змінити в дуже важливих точках умови цього договору в напрямі обмеження прав і вольностей Війська Запорозького.

Цей наш висновок, висловлений нами в цитованій праці про статті Б. Хмельницького, поділяє й акад. М. Грушевський, який, переглянувши всю літературу цього питання, в IX томі Історії України-Руси пише: «Погляд п. Шафранова був прийнятий потім у працях Ейнгорна, Нольде і Розенфельда, в моїй студії про Переяславську умову, останніми часами ще раз переглянутий і підтриманий А. І. Яковлевим у спеціальній студії, і, неважаючи на зусилля В. І. Щербини підтримати стару теорію Карпова, я не вважаю можливим вернутись до неї після всього зробленого для висвітлення анахронізмів статей Трубецького» (стор. 813). А в іншому місці М. Грушевський висловився так: «Замість автентичних статей московські дяки підсунули українській стороні їх довільну переробку-фальсифікат» (стор. 866). Ми мусили спинитися довше на статтях у редакції 1659 р. тому, що ці підроблені статті в дальшій історії відносин України й Москви, починаючи з Переяславської ради, заступили дійсний договір Б. Хмельницького та що, незважаючи на великі зусилля, яких уживали наступні гетьмани, щоб повернути дійсний договір Богдана Хмельницького, ця московська підробка під іменем «прежних статей Богдана Хмельницького» так і залишилася назавжди як дійсний договір між Україною й Москвою: її мусили стверджувати присягою й підписами всі наступні гетьмани.

Перейдемо тепер до «нових статей», які були предложені кн. Трубецьким на Переяславській раді. В таємному царському наказі Трубецькому подано в загальних рисах основні умови, які мали бути поставлені гетьманові та В. Запорозькому. З «розпису» паперів, що були переслані кн. Трубецькому з Москви, не видно, щоб йому було прислано готовий текст нових статей. Та й у примітці перед статтями зазначено, що ці нові статті «постановлены сверхъ прежнихъ статей» по указу царському. На підставі цього треба думати, що нові статті складало на місці, в Переяславі, московське посольство за вказівками кн. Трубецького.

Нових статей статейний список нараховує 18, але в дійсності їх позначено 19, хоч під ст. 18 нема санкції. Щодо редакції нові статті значно різняться від редакції статей 27 березня 1654 р. Коли в цих

останніх кожна стаття являє пропозицію з боку Б. Хмельницького і В. З., а указ царя, підписаний під статтею, є формулою прийняття статті або зміни її умов царем, то в нових статтях 1659 р. лише одна стаття — 17-а — є пропозицією Ю. Хмельницького й старшини та має формулу прийняття її царем («и вел. г-рь пожаловаль, указаль быть по их челобитью»); решта статей — це пропозиції з боку царя, які були прийняті й стверджені гетьманом та В. З. такою формулою: «И гетманъ, и полковники, и вся старшина, и чернь на Радъ, выслушавъ сю статью, приговорили быть сей статьѣ такъ, какъ написана». Через таку різницю в способі формулювання й затвердження нові статті, порівнюючи з статтями 1654 р., виразніше заховали характер договору двох пертрактуючих сторін — Москви й В. З., хоч треба констатувати, що на цей раз воля В. З., як сторони в договорі, була в значній мірі обмежена й не могла виявитися вільно, бо знаходилася під примусом військової сили другої сторони — Москви.

Після цих завваг щодо зовнішньої форми нових статей перейдемо до аналізу їх внутрішнього змісту. Зазначимо насамперед, що на змісті нових статей у значній мірі відбилися події боротьби Москви з Виговським, так що в багатьох випадках у статтях почувається нібито помста за поразку кн. Трубецького й політики Москви: уводиться санкція карі на горло за порушення окремих статей (4, 6, 10, 12, 16, 18) і всіх взагалі (19), складено спеціальні статті, що торкаються «измѣнника — Ивашки Выговскаго», його жінки, дітей, братів та «иныхъ Выговскихъ» (ст. 9), а також і всіх, «которые были въ совѣтъ съ измѣнникомъ съ Ивашкомъ Выговскимъ» (ст. 10); і, навпаки, поставлено під охорону Москви наказного гетьмана Ів. Безпалого та інших лівобережних полковників, що стояли на боці Москви (ст. 12).

Складаючи нові статті, кн. Трубецькой і дяки зовсім не рахувалися з основним договором 1654 р., навіть із фальсифікатом його, затвердженим на Раді, і в багатьох точках його порушують. Статті 1, 2 і 4 обмежують права гетьмана й В. З. вільно розпоряджати військовою силою Української держави: гетьман сам із усім військом, або й окремими відділами війська, не має права воювати з сусідніми державами або їм допомагати без царського дозволу; навпаки, гетьман і все військо повинні бути готовими йти туди, куди цар каже. Такої постанови в основному договорі не було: він передбачав лише взаємний союзний обов'язок сторін допомагати одна одній військовою силою. Стаття 5-а вперше санкціонує посилку царських воевод із військовими залогами до міст: Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава й Умані «для обороны отъ непріятелей». Воевод у Переяславі й Ніжині буде утримувати Москва, а в Києві, Чернігові і Брацлаві воеводи будуть володіти маєтностями, що цим воеводствам раніше належали. Воеводи не повинні втручатися в права й вольності військові, в «полковничі побори»⁶, не мають стояти по козацьких дворах і брати підводи та гінців. Козакам дозволяється шинкувати вином, пивом, медом. Ст. 6-а наказує вивести козацькі залоги з Білої Русі, «чтобъ ссоры тѣмъ между ратныхъ людей какъ великоросійскихъ, такъ бѣлорускихъ не чинилось». На Раді кн. Трубецькой примусив гетьмана й старшину додати, щоб ніхто не смів на Білій Русі, в Стародубі і Чаусі іменуватися запорозькими козаками й жити там, а хто не схоче там жити на цих умовах, повинен звідти вийти. Також ст. 15 містить умову, щоб гетьман наказав козакам вийти з Старого Бихова, бо цей город здавна належав до Польщі, а не В. З., а полковник Нечай «всякіє злы умыслы, бунты и кровопролитія» там чинив. Надалі в Бихові мають бути лише «государевы люди московскаго народа». Гетьман і полковники обіцяли вислати наказ до Нечая, щоб передав Бихів цареві, але просили, щоб цар Нечая не карав. Ст. 7 та 8 торкаються особи гетьмана й старшини та містять значні обмеження прав і вольностей В. З., затверджених договором 1654 р.: В. З. позбавляється права скидати гетьмана за різні

провини супроти Війська, крім зради (розуміється, цареві); вимагається далі, щоб про «проступок» гетьмана повідомлялося царя, який накаже справу «сыскать всѣмъ войскомъ» і «по ссылкѣ указъ учинить». Також і гетьман не має права «безъ рады и совѣту всей черни» призначати й скидати полковників і старшину (ст. 7). Надалі старшину належить обирати з православних християн; неправославних і вихрестів-чужинців забороняється приймати, бо від них «смута и междоусобіе». Новообрані полковники мають складати присягу цареві. Обидві статті були продиктовані подіями, що сталися за гетьманства Виговського. Ст. 11-а встановлює, щоб при гетьмані було по судді, по осавулу й по писарю з обох боків Дніпра. Невідомо, з якого приводу складено цю статтю, але вона свідчить про явне втручання Москви у внутрішні справи Війська, в склад генеральної старшини. Статті 9 та 10, як було уже зазначено, містять санкції проти Виговського, а саме, щоб гетьман і В. З. видали цареві жінку й дітей Виговського, брата його Данила й інших Виговських (ст. 9); крім того, щоб прихильники Виговського: Гуляницький, Лісницький, Богданович-Зарудний, Герман (Гапонів) і Лобода «по вік живота» не були у військовій (генеральній) і в таємній (старшинській) Раді⁷ і жодного уряду у війську не мали під загрозою кари на горло за невиконання цієї статті (ст. 10). Стаття 12-а забороняє карати горлом без царського указу: наказного гетьмана Ів. Безпалого та полковників: Цицюру, Золотаренка, Силина та їх полкову старшину. Стаття запропонована на тій підставі, що, мовляв, Виговський багатьох полковників, старшин і козаків, «которые служили вѣрно царскому в-ву», карав смертю. Ця стаття порушує автономію судової влади В. З. і ставить у особливо сприятливі умови всіх, хто порушив інтереси В. З. в ім'я «служби цареві». Стаття 13 говорить про взаємний обмін полоненими, а стаття 14 наказує передати негайно до Києва (очевидно, воеводі) військову здобич, взятую під Конотопом: прапори, гармати і «большую верховую пушку». Гетьман і старшина заявили, що прапори, барабани й полкові гармати Виговський послав польському королеві, а велику гармату обіцяли віддати. Ст. 16-а торкається дуже дражливого для Москви питання про селян та інших підданих боярських і дворянських, що, починаючи з р. 1654, постійно тікали на Україну з прикордонних повітів московських. М. Грушевський наводить цікавий факт із документів Белгородського стола про те, що р. 1655 з Москви повтікало багато людей, забравши коней і одягу; вони ховалися в лісах, а своїм писали, що хочуть їхати до гетьмана Б. Хмельницького, бо козаки обіцяли їм землю й маєтності. При переговорах у Москві р. 1654 бояри вимагали, щоб збігців було повернуто до Москви, але про це в договорі не було зазначено. Тепер стаття 16 наказує, щоб усіх збігців було повернуто Москві та щоб наказано було під загрозою кари на горло не приймати надалі збігців, при цьому обіцялося, що Москва буде ловити й віддавати злочинців, які втікатимуть з України до Москви. Стаття 17-а — єдина, що була запропонована В. З., установлює порядок, на підставі якого московські посланиці мають задовольнятися підводами. В кінці додано, щоб було затверджено володіння маєтностями, які хто держить на підставі королівських привілеїв. Стаття 18-а встановлює кару на горло для всіх, хто з старшин, козаків чи міщан відмовиться скласти присягу цареві. Нарешті, статті 3 та 19-а торкаються питання «вірності цареві» й виконання ухвалених статей. Гетьман повинен бути «вѣрным и на вѣки неотступнымъ», не схилитися на бік Польщі й «про Московское государство никакимъ ссорамъ не вѣрить». Хто буде сіяти смуту, тих карати смертю, а коли це будуть робити люди «Московского государства», то писати воеводам прикордонних городів московських (3). Хто ж ці статті порушить або не виконає, буде покараний на горло (ст. 19).

Такий зміст нових статей. У більшості своїй вони цілком заслуговують на назву «нових», бо при допомозі їх Москва, дійсно, запрова-

дила багато «новини», яка в багатьох точках порушувала права й вольності В. З., забезпечені йому договором 1654 р., себто порушувала самий договір Б. Хмельницького. Але Москва як у цьому випадку, так і пізніше в подібних випадках, коли почувала силу, ані трохи не вагалася порушити основний договір 1654 р.

Відношення реальних сил обох сторін у цей час склалося так, що Москва була дужча й вона перемогла, здійснивши свої плани та обмеживши права В. З. Але така перемога не могла мати позитивного тривалого значення. Надто вже грубо й необмежено Москва використала ситуацію й свою військову міць. Гетьман і старшина покинули Переяслав із неприємним почуттям свого безсилля, поразки й ненависті до брутального побідника, а прибувши до Чигрина, їм довелося ще вислухати багато неприємних речей від старшини, яка до Переяслава не їздила. «По оних в Переясловлѣ церемонѣях и гулянях,— занотовує Величко, — ...при погулянях (в Чигрині) такъ предъ гетманомъ, яко и между собою, немало мручали и шемрала, а меновитъ обозний, суди, асаули и писарь енералніе, и инна старшина, на статі, в Переясловлѣ Хмельниченковѣ данніе, подобно в них щось новопрданное, а в старихъ статяхъ Хмельницкого небывалое, усмотрѣвши; особливе полковники Богунъ, Ханенко, Гоголь и инніе, которіи при поставленію Хмельниченка гетманомъ не били в Переясловлі... бардзо били малконтенти з тихъ Хмельниченковѣ данихъ статей, и крѣпко нарѣкали за несправленіе на старшину, в Переясловлѣ при Хмельниченку бившую». Очевидно, при детальному перегляді статей у спокійних умовах, без примусу московського війська, зараз же виявилися всі негативні сторони прийнятих умов, а крім того, стало ясным, що й статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р.— неподібні до автентичних статей і містять у собі «щось небывалое». Нарікали ті, що не були на Раді, на тих, що там були, за «несправність», нарікали на гетьмана за уступки й один на одного за поразку. Дехто з гарячіших пропонували залишити привезені пакти без виконання, але верх взяла думка, поки ще не пізно, спробувати вислати посольство до царя та прохати виправити найболючіші обмеження, заведені до Переяславських статей. Послами вирядили чигринського полковника Андрія Одинця, Петра Дорошенка та ще трьох товаришів.

Посольство виїхало 13 листопада 1659 р. і на початку грудня прибуло до Москви. Тут послі мали довгі пересправи з боярами з приводу нових статей та змін в статтях Б. Хмельницького. Про ці пересправи та про резолюції царя було складено протокол, який зберігся в московських архівах. Посольство заявило такі вимоги: 1) щоб царські воеводи були лише в Києві та в Переяславі і щоб відповідно до цього було виправлено ст. 5-ту нових статей; 2) щоб послі В. З. мали право віддавати привезені грамоти безпосередньо цареві і щоб грамоти читалися в присутності послів, а також про повернення незалежного козацького суду (проти ст. 12 нового договору); 3) щоб цар не приймав жодних прохань і листів від старшини, духовенства, посполитих і Запоріжжя без інтродукційних листів⁸ гетьмана (проти ст. 3 нового договору); 4) щоб при мирових переговорах із Польщею та іншими державами послі В. З. «вольный голосъ» мали; 5) про скасування заборони зносин із Кримом (проти ст. 10 підроблених статей Б. Хмельницького); 6) про повернення права міжнародних зносин (проти ст. 9 підроблених статей Б. Хмельницького); 7) про дарування вини родичам і прихильникам Виговського та про звільнення полону, набраного московським військом (проти ст. 10 нового договору); 8) про допомогу військом проти поляків і татар; 9) про ствердження давніх прав духовенству, в тому [числі] вільного вибору митрополита, та про залишення його під благословенством царгородського патріарха (проти ст. 8 підроблених статей Б. Х.); 10) про призначення Житомирського староства під гармату (проти ст. 7 підроблених статей Б. Х.). Таким чином, пред-

метом прохання Ю. Хмельницького й старшини були найважливіші постанови нового договору й підробленого договору 1654 р. За винятком незначних уступок (по пунктах 4, 7 і 8), цар і бояри відмовилися що-будь міняти в прийнятих договорах: «быть по Переяславскому договору» — це була стереотипна відповідь царя майже на всі пункти прохання Ю. Хмельницького й В. Запорозького.

Такий неуспіх посольства до царя в грудні 1659 р. зробив на всіх гнітюче враження та послужив потім одною з головних причин до повного розриву з Москвою. Пояснюючи причини переходу Ю. Хмельницького на бік Польщі р. 1660, С. Величко пише: «Хмельниченко не только зъ причини безчестія своего помененого (воевода Шереметев назвал його прилюдно «гетманишкою», здібним гусей пасти, а не гетьманувати), але изъ давнѣшой причини премѣненія въ нѣкихъ клявзуляхъ⁹ пактовъ отеческихъ Переяславскими, а особливе взглагомъ новаго придатку въ тѣхъ пактахъ — еже выступати залогамъ козацкимъ зъ Бѣлой Руси и Старого Быхова и имени запорожскому тамъ не слынутися, а що всегда отъ старшины и полковниковъ былъ поносимый и стужаемый».

Події, що розвинулися на Україні після Переяславської ради та після пересправи у Москві в грудні 1659 р., зайвий раз ствердили, що московська політика обмеження прав і вольностей В. З. всупереч договору 1654 р., яку Москва почала рішуче й усіма способами провадити після смерті гетьмана Б. Хмельницького, вела не до скріплення союзу між В. З. і Москвою, а до роз'єднання. При цьому найбільш лиха зазнав український народ, бо події звичайно відбувалися на його території, в боротьбу було втягнуто все населення, яке від того неймовірно страждало, нищилось, убожіло й розбігалось. Чинність посольства кн. Трубецького на Україні супроти Виговського та на Переяславській раді, непристойне поводження з Ю. Хмельницьким і старшиною, підміна автентичного договору 1654 р. московською підделкою 1659 р., яка не могла укритись від тих, хто пам'ятав зміст автентичних статей Б. Хмельницького, жорстокість кар, призначених для родини Виговського й прихильних до нього полковників, упертість Москви, що відкинула прохання про зміну деяких постанов Переяславської ради, нарешті, brutальне поводження царських воевод на чолі з Шереметевим — все це до купи від'ємним способом впливало на гетьмана й старшину, навіть на просте козацтво, й приводило до думки покинути небезпечну московську «протекцію» й тяжку руку московського царя.

І це сталося досить швидко. Навесні р. 1660 розпочалася війна з Польшею, в якій узяло участь козацьке військо під проводом Ю. Хмельницького і московське — під проводом воеводи Шереметева. Цей останній своїм грубіянським поводженням і особистою образою Ю. Хмельницького викликав загальне обурення серед козацького війська і змусив гетьмана та старшину вчинити останній крок: 7/17 жовтня 1660 р., рівно через рік після Переяславської ради, Ю. Хмельницький із старшиною в Чуднові підписали Гадяцьку умову р. 1658 і з'єдналися з польським військом. Про це Ю. Хмельницький довів до відома Шереметева. На боці Москви залишилась незначна частина Лівобережжя на чолі з Сомком та Золотаренком. Розпочалася знову братовбивча війна, що тяглася аж до 1663 р., і Україна поділилася на дві частини: одна стояла за Москву, друга — за Польщу. Війна ця тяжко вплинула на молодого недужого Ю. Хмельницького; його нерішучість, нецтво у військовій справі, брак авторитету та невдачі підняли проти нього багатьох колишніх прихильників та примусили вдруге зректися гетьманського уряду: 6 січня 1663 р. він постригся в ченці під іменем Гедеона.

(Далі буде)

Підготовка тексту до друку та примітки
В. А. СМОЛІЯ і В. М. РИЧКИ

Примітки

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1993.—№ 4—6, 7-8, 9.

¹ «... Все В. З. вручено под его фрегмент» — тут: «під його владу». *Регіментар* — командуючий певним військовим підрозділом.

² Йдеться про переговори між Росією та Польщею у Вільно, які завершилися підписанням 24 жовтня 1656 р. угоди, що передбачала фактичну відмову Росії від ведення війни проти Польщі. Українські представники туди не були запрошені.

³ *Наказний гетьман* — особа, що тимчасово обіймала посаду гетьмана.

⁴ *Обозний* — виборна службова особа, що обіймала одну з найвищих адміністративно-військових посад в Україні XVII—XVIII ст.

⁵ «*Черкаські полки*» — тут «козацькі полки».

⁶ «*Полковничі побори*» — вид натуральних та грошових податків.

⁷ Йдеться про загальновійськову Раду, традиційну для Війська Запорізького, та про вузьку раду козацької старшини, яка поступово почала відігравати домінуючу роль у вирішенні військово-політичних, господарських та інших питань.

⁸ *Інтродукційні листи* — тут, очевидно: супровідні листи.

⁹ «*Клявзуля*» (*клаузула*) — тут: кожна окрема умова в договорі.

Н. И. Костомаров

Мысли о федеративном начале в Древней Руси *

Несмотря на различие русских наречий, между ними существовало всегда столько сходства, сколько нужно было, чтобы каждый народец, говоривший тем или другим русским наречием, видел в другом единоплеменном соседнем народце родственное себе по сравнению с другими народностями. Брзжение и поселение между славянами иноплеменников столько же помогали сохранению между ними сознания о племенном единстве, сколько мешали фактическому соединению народов. Каждое славянское племя могло смотреть на другое как на отличное от него во многом и не сознавать сродства своего с ним только до тех пор, пока не знакомилось с таким народом, который равным образом чужд обим. Тогда из сравнения являлось понятие о близости и возможности сознания единства. Мы имеем случай наблюдать это в наше время. Великорусс-простолюдин не сознает родства своего с поляком, когда встречается с ним один на один, но сознание это сейчас пробуждается, как скоро случай приведет его сравнить поляка с немцем или татариним. Так в древности полянин, встречаясь с печенегом, должен был замечать, что с ним у него нет сходства в языке, а, напротив, есть с вятичем, и отсюда возникло сознание, что вятич ему родной. Невозможно теперь показать, в каком отношении между собой находились народные наречия в древности по сравнению с настоящим их положением. В наше время в кругу племен финских Восточной России и Кавказа близкие по соседству одноплеменные народности не понимают друг друга; это наводит на предположение, что в древности наши наречия были между собой отдаленнее, чем теперь. С другой стороны, напротив письменные памятники показывают, что вообще у славянских народов в языках были такие общие формы и слова, которые теперь составляют достояние только частных наречий. Что касается до связи между собственно русско-славянскими наречиями, то все они имели еще те общие признаки, которые были им свойственны как одной особой семье славянского рода. При ознакомлении с другими славянскими народами, например с поляками или болгарами, неизбежно выставлялось пред глаза сравнительно большее сходство народов русского материка между собою, чем каждого из них с прочими славянами. В древности, как и теперь, существовали общие русским наречиям филологические признаки, которых не было или которые иначе

сложились у других славян. Эти признаки сохранились в наших летописях сквозь церковно-книжную одежду и указывают на существование особенностей, отличавших говор всех русских наречий от других славянских. Таковы, например, смягчение согласных, вставка гласных *о* и *е* с переменою *а* в *о* там, где в других наречиях ставятся две согласные: *нрав* — *норов*, *о* вместо *е* в словах: *олень*, *один* вместо *елень*, *единь*; окончание на *т* с твердым или мягким полугласным звуком в третьем лице изъявительного наклонения; замещение глухих и носовых звуков чистыми и проч. Таким образом, славянин какого бы то ни было русского народца видел в славянине другой, своей же ветви более родную для себя стихию, во-первых, по сравнению с неславянскими племенами, окружавшими славян, а во-вторых, и по сравнению с иными славянскими ветвями. Поляк для киевлянина должен был представляться более далеким, чем славянин новгородский. Строй языка и говор много содействуют образованию понятия о близости или отдаленности народных особенностей; чем ближе говор, чем роднее язык в чужом человеке, тем больше склонности считать этого человека в народной общительности с собою. Естественно, что самые близкие, хоть несколько отличные по говору ветви народа могли скорее слиться в одно тело, чем те, речь которых представляла затруднения к удобному взаимному пониманию; равным образом последние, более отдаленные, чем первые, могли быть ближе третьих, представляя условия для ближайшего и скорейшего соединения между собою, чем с этими третьими. Наконец, эти третьи при всех отличиях имели вместе с тем достаточный запас общих признаков, чтобы и о них составилось понятие, как о родных, и так могла образоваться с ними связь, несколько уже слабейшая, чем со вторыми и третьими. Таким образом чувствовались различные степени свойства и вместе с тем различные степени единения. Киевлянин был ближе к древлянину, чем к кривичу и вятичу; галичанин — ближе к волянцу, чем к киевлянину, ближе к киевлянину, чем к северянину, ближе к северянину, чем к ростовцу или рязанцу; и на этом основании завязывается более тесная связь Галича с Волынью, чем с Киевом, чем с Черниговом, теснее с Черниговом, чем с Ростовом; но ростовец, отдаленный по местоположению, был для галичанина родственнее близкоживущего болгарина или поляка; киевлянин чувствовал себя отдельным в отношении к древлянам и волянкам, но в равной степени вместе с древлянами и волянками чувствовал себя отдельным от вятичей. Наконец, вместе с вятичами он чувствовал свое общее единство и отдельность от поляка и болгарина, и оттого между киевлянами, древлянами и галичанами образовалась взаимная связь скорее и теснее, чем у каждого из них с вятичами, но, с другой стороны, и положение вятичей в отношении всех первых трех было таково, что известная близость их наречий не позволила им совершенно разойтись. Точно также и вятич рязанский чувствовал свою отдельность от ростовца или москвича, но в отношении киевлянина он составлял с ростовцем и москвичом одну народность. С народностями совершается такая судьба, что большему или меньшему их сближению, от простого чувства народного сходства до положительных стремлений к слиянию, способствует столкновение с таким единоплеменным народом, которого особенности равно одинаково близки и одинаково далеки и тем, и другим; как и соединению всего племени или племенной ветви, состоящей из многих народов, может способствовать столкновение с массой иноплеменников.

Нам возразят в этом случае, что мы признаем слишком глубокую древность за теми этнографическими особенностями, которые, может быть, возникли уже впоследствии. Утверждают, что настоящие наречия и оттенки русской речи явились уже после. Древность малорусского языка была не очень давно предметом ученого спора, не решенного надлежащим образом: выходило то, что как скоро одна сторона нахо-

дила в словах и оборотах чисто малорусский склад, противная отыскивала подобное в областных великорусских наречиях. Это оттого, что обращали внимание на сходные или несходные признаки по частям, а не в их совокупности. Не спорим, что образ, в каком являются наречие и говор теперь, составилсЯ позже; но нам кажется, что на тех же местах существовали искони прародительские отличия: отчего именно в тех пределах является система удельных земель, в которых до сих пор мы видим размещение разных русских наречий? Отчего белорусским наречием говорят именно там, где были кривичи, и вся страна, где говорят им теперь, образовала *землю Кривскую*, сознававшую свое единство и отличие от других? Неужели белорусское наречие образовалось, как некоторые думали, от смешения великорусского с польским? Отчего же в Юго-Западной Руси, которая также, даже еще крепче, была соединена с Польшею, не образовалось такой же смеси? Отчего же эта смесь сохранилась в Смоленской губернии, которая если и была несколько времени под властью Польши, то слишком мало для того, чтобы усвоить *смесь* одинаковую с белоруссами, которые были в соединении с Польшею много веков. Не спорим, что как в белорусском, так и в южнорусском наречиях есть влияние польского элемента, есть слова и обороты, вошедшие в них впоследствии, но так как основы народности и говоры различны, то, очевидно, и прежде в Белоруссии и Южной Руси существовали своеобразные свойства, при которых само сближение с Польшей выразилось иначе и в том, и в другом крае. Вместо княжеств в удельные времена образовались системы княжений и волостей более или менее согласно с тем разветвлением народностей, какое мы застаем впоследствии и теперь и какое, с другой стороны, указывается на первых страницах наших летописей. Эти системы волостей, или земли, располагались согласно с нынешними этнографическими особенностями. Где были кривичи, там ныне белоруссы; там образовалась земля — система княжений и волостей, имевших взаимную связь: и так вошла она во владения литовские. Где видны переход от белоруссов к новгородцам и смешанное наречие, там образовалась Псковская земля; где были Русь-поляне, там теперь украинцы, там была система волостей *Русской* земли; где древляне — там полешуки, где дулебы и воляняне — там воляны, там была система волостей Волянской земли; где хорваты — там червонноруссы, там Галицкая земля; где были улuchi — там подоляне; там были бологовские князья. На Воляни образовалась группа княжений и волостей, имевших одно тяготение с Галичем; и теперь мы видим на Воляни особый оттенок народности, очень близкий к червоннорусскому; как Украина поднепровская несколько дальше и теперь от Червонной Руси в этнографическом отношении, чем Волянь, так и в старину Галицкая земля имела ближайшее взаимное тяготение с Волянью, чем с Русью Киевской. Но Украина поднепровская не имеет, однако, от Червонной Руси настолько отмены, чтобы между ними потерялась связь единоплеменности; так и в удельный уклад, несмотря на явления, противодействующие к слиянию Червонной Руси с Русью Киевской, эти земли все-таки вращались в одной общей сфере. Все отмены южнорусской народности имели между собою столько сходных общих признаков, что с устранением в них мелочей представлялась одна народность по сравнению с другими такими же группами, отличными от всех них вместе. И теперь мы видим, что все этнографические особенности совершенно сообразны с системой разветвления волостей удельного уклада и все эти этнографические особенности составляют сумму одной народности — южнорусской. Так и княжения и волости в старину составляли один общий разряд, связанный взаимным тяготением.

Но тут могут нам возразить, что мы видим этнографическое тяготение там, где могло быть одно географическое отношение соседних

земель. В таком случае мы укажем на Новгород, который долго и постоянно склонялся к южнорусской земле и только после внутренней борьбы, когда при том запустение Киева лишило его тяготеющей силы, начал тяготеть к Восточной Руси, но всегда с каким-то внутренним противодействием, с готовностью склониться в другую сторону, если бы представился случай. Вслушайтесь в наречие новгородское и вы найдете в нем следы народности, более близкой к южнорусской, чем к московской, следы хотя явные и резкие, но все-таки одни следы прежнего наречия, ибо Новгород впоследствии не только подвергся тесному соединению с московской народностью, но еще были употреблены насильственные меры к перерождению туземной народности: однако и следов достаточно, чтобы признать, что Великий Новгород в этнографическом отношении составлял ветвь, несравненно ближайшую к южнорусской народности, чем к великорусской и кривской, и оттого-то между ним и Киевом является очевидное взаимное тяготение, хотя по местности он был самой отдаленной от Киева землей. Признаки новгородского наречия почти те же, что и южнорусского: *и* вместо *н*, *и* и *ы* часто смешиваются, мягкое *о* вместо *е* — йому, його вместо ему, его; *у* вместо *в*, отбрасывание *и* в творительном падеже множественного числа (вместо *своима* — *свома*), перестановка слогов в том порядке, как и в южнорусском (например, *намастырь* вместо *монастырь*), сохранение *о*, измененного у великоруссов и белоруссов в *а*, отбрасывание *ть* в 3 лице не только единственного, но и множественного числа глаголов; перемена *е* в *о* после шипящих, напр., жона вместо жена; усеченные окончания прилагательных женского рода, напр., высока, добра, и *ц* вместо *ч* — отличие, общее с карпатским. Разбирая эти признаки по частям, можно находить то и другое в разных областях России, но совокупность всего в одном наречии показывает такое поразительное сходство с южнорусским наречием, что малоросс, услышав новгородское наречие, изумится, если не имел прежде понятия о их близости, и придет невольно к заключению, что народ, говорящий таким наречием, должен был некогда составлять одно с малороссом. В земле великорусской впоследствии совершалась перетасовка народных элементов; произошли процесс перерождения финских народностей и примесь татар; происходили насильственные административные переселения; наконец, двигалось население само собою с севера на юг и на восток с промышленными целями; несмотря на все это, те системы, из которых образовался Великорусский край, имеют до сих пор различную физиономию: проезжайте по Владимирской губернии, по этому древнему княжеству Суздальскому — разве не отличен там говор от говора рязанского и московского? Так же точно представляются в этом отношении отличными от Московского, Рязанского и Владимирского краев древняя земля вятичей — края Орловский, Калужский, Курский, Воронежский.

Нас могут упрекнуть в голословности, но мы думаем, что напомним нашим читателям вещи, давно известные. У нас много писали об этнографии, довольно и занимались ею, да занятия наши были как-то односторонни: недоставало сравнительного изучения. Говорили о том, что есть, не говорили, чего нет у одних из того, что есть у других. С целью изучать историю народа по настоящим его этнографическим признакам никто не брался систематически. Изучение истории народа должно начаться именно с этого. Надобно исследовать и привести в ясность все виды русской народности во всей совокупности их отличительных признаков. Надобно отыскать: чем выражается отличие одного края от другого, с ним соседнего, в наречии, говоре, образе жизни, постройках, одежде, пище, обычаях, привычках; надобно обозначить совокупности всех таких признаков, составляющих этнографические виды; показать их взаимные переходы и местные их грани и с настоящим положением народностей сверять историческое течение прошед-

шей жизни народа. Только тогда и доберемся мы сколько-нибудь до ее уразумения. Очевидно, это нелегкая работа. Она тем более трудна, что при самом тщательном, добросовестном, подробнейшем этнографическом описании останется еще то, что едва ли возможно описать каким бы то ни было пером — физиономия народа — подобно тому, как нельзя никоим образом описать живого человека так, чтобы можно было по описанию столько же знать его, как живши с ним.

Все это высказывается здесь для того, чтобы показать, что разнообразие наречий связывалось первостепенной и второстепенной близостью их, и эта близость, сознаваемая народом, способствовала поддержке в нем взаимности и сознания единства в разнообразии.

С принятием христианства явился в Руси один общий язык — книжный, и это была новая сильнейшая связь русских народов, прочнейший залог их духовной неразрывности. Мы говорим «с принятием христианства», ибо если принять, что договоры Олега и Игоря¹² писаны были тогда же, когда заключались, то, вероятно, их писали или переводили русские христиане и если бы даже язычники, то они должны были пользоваться плодами, принесенными христианством. Книжный язык сделался орудием и распространения веры, и удержания государственной жизни и передавал общие всем понятия и взгляды. Вместе с потребностью высшей жизни явилась и форма, в которой могла быть достигнута эта потребность. Тогда во всех углах России, в какой бы то ни было ветви народной, в церквях раздался один язык; власть старалась передать свой голос одним и тем же языком; события старины — случилось ли оно в Кривской земле или в Руси, или в Новгороде — записывалось тем же самым языком. Знакомство с правилами веры и нравственности происходило через посредство этого языка. Явились школы, и в этих школах учили на том же языке, не обращая внимания на то, из какого племени были учащиеся. Таким образом, везде и повсюду явилось одно орудие выражения высших потребностей жизни. Пока книжный язык существовал в своей чистоте, духовное единство не могло быть прервано, как оно не прервано в этом отношении не только между руссами и червонноруссами, составлявшими некогда одно федеративное тело, но и между сербами и русскими, несмотря на то, что никогда не поддерживалось другими политическими условиями подобно частям русского народа. Австрийская политика очень благоразумно хочет в наше время уничтожить употребление церковнославянского языка в школах Червонной Руси под благовидным предлогом покровительства народной речи. Она из опыта предшествовавшей истории славян знает, что этот язык был и есть сильнейший двигатель сродства племен и взаимного братства. Язык доставил нам единство. Но сам по себе язык не был достаточен для водворения единства политического. Он не мог даже вытеснить, истребить и заменить собою наречия, во-первых, потому, что до известной степени в некоторых отношениях был столько же чужд народной речи, как в других близок; и во-вторых, что, будучи достоянием одних образованных того времени людей, касаясь известных только высших проявлений жизни, не только не заменял обыденной народной речи, но даже сам в книжной сфере подвергался наплыву последней, как это видно в летописях, которые, благодаря неполному уменью летописцев ладить с книжным языком, обличают нам живучесть народного слова при существовании книжного. Язык книжный сам по себе был достаточен только для того, чтобы части, достигавшие самобытности вследствие коренных народных особенностей и исторических обстоятельств, не теряли связи между собой; чтобы каждая часть имела у себя в равной степени то, что было священно и для другой части, но он был недостаточен для того, чтобы все части могли перестать быть тем, чем до того времени были, и стать тем, чем ни одна из них не была.

Второе звено, соединившее части русской земли в эту первую половину русской истории, был княжеский род. Он способствовал единству даже своим разветвлением, своим многообразием. Обыкновенно привыкли (издавна это ведется) жалеть об удельной системе, жаловаться на ее беспорядки, думать, что она замедляла прогресс русской жизни, приписывать ее неблагоразумию Ярослава, и если извинять его, то единственно грубостью и невежественностью века. Но русский мир и не мог иначе быть единым. Именно только этим поддержалась связь его. Не Ярослав выдумал делить Россию детям, даже не Владимир. В договоре Олега говорится о светлых князьях, сущих под его рукою. При Владимире эти старые удельные князья заменены другими из одного рода. Это могло повести только к большему единству, а не к раздроблению. Удельный порядок вытекал из сущности положения, в каком находились народы, составившие впоследствии Русскую державу. Чтобы соединить рассеянные, разделенные одни от других племена, нужно было именно то, чтобы и у того и другого народа были начальники, родственные между собою: тогда и народное сознание взаимного родства получало себе пищу. Искать ли источника этой народной связи посредством единого начальствующего рода в так называемом родовом быте восточных славян? Конечно, насколько общечеловеческие понятия о родстве оказывали влияние на формирование у славян понятий об общественной и государственной жизни. Связь народов посредством родства лиц, состоявших во главе их, — представление слишком всеобщее, повсеместное: Людовик XIV думал же, что не существует более Пиренеев, когда посадил на испанский престол внука; и Наполеон хотел поддерживать связь подчиненных себе наций тем, что сажал на престолы Германии и Италии своих братьев и зятьев. И в средние века феодальное разнообразие находило для себя связь частей в родственных союзах. Только везде на Западе явление это не было до такой степени первоначальным, фундаментальным для всего механизма общественного строя, как у нас. У нас начало соединения частей, основа государственного быта возникла от призвания княжеского рода извне. Впрочем, и у нас форма единства Рюрикова рода не представляла единственно возможного, незаменимого ничем способа соединения частей: предел его был уже видим. С разветвлением княжеских ветвей, с неизбежною сообразностью такого рода разветвления с народными делениями значение князей как начальников земли стало упадать. Уже в XII веке видно, как народное начало всплыло наверх и взяло перевес над княжеским. Вместо того чтобы князь наследовал, он избирался толпою; вместо того чтобы быть единым начальником и предводителем, являлось по несколько князей разом предводителями в одном и том же месте зараз, и в то же время должность их заменяется уже не князьями. Так, в 1180 г. в ополчении городов Кривской земли из двух городов — Витебска и Полоцка — начальствуют князья, а из других двух — не князья. В Галиче князья до такой степени потеряли свое древнее значение, что их судили и казнили смертью как простых людей, а места их пытались занимать люди не княжеского рода. В Новгороде, оставшемся вне татарского завоевания, продолжали развиваться старые стихии, и в XIV—XV веках уже не стало необходимости держать князей, а отношения к великим князьям казались более лишним бременем, от которого трудно было освободиться. В XIV веке явился новый род — Гедиминов¹³, который начал оспаривать право быть орудием связи русско-славянских народов. Но тогда уже Русь склонялась к единодержавию. Если бы даже удельный порядок вследствие иноземных явлений не был у нас заменен единодержавным, то все-таки он рано или поздно должен был уступить другому, более сообразному с дальнейшим ходом народной жизни, которая вырабатывала, хотя медленно, свои начала. Само единство княжеского рода было формой выше той, какая существовала в виде народного

управління — «кождо родом своим», т. е. своими начальниками, не имевшими между собою родственной связи. Если при воздействии чужеземном единство рода княжеского должно было уступить высшей форме — единой державе московскому, то без этого воздействия оно бы уступило иной, новой форме единства, какую выработала бы сама из себя народная жизнь.

Более или менее князья размещались параллельно народностям, и, таким образом, их родовое единство между собою шло в параллели с сознанием единства народностей. Род дома Изяслава Владимировича постоянно княжил в Полоцке и разветвлялся в земле, имевшей одно тяготение с Полоцком. Дом Святослава Ярославича со всеми его разветвлениями поместился в Северщине и образовал княжескую двойственность сообразно двойственности земель — собственно Черниговской и Новгород-Северской. Князь северский был ближе к черниговскому, чем к киевскому, и народность северская была ближе к черниговской, чем к киевской. Но князь северский не терял все-таки связи с рязанскими и суздальскими князьями: все-таки он считал последних происходящими из одного с ним рода и только далее от него, чем были к нему черниговские. Так и народ в северской области считал народ суздальский и рязанский далее от себя, чем черниговцев, но сознавал, что и суздальцы — русские. Как князь говорил: «Я не угрин, я не лях, мне часть в Русской земле», так каждый русский говорил, что он не лях, не угрин, что ему часть в той широкой земле, где северянин, русин-полянин, волынец, суздалец сознают свое родство. Имея дело с князьями, своими однородниками, князь в то же время имел дело и с целой землей, как показывает, напр., такое выражение: *бьашеть ему тяжа съ Рюрикомъ и съ Давыдомъ и Смоленскою Землею*. Князь мог не поладить со своим соседом и народ мог разделять с ним его неудовольствия; но также народ мог не поладить с другою ветвью общего русского народа; и как у князей ссоры были усобицами, так и в народе брань одного края с другим была домашняя, а не внешняя война. Этим сознанием сродства объясняется, почему новгородцы, воюя до неистовства с суздальцами в начале XIII века, после того опять находились с ними в связи и принимали оттуда князей, и отчего те же новгородцы, защищая свою независимость против покушений московского единовластия, в то же время никак не могли оторваться от Московской земли и принять в отношении ее тот образ действий, как в отношении чужих, например, немцев или шведов. Если бы в России не возникло удельного порядка, если бы возможно было, чтобы Ярослав, соединив русские страны под одну власть, передал все вместе одному из сыновей, то, без сомнения, Русская земля скорее могла бы потерять единство, чем при разделении на уделы. Тогда должны были бы оставаться те старейшины-князья, которые существовали до прибытия Рюрикова дома, или земли управлялись бы наместниками киевского князя. В первом случае старейшины разных родов, не имея между собой кровного единства, старались бы каждый о совершенном обособлении своих земель, находясь в отношении киевского князя как покоренные, чувствовали бы над собою иго и старались бы освободиться от него. Естественно, тогда между всеми ними несравненно было бы менее связи, чем между князьями одного рода. Во втором случае сами народы чувствовали бы чуждое иго — власть одной земли над своею — и смотрели бы на наместников, как на врагов и угнетателей. Географические условия и необходимость постоянного отбоя от неприятелей не позволяли бы Киеву сосредоточить свои силы для насильственного удержания в своей власти такого множества народов на таком огромном пространстве: последовало бы совершенное разложение. Даже если бы все народы сживались со своими наместниками и покорно повиновались им, то и тогда связи духовной было бы меньше, чем при существовании удельного порядка; ибо такие наместники не были бы

так связаны между собою, как родственные князья. Указывают на горькие последствия княжеских споров и дележей. Но, без сомнения, если бы не было уделов родовых, то усобицы между народами были бы неизбежные и были бы гораздо жесточе, губительнее, разрушительнее. Напротив, княжеские усобицы способствовали поддержанию народного единства России посредством знакомства частей между собой. Без них сообщение между родственными племенами было бы реже; в таком большом числе посещающих далекие страны тогда не было бы. Вспомним, например, упорную войну суздальских князей с киевскими в половине XII века. Едва ли бы могло быть по какому-нибудь мирному поводу столько суздальцев в Киеве. Всякий, кто возвращался домой, рассказывал о далекой земле, и из рода в род в семейных преданиях укоренялась привычка считать народонаселение того и другого края близким к своему, расширялся круг географического понятия о том, что такое составляет *свое* и *чужое*.

И вот то, что с первого взгляда, кажется, наиболее препятствовало единству, на самом деле служило этому единству поддержкой. Выше мы коснулись воцарения Гедиминовичей. Когда в XIV веке княжеская рюриковская линия стала заменяться гедиминовой, связь между Западной и Восточной Русью ослабла. Москва и Литва часто смотрели на себя как на чужих друг другу, как на особенные государства. Народ и в Москве, и в Литве оставался русским, а между тем связи между ним гораздо было меньше, чем при князьях единого дома. Правда, очень часто возникала мысль о соединении; но замечательно, что эта мысль являлась только после войн, когда оба народа возобновляли старое знакомство, хотя и печальным образом. Оставаясь в покое, москвич забывал, что литвин-белорусс — его кровный; у него это выходило из памяти при долгом нестолкновении с соседями-единоплеменниками.

В числе начал, поддерживавших единство Руси, следует поставить и то, что в то же время еще больше княжеских усобиц мешало ее единству — беспрестанные неприязненные отношения к иноплеменникам, сновавшим или оседлым между славяно-русскими народами. Одна часть их была оседлая, финская, покоряемая славяно-руссами; а другая, напротив, — кочующая, нападающая в образе половцев и их кочевой братии, разорявшая славянскую гражданственность, а в образе татар — завоевательная и поработительная. И те, и другие препятствовали порядку гражданской стройности, а между тем против собственной воли помогали сознанию единства. Так, когда на Южную Русь нападали половцы, несколько раз князья забывали свои несогласия и собирались как бы в крестовый поход против врагов веры и своей народности. В умах русского народа образовалось понятие, что есть такие народы, которые — враги всем ветвям его, а через это понятие поддерживалось и понятие о взаимности и сродстве своих народных ветвей. Это понятие еще более развилось во время татарского завоевания. Тогда повсюду, кто только принадлежал к русскому народу, проникался то в большей, то в меньшей степени чувством враждебности к покорительному народу. Эта враждебность поддерживала, даже и впоследствии, древнюю связь Южной и Западной Руси с Восточной. Так, разом на Днепре и на Дону составилось воинственное общество казаков с целью противостоять татарскому и турецкому покорительному началу, и нередко польские и русские государи среди непрерывных взаимных несогласий приходили к мысли о союзе против общих врагов; во враждебных между собою государствах не раз являлась мысль о возможности прочного соединения западной и восточной половин Руси в надежде, что таким образом общими силами можно удачнее и успешнее действовать против татар и турок. Враждебность к этим народам перешла преемственно из тех веков, когда славяно-русские народы боролись с тюркскими племенами, бродившими некогда по ши-

рокому матеріку Росії. Та ж боротьба, яку руська стихія вдерживала в IX і в X століттях проти печенегів, явилась потім, в XII в., в релігійній ворожбі проти неверних половців, ко́гда руські дружини ходили в їх степи по призыву Мономаха¹⁴ і Ігоря; она прийняла в XIV віці значення звільнення від чужого ига при Дмитрії Донськом¹⁵ і керувала важливішими явленнями зовнішньої політичної життя до пізніших часів во ворожбі з мусульманським турецьким Востоком. Єсть в історії заветні племенні ненависті; они розвиваються віками — то утихають, то розгораються від обставин; то засыпають, то знов пробуждаються; проходять через різні види історических змін і дають напрямлення народним силам і тон народним думам. К таким ворожим явленням належить боротьба славянського племені з турецьким или тюркським. Її джерело ховається во мрак доісторических часів. Ми знаємо тільки її продовження і не бачимо початку, і для нас такі риси легко представляються корінним племенним властивістю, як робимо ми со всім, чому не можемо доискаться початку в тих сумрачних віках, звідки нічого позитивно достовірного.

Єсть ще признаки племенної ворожбності к іншому племені, також неприязненному к славянам з незапам'ятних часів — к племені німецькому. Но эта ворожбність, складаюча всю сутність історії західних славян, касалась легше наших, східних. Признаки її можна видіти во ворожбних відносинах Новгороду і Пскова к лівонським лицарям і шведам і рівним образом в том воззренні, ко́кое народ наш мав і до сих пор неизгладимо має на німецьке плем'я. Новгородці і псковичі підтримували язических естів¹⁶ во ворожбі їх з крестоносцями і фінляндську емь¹⁷ в боротьбі со шведами, проти розпространителів християнства, захищаючи свободу язическої совісті від насильственного крещення. Во ворожбі этой учасували вскозь і другі руські гілки. В ополченнях Великого Новгороду і Пскова відзначались і суздальці, і смольняне, і половецькі. Со своєю стороною, немці, поробивши прибалтійських славян, готувались підвергнути той же участи і східних руських славян і в XIII віці уже успіли покори́ти Псков, но були відбиті новгородцями під предводительством Александра Невського. С тих пор Псковська земля стала полем, де безперестанно розигравалась і виховувалась стара ворожба славян к немцям — ворожба, ко́торої перші зачатки також губляться в доісторическому сумраку. С німцем в понятті всіх руських, без різниці народних видів, з'єднювалось представлення о чом-то тяготеючому, високомерному, посягаючому на свободу нашу; руський ставив його в протиположність к собі незалежно від того, був ли сам этот руський — суздець, смольнянин, псковитянин, новгородец і т. д.

Важливішим звеном єдності руських частей зробилась православна християнська віра со часу її введення і розпространення по Руси. Не станемо безумовно розділяти думки о чудовій швидкості розпространення віри між русько-славянськими народами, хотя не можемо відкинути, що з мноства народів, звернувшись к християнству в різні часи, мир русько-славянський прийняв Божественне Відкровення з меншим упорством, чим багато інші народи. Но то несомненно, що всі численні вище з'єднювальні елементи були би слабі і недостаточні для водворення єдності народів руського світу без содействія православної релігії. Християнство дало окремим частям народу такі елементи, ко́торі для всіх складали вишайшу святиню і в то время були в рівній степені общими для всіх. Православна віра об'єднувала і утверждала вишайшу єдину народність замість частних. Православна віра розпространяла єдині моральні поняття і ввела єдині богослужбові обряди. Из християнства виникла потреба просвіщення. Она удовлетворялась тільки посередством церкви. Кто тільки був по тому часу

человек образованный, тот или принадлежал к церкви, или вращался в кругу понятий церковных.

Масса, инстинктивно всегда уважающая людей, стоящих выше ее по образованию, получила понятие о том, что выше ее по духовному смыслу и, следовательно, достойно уважения; а это высшее не принадлежало уже ни к какой частной народности. Оно было русское. Церковное богослужение воспитывало и в массе чувство единства. Новгородец в Суздале, черниговец в Полоцке слышали в церкви тот же язык, как у себя дома, видели те же обряды, тот же церковный порядок, всех учили содержать одни и те же посты, читать те же молитвы, почитать одних и тех же святых, искать в одном для всех спасения и утешения; таким образом укоренялось в каждом понятие, что святыня его сердца — общая для всех ветвей русского народа: и так он со всеми другими составляет единое тело.

Православная церковь ввела в нашу жизнь множество новых форм, обычаев, не только церковных, но и домашних, вошедших в частный быт равным образом во всех русских краях. Установились понятия о том, как при каком-нибудь известном обстоятельстве следует сесть или стать, есть и пить; образовались разные приличия и правила общежития, сообразные с достоинством православного человека и, следовательно, общие для всей Русской земли. Возникали монастыри, появлялись мощи, чудотворные иконы, составлялись предания, которым верил и ростовец, и новгородец, и киевлянин, и северянин, насколько каждый был знаком с верой. Некоторые монастыри прославились скоро и заслужили всеобщее уважение; таков был самый ранний — Печерский. В разных местах одни за другими являлись общества отшельников, которые прославлялись подвигами и жизнью. Для народа становились более или менее одинаково святы угодники, почивающие где бы то ни было в России, и из разных мест ходили к ним на поклонение. Так образовывалось паломничество, которое, с одной стороны, увеличивало сообщение земель, с другой, — поддерживало сознание единства общей святыни.

Наконец, вводились церковные законы, развивали в народе юридические понятия и распространяли во всех русских краях одинаковое воззрение на святость права. Христианская религия принудила изменить взгляд на многое, и то, что считалось прежде нравственным, стало безнравственным, как, например, понятие о мести у язычников; так точно христианская вера истребляла местную языческую святыню в разных краях и заменяла своею всеобщю для всех в одинаковой степени. Народ уже доживал до той эпохи, когда обычаи его должны были принять значение права; по крайней мере, так было в некоторых странах, например, у полян. Доказательством служит «Русская Правда»¹⁸ — сборник обычаев и постановлений власти, уже записанных и принявших значение руководства для случаев, подобных тем, какие решаемы были прежде. Но с народным разнообразием Русь не скоро могла прийти до водворения общих законов или до соединения народных обычаев.

На широком пространстве русского материка было слишком много для каждого из народов своих условий развития гражданственности, которые никак не могли сходиться с существовавшими в других русских краях. Не было бы и необходимости, не возшло бы даже в голову составителю законов наблюдать какое-нибудь единство для всех частей; следовательно, если бы в разных краях Руси обычаи и стали превращаться в положительные писанные законы, то эти законы способствовали бы скорее разрозненности частей вместо их соединения. Законы, отличавшие землю от земли в юридическом отношении, укоренялись бы и делались для своей земли писаной святыней, предания отцовской мудрости без особенных переворотов и насилий не скоро уступили бы место чему-нибудь более общему. «Кормчая»¹⁹, вошедшая

вместе с христианством, напротив, заронила в русском мире идею законодательного единства и общности права.

В этом случае следует обратить внимание на корпорацию духовенства, связанного узами одного законоположения и получавшего везде одно и то же воспитание. Во всех духовных предметах и даже в значительной части мирских отношений духовенство было изъято от всякого светского суда, зависело от своих епископов, епископ — от митрополита, митрополит — от патриарха; таким образом вся церковная администрация изображала одну цепь, протянутую по всей России, а крайнее звено ее находилось в Царьграде, за пределами Русской земли. Духовенство в большей части своих отношений к народу стояло выше местных обычаев и понятий, налегало на народ своей нравственной силой и вместо народных старых правил вводило новые, общие и равные для всех частей русского мира. В древности духовенство пользовалось правами, гораздо большими, чем впоследствии, судилось по греческим писаным законам, апостольским и соборным правилам. Таким образом, люди этого класса, имевшие право на всеобщее уважение, были вне мирских условий, проповедовали одно и то же, одному и тому же учили, указывали одну цель. Так образовалась идея церкви — общества, не связанного с местностью, не прикованного к одной земле, и с нею совокупно развивалась идея об общности всех русских земель, об единстве русского народа. Священник — был ли он новгородец, киевлянин, суздалец — должен был жертвовать своими местными отношениями требованиям церкви. Церковное законоположение не ограничивалось одним духовенством да духовными делами; оно подчиняло себе многие стороны житейские и имело право исключительно судить преступления против обязанностей семейного быта: в спорах о наследстве, в семейных распрях обращались к духовному посредству, а духовенство произносило свои приговоры по большей части одинаково как в Киеве, так и в Новгороде, и в Ростове; потому, что везде у него пред глазами были греческие церковные законоположения. Остатки язычества, народные верования подлежали духовному суду и под влиянием духовенства должны были уступать единым для всех краев христианским понятиям и верованиям. Суд святительский должен был совершаться одинаково по всей России. Духовенство, приучаясь смотреть на всю Россию как на единое тело, научало и князей смотреть на нее так же. Так, в 1189 году по поводу захвата Галича уграми митрополит говорил князьям Святославу и Рюрику: «Се иноплеменики отъяли отчину вашу, и лепо вам потрудитися». Таким образом, он указывал князьям прежде всего, забыв на время свои споры, выручить Русскую землю от нерусских, кому бы из князей не досталось потом вырученное.

С церковным законоположением входили к нам в виде прибавлений к «Номоканону»²⁰ места из гражданских законов Византийской империи — так называемые «градские законы». Неизвестно, имели ли они когда-нибудь всеобщую обязательную силу, но нет сомнения, что, прилагаясь обыкновенно в виде дополнений к церковному законоположению, которое было обязательным, они пользовались уважением и, следовательно, должны были внедряться в русское правосудие. При недостатке собственного гражданского законодательства суд и решение дел должны были зависеть от ума и наклонностей судей. Получая вначале просвещение единственно из книг, переведенных с греческого не иначе как с понятиями, заимствованными из сферы церковной, эти судьи — были ли они князья или тиуны²¹, или же выборные народом — необходимо должны были иногда обращаться к этим кодексам, где содержались готовые решения на случаи, которые могли встретиться и на которые не было правил в русском обычном праве, или же когда решение их по обычному древнему праву противоречило христианству. Ничего не могло быть естественнее для князя или вообще для судьи, ставшего в тупик на суде, как обратиться к пособию этих уставов

и заимствовать оттуда юридическую мудрость. Тем более это было уместно, когда градские законы составляли как бы дополнение к тому, что уже считалось святыней. Владимир Святой советовался с епископами об устройении земском; то же делал и Ярослав; а епископы эти были греки и, конечно, не могли дать совета иначе, как в духе «Номоканона», не только в церковной, но и в гражданской сфере. И впоследствии князья нередко в делах гражданского управления и суда обращались к епископам, игуменам, священникам. Духовенство, составляя себе понятие о долге сообразно своему воспитанию, неизбежно должно было давать советы, сходные с греческим законодательством. Вероятно, у каждого святителя был экземпляр «Кормчей» с ее добавлениями, и святитель оттуда мог черпать для вразумления судей, и во всех странах русского мира святители одинаково руководили судебными решениями. Таким образом, в разных землях прививались к народу одинакие юридические понятия. Влияние духовенства в гражданском управлении и суде простиралось не на одних князей, но и на массы народные, на веча. В Новгороде во время полного развития его свободы власть и влияние архиепископа на суды были во всей силе. Владыки были представителями не одних церковных, но и политических интересов страны.

Наука духовенства была одна; гражданские, нравственные, юридические понятия были одни, как воспитанные на одной почве. Плоды влияния духовенства на собрания народные везде должны были являться одинаковыми последствиями для народной жизни — в Новгороде и в Полоцке, и в Киеве, и повсюду.

«Кормчая Книга» с гражданскими законами расширила значительно кругозор наших понятий и внесла, конечно только для тех, которые стояли на челе народной образованности, новые взгляды. Она должна была приучить ум их возводить факты к юридическим понятиям. Некоторые понятия были вновь внесены, другие — развиты. Нельзя не указать на то, что «Кормчая» под влиянием духовенства при каждом случае содействовала образованию понятия о единовластии и о царственности правителей. По старым славянским понятиям, князья были выборные правители, зависевшие от народной воли, а учение, принесенное из Византии, стало придавать им значение византийских государей. Помощь духовенства являлась повсюду, когда только совершалось движение в пользу единовластия. Духовенство было на стороне права родового старейшинства князей и поддерживало его в противоречии с правом вольного народного призыва. Андрей²² утвердился во Владимире, и летописцы, духовные по званию, оправдывают его и преемников его в стремлении к верховной власти над всеми русскими землями. С благословения церкви в лице митрополитов утвердилось Москва; с благословения церкви Иоанн III²³ уничтожил новгородскую свободу. Зародыш единовластия — в пришедших к нам еще в X и XI веках греческих понятиях и больше всего в «Кормчей», где еще в эти далекие от господства единовластия времена читали наши предки, что «народы, которые не имеют властелина, а управляются сами собою — варвары!...»

Аристократические зачатки, которые были у славян чрезвычайно слабы, развивались у нас от византийских понятий о противоположности благородного происхождения одних и низкого звания других. Вместе с книгами, законами, обрядами и единым воспитанием духовенства к нам занесен из Византии апотеоз церемоний, формальности. Славяне были одно из племен, менее многих носившее в себе склонность к этому во время принятия христианства. Почти всегда, как только самобытные славянские силы сколько-нибудь развивались, являлось противное желание: обойти всякое правило, освободиться от всякой формальности, прямо браться за содержание без оболочки. Византийское влияние ввело к нам понятие о святости известного рода форм,

обрядов, мелочных обычаев. Мы говорим здесь не о церковных обрядах, но о житейских, которые внедрились в жизнь наших верховных лиц и высших классов.

Несмотря на все изложенные здесь начала, способствовавшие поддержанию и развитию идеи единства Русской земли, они не были столь сильны, чтобы скоро довести народные силы до единодержавия и части — до полного слития.

Хотя род княжеский сознавал свое семейственное начало, однако уже потому, что он был род, условливал необходимость разделения потому что каждый из членов рода имел право на волость, то есть и право управления землей. Великое пространство препятствовало слитию наречий, а церковный язык, как ни соединял проявление умственного труда во всей России, как ни служил органом слова, вразумительным и священным для всех русских, но уже потому, что был не народный, не мог сделаться житейским языком и вечно оставался только книжным. Наконец, и сама церковь не в силах была, при всех своих элементах единства, привести к нему и народ без особенных других сильных, пособляющих толчков. Во-первых, церковь уже по духу своему не предпринимает крутых мер: развивая в человеке то, что принадлежит проповедуемому учению, оставляет расти и его собственные природы. Если признаки язычества, как показывают «Вопросы Крика»²⁴, были еще ощутительны в XII веке, то, конечно, церковные правила и поучения не могли так скоро переделать всех понятий народа; не могли даже помешать образовываться в народе новым, родным понятиям мимо влияния и участия церкви. Пока на первых порах высшее духовенство было из греков, власть церкви могла еще быть чем-то внешним, перерабатывающим народ и не принимающим ничего от него самого; но когда высшее духовенство, как и низшее, стало выдвигаться из своих, из русских, тогда народные привычки пробивались через монашеские мантии, а русский народный ум проглядывал из-под клобуков, под которыми головы обязаны были мыслить иначе — и по-русски, а по-византийски. Духовные стали входить в интересы свои земель, где были епископами или же откуда сами происходили. Чувство любви к местной родине и понятия, усвоенные от родителей, оставались в них. Новгородские владыки нередко в своих делах должны были следовать правилам того уклада, среди которого жили и действовали, в ином духе, нежели московские. Духовенство низшее, происходящее из народа, не получив, как должно думать, такого воспитания, которое бы его с малых лет отделяло от народа, наконец, женатое и, следовательно, связанное и родством, и житейскими нуждами с народом, конечно, носило на себе столько признаков частной, особенной народности, сколько и все нивелирующего византизма.

И вот начала, соединяющие земли между собою, хотя и были достаточны для того, чтобы не допустить эти земли распасться и каждой начать жить совершенно независимо от других, но не настолько были сильны, чтобы заглушить всякое местное проявление и слить все части в одно целое. И природа, и обстоятельства исторические — все вело жизнь русского народа к самобытности земель с тем, чтобы между всеми землями образовалась и поддерживалась всякая связь. Так Русь стремилась к федерации, и федерация была формой, в которую она начинала облекаться. Татарское завоевание сделало крутой поворот в ее государственной жизни.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.—1993.— № 10.

¹² Йдеться про угоди давньоруських князів Олега та Ігоря з Візантією, укладені в 911 та 944 рр., які були вигідні для Русі, оскільки гарантували недоторканість позицій на Чорному морі.

¹³ Мається на увазі рід литовських князів, що веде початок від великого князя литовського Гедиміна (помер 1341 р.). В 1340 р. він послав свого сина Любарта ки-

зювати на Волині. В 1331 р. розбив хрестоносців Лівонського ордена. Від Гедиміна були залежними київські й смоленські князі.

¹⁴ Володимир Всеволодович Мономах — видатний державний і політичний діяч Русі, великий князь київський. Прізвище «Мономах» походить від візантійського імператора Константина Мономаха, від якого Володимир одержав символи князівської влади.

¹⁵ Тобто після Куликовської битви 1380 р., в ході якої великий князь московський Дмитрій на чолі об'єднаних руських сил, до складу яких входили і дружини з території України та Білорусії, розгромив золотоординське військо Мамая, за що дістав прізвище «Донський».

¹⁶ Язичеські ести — естські племена, що в XIII ст. консолідувались у народність, яка стала основою естонської нації. Визначення «язичеські» вказує на те, що ці племена не сповідували християнство.

¹⁷ Фінляндська емь — прибалтійсько-фінське плем'я, яке з середини I тис. н. е. жило у внутрішній частині Фінляндії, в районі групи великих озер.

¹⁸ «Руська Правда» — збірники норм давньоруського права, складені переважно в XI—XII ст. До нашого часу дійшли у списках, складених у XIII—XVIII ст., яких тепер відомо більш як 100.

¹⁹ Маються на увазі кормчі книги, що являли собою збірники церковних і світських законів Русі. До них увійшли й деякі статті «Руської Правди».

²⁰ «Номоканон» — збірник візантійських законів, складений у VI ст. константинопольським патріархом Іоанном Схоластиком. З кінця X ст. використовувався давньоруською церквою. Наприкінці XIII ст. «Номоканони», перероблені відповідно до умов Русі, дістали назву «кормчі книги».

²¹ Тіуни — у Київській Русі управителі господарством князів, а пізніше — бояр або магнатів та шляхти.

²² Андрій — онук Володимира Мономаха, син Юрія Долгорукого князь владимиро-суздальський, жив у своєму замку Боголюбово (звідси походить прізвище «Боголюбський»). За молодих років брав участь у боротьбі батька за Київ. Намагався поширити свою владу на всю Русь.

²³ Іван III — великий князь московський — боровся за підкорення Московському великому князівству інших руських князівств. За його правління завершилося складання основної території Російської централізованої держави, до якої була включена також частина українських і білоруських земель.

²⁴ «Вопросы Кирика» — твір письменника XII ст., диякона Новгородського Антонієва монастиря Кирика «Впрашание Кюриково еже впроша Епископа Ноугородьского Нифонта и инех», який входить до складу багатьох кормчих книг. У ньому описуються релігійні обряди і постанови, обґрунтовується доцільність різних життєвих ситуацій з релігійної точки зору тощо.

ОГЛЯДИ

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ПРАЦІ З ІСТОРІЇ СРСР:

36. статей.— К., 1991.— Вип. I;

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ:

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ: 36. науково-медичних праць.— К., 1992.— Вип. 2—3.

У даному огляді розглядаються праці викладачів, аспірантів та студентів Київського державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, опубліковані у двох науково-методичних збірниках. Їх авторами поряд з досвідченими вченими — Ю. М. Алексєєвим, В. І. Кучером, Н. М. Кравченко, Г. В. Стрельським, О. О. Сушком, М. А. Журбою, І. О. Кіку — є також представники молодшого покоління викладацького корпусу цього вузу, а також ті, хто лише починає освоювати незвідані терени історичної минувшини.

Публікації різної тематичної спрямованості та хронологічної приналежності упорядники першого збірника згрупували у два розділи: 1. Матеріали і дослідження соціально-економічної та політичної історії. 2. Питання історії культури, освіти та пам'яткознавства.

Грунтовний аналіз кожної з публікацій, що увійшли до збірників, зрозуміло, неможливий. Тому є сенс спинитися на тих, котрі виділяються поміж іншими новизною проблематики та засобів наукової розробки, своєю пізнавальною цінністю.

Перший збірник відкривається статтю В. А. Маркіної та В. В. Крижанівської «Економічні наслідки антифеодальної та національно-визвольної боротьби на Правобережній Україні в кінці XVII — 60-х роках XVIII ст.». Спираючись на вітчизняні та зарубіжні джерела, автори показали ретроспективу боротьби українського народу проти національного гніту та економічного визиску і дійшли висновку, що опір козаків і селян польсько-шляхетському гнобленню та феодальній експлуатації на півтора сторіччя затримав уведення фільварково-панщинного виробництва, а також свідчив про неспроможність уряду Речі Посполитої розв'язати соціально-економічні проблеми. Однак потребує ґрунтовнішої аргументації та конкретизації теза про те, що козацькій «Палієвій державі», яка на рубежі XVII—XVIII ст. займала територію Придніпров'я та поширювала свій вплив до р. Случ, були притаманні атрибути державності. На жаль, поза увагою дослідників залишився вплив на соціально-економічні явища в Україні такого чинника, як російсько-польські відносини.

У своєму повідомленні «Мемуари діячів контрреволюції: оцінки, підходи і використання» Г. В. Стрельському вдалося створити досить чітке уявлення про розмаїття, неодномірність суджень тих, хто вирішував долю класових протистоянь періоду 1917—1920 рр. Хібною статтю можна вважати те, що аналіз емігрантської мемуаристики подається в контексті ленінського світобачення, не позбавленого суб'єктивності, а часом і упередженості, безкомпромісної класової двоколірності. Застарілою також видається оцінка публіцистичної спадщини діячів Центральної Ради і Директорії.

Подіям громадянської війни присвячена й розвідка Б. І. Андрусишина «Організація системи оплати праці в перший період «воєнного комунізму» на Україні (1919 р.)». Стаття не лише викликає суто науковий інтерес, а й містить матеріали, що повинні зацікавити практиків-економістів, працівників фінансової сфери, оскільки в ній порушені питання організації оплати праці в екстремальних умовах економічної дестабілізації, навалюючої прогресуючої інфляції в післяжовтневій Україні, тобто в обстановці, за багатьма параметрами адекватній ниніш-

ньому стану господарських справ у державі. Основні висновки автора ґрунтовні й доказові, однак важко погодитися з тим, що принцип оплати за кількістю і якістю праці є соціалістичним. Він універсальний, в практиці ж «соціалістичного будівництва» радянське керівництво спочатку не могло, а пізніше не захотіло впровадити його у життя.

Два повідомлення збірника присвячені періоду II світової війни¹. В першому охарактеризовано військово-спортивну роботу на селі в той час, коли зайнялося полум'я найбільшого збройного конфлікту в історії людства. В другому предметом вивчення є один з найдраматичніших етапів визвольних змагань українського народу — боротьба ОУН—УПА на території Західної України під час війни. Автор скористався архівними джерелами та матеріалами, що стали доступними лише нещодавно, і в цілому об'єктивно вказав на суспільно-політичні витоки ОУН—УПА, спрямування і результати діяльності окремих його течій і груп. Відмовляючись від широких узагальнень щодо проблеми в цілому, дослідник все ж окреслив власну позицію.

Прагненням знайти відповіді на запитання, що цікавлять не лише представників історичної науки, а й економістів, політологів, соціологів, відзначається стаття М. Л. Головка і О. О. Сушка «Проблеми економічної політики країни в 50-ті — першій половині 60-х років: Пошук шляхів прискорення розвитку народного господарства». Дослідники простежують шляхи переходу від феодално-адміністративної колгоспної системи сталінського зразку до більш розкріпаченої, але ще більш затратної хрущовської моделі сільського господарства. В публікації відтворюється картина волюнтаристської, позбавленої солідного наукового підґрунтя експериментальної метушні навколо багатостраждального українського села. Це призвело до подальшого одержавлення колгоспно-кооперативної форми власності, остаточно підірвало кращі набутки й традиції господарювання та землевпорядкування, поглибило відчуження сільських трударів від засобів виробництва. Автори послідовно проводять думку про те, що варіативний пошук більш досконалих форм управління господарською сферою не увінчався успіхом тому, що не зачіпав підвалин бюрократичної системи і глибинних соціально-виробничих відносин.

Другий розділ збірника відкриває стаття Ю. М. Алексеева і Н. М. Кравченко «Пам'ятки історії та сучасність», про яку слід сказати особливо. Так, автори наголошують, що без розв'язання питань методологічного характеру неможлива правильна організація охоронної та реставраційної справи, а також вивчення пам'яток минулого. При цьому вони наполягають на необхідності вивчення і охорони не лише окремих визначних об'єктів, а й збереження історико-культурного середовища міст та інших населених пунктів (С. 110).

Зміст повідомлення Я. В. Верменич «Сталін проти видавців Леніна: з історії книговидавничої справи на Україні 20—30-х рр.» викликає певні історичні асоціації. Взявши за основу події, пов'язані з виданням творів Леніна українською мовою, дослідниця відтворює обстановку в республіці в ході українізації. Перед читачем постає сповнена драматизму, гострих колізій картина активізації національно-культурних процесів, спотворених «мудрим» керівництвом «вождя народів», трагічна доля тих, хто широко жив ідеєю національного відродження.

Історична розвідка І. М. Конончука «Деякі питання коренізації на Україні 20-х років» перекликається з попередньою публікацією. В ній використаний цікавий архівний матеріал, міститься нова інформація з розглядуваної теми, однак не позбавлена вона і деяких вад. Зокрема, це стосується надмірного захоплення кількісними характеристиками процесу українізації, тоді як аналізу якісних змін, що його супроводжували, відводиться другорядна роль. Відсутність критичного осмислення суспільно-культурних явищ 20-х рр., яке могло б спиратися на останні праці з проблеми, дещо збіднює наукову цінність повідомлення.

Концептуальним підходом до питань палеоекології східного слов'янства відзначається стаття Р. Г. Шишкіна «Роль та місце палеоекології у курсі вивчення історії розвитку східнослов'янського суспільства». Виходячи з аналогічних рис господарських культурних типів (ГКТ), із збігу ареалу, автор виділяє такі основні етапи становлення і розвитку східнослов'янської спільноти: тичинецько-комарівська культура (XV—XII ст. до н. е.) — сколотське царство у скіфський період (VI—IV ст. до н. е.) — черняхівська культура (II—IV ст. н. е.) — союз східнослов'янських племен (VI—VII ст.). У наведеній схемі багато умовного, однак дослідник і не ставить за мету простежити процес етногенезу східного слов'янства у хронологічній послідовності. Розглядаючи питання впливу навколишнього середовища на умови життєдіяльності слов'янських етнокультур, пошуковець наводить цікаві спостереження Л. С. Берга, який помітив залежність між фазами розвитку східнослов'янських етнічних масивів і циклічними переходами від сухого та жаркого клімату до більш вологого та прохолодного (відповідно, в 2300 р. до н. е., 1200 р. до н. е., 400 р. н. е., 1200 р. н. е.). В публікації лише окреслені напрями концептуальної спрямованості автора, який обстоює необхідність запровадження у вузівські програми курсу чи семінару «Палеологія східного слов'янства (роль та місце в історичному розвитку)». І справді, настав час перейти від суто наукових пошуків до широкої популяризації знань з цієї галузі.

Вчителі середніх шкіл завжди були зацікавленими читачами методичної літератури — спеціальних праць, статей, розробок. Щодо нотаток І. О. Кіку «Деякі методичні поради до відбору та використання творів живопису при викладенні історії СРСР в школі», написаних дещо раніше, слід зауважити, що оскільки нині в школах читається самостійний курс історії України, то, крім картин російських живописців, слід звернути увагу на відповідні твори українських майстрів пензля і цілеспрямовано залучати їх до художнього осмислення тих сторінок нашої історії, які сьогодні сприймаються по-новому. Нагальною стала й підготовка нових ілюстрованих збірників з історії України та методичних посібників щодо їх використання. Сучасна школа гостро потребує таких матеріалів.

Свідченням глибокого усвідомлення високого призначення історичної науки у вузівському навчально-виховному процесі є стаття Ю. М. Алексєєва «Методолого-методичні основи викладання історичних дисциплін в педагогічному вузі», якою розпочинається другий збірник. Це тим відрадніше, що останнім часом питання методології історичних досліджень та викладання дисциплін суспільствознавчого циклу обережно обминалися або вирішувалися лише з позицій критики марксизму. На жаль, в Україні можна констатувати відсутність зрілих і продуктивних методологічних шкіл, що, безумовно, ускладнює підготовку висококваліфікованих вчителів історії для середньої школи.

У розділі «Слов'янське середньовіччя» привертають увагу кілька публікацій. Розвідка Т. Л. Пищевої присвячена проблемі складу та соціального значення віча в Київській Русі X—XI ст. На основі палеосемантичного аналізу літописних текстів X—XII ст. автор робить спробу з'ясувати соціальну базу цього специфічного представницького форуму. Однак політична спрямованість та функції давньоруського віча розкриті менш переконливо.

Стаття І. О. Кіку «Антифеодальна боротьба селян Волині в 1638—1648 рр.» може, на наш погляд, бути взірцем того, як слід працювати з архівними документами. Взявши за основу матеріали актових книг городських і земельних судів, автор досліджує окремі аспекти класових виступів у волинських селах проти всіляких форм феодального визиску.

З'ясуванню місця і ролі Чернігівщини в політичних зв'язках України з Росією в середині XVII ст. присвячене повідомлення П. В. Пирога. Однак різноманітні документи, широко використані дослідником,

все ж не змогли компенсувати дефіцит критичного аналізу передумов і наслідків возз'єднання України з Росією.

Повідомлення М. О. Рудя присвячене проблемі виникнення ранньо-феодальної держави у прибалтійських слов'ян, а також питанням суспільно-політичного устрою міст Західного Помор'я доби раннього середньовіччя.

Пізнавальний інтерес становить розвідка С. С. Саченка «Артилерія українських козаків XV—XVIII століть», в якій йдеться про джерела формування артилерії козацтва, характерні особливості арсеналу козацького війська та джерела його формування.

У стислому політологічному огляді В. І. Жиленкова, яким започатковано II розділ збірника — «Проблеми нової і новітньої історії», — простежуються основні напрями становлення політичного плюралізму на Україні на початку XX ст., подається характеристика тогочасної суспільної думки, що діставала організаційне оформлення в діяльності політичних партій. Політологічна ретроспектива складних подій передреволюційної доби 1900—1905 рр., аналіз світоглядних позицій та вчинків конкретних історичних осіб, що стояли біля витоків політичної багатобарвності на Україні, зумовлюють актуальність публікації.

Відносини України і Білорусії в 1918 р. з Німеччиною в період Веймарської республіки (1919—1932 рр.) досліджуються в повідомленнях Т. А. Заруди та С. Ф. Кротюка.

Об'єктом вивчення Д. М. Балана стала допризовна підготовка робітничо-селянської молоді в системі загального військового навчання громадян України в 1918—1920 рр. Характеризуючи засоби підготовки призовників до служби в Червоній Армії, автор побічно з'ясовує механізм формування збройних сил радянської влади, їх соціальну базу. Недостатньо доказовим нам уявляється положення про те, що вплив радянського уряду України 1919 р. не поширювався далі повітових центрів. Так, за підрахунками П. М. Тригуба, здійснених на підставі фінансових документів НКВС УСРР (субсидії виконкомам), у першій половині 1919 р. в республіці діяло 16 тис. виконавчих комітетів Рад. В «Істории государства и права Украинской ССР» вказується на те, що до червня—липня цього ж року було обрано 10 губернських, 95 повітових, 1816 волосних, 14143 сільських виконкомів Рад, а всього — понад 16 тис. виконавчих комітетів². Крім того, радянська влада поширювала свій вплив на місцях через ревкоми та комітети бідноти. На початок березня комбідни становили десяту частину всіх місцевих органів влади на Україні, а 9/10 — ревкоми³. Наведені дані на сьогодні не спростовані. Отже, певною мірою можуть слугувати орієнтиром при розгляді цієї проблеми.

Різні аспекти життя українського села 20—30 рр. розглянуто в публікаціях М. А. Журби, О. В. Малій, І. М. Романюка. Деякі історичні аналогії із сучасними процесами у фінансовій сфері Української держави викликає повідомлення І. Г. Ветрова та М. Ю. Виговського «3 історії становлення грошової системи в перші роки Радянської влади». Аналізуючи кризові явища у сфері товарно-грошових відносин в 1917—1924 рр., дослідники показують безуспішні спроби радянського уряду подолати їх шляхом ліквідації грошового обігу, вільного товарного обміну та впровадження карткової системи натуроплати. Врешті-решт, підсумовують автори, такі підходи вичерпали себе і спричинили впровадження твердої валюти — забезпеченого золотом «червонця». Оздоровлення української економіки сьогодні, на думку І. Г. Ветрова і М. Ю. Виговського, великою мірою пов'язане з організацією власної кредитно-фінансової системи й національної грошової одиниці.

Основні напрями українсько-польських культурних зв'язків у 50—80-ті роки знайшли відображення в розвідці І. М. Ковчиної. Базуючись лише на позитивному матеріалі, автор залишає за межами своєї уваги складні моменти у стосунках між Україною та Польщею, пов'язані з

різним менталітетом двох народів, ідеологічними шорами і перепонами, які перешкоджали повнокровним культурним зносинам.

Солідним науковим рівнем відзначається стаття В. І. Кучера, О. О. Сушка і М. Ю. Виговського «До питання про трагічний початок Великої Вітчизняної війни (на прикладі Київського особливого військового округу)». З'ясовуючи обставини, що спричинили до вкрай невдалих бойових дій радянських військ на початковому етапі війни, автори до головних військово-політичних прорахунків Сталіна та його поплічників відносять такі фактори, як заохочення застарілих уявлень вищого командного складу про тактику і стратегію війни, практика необгрунтованої ротації вищого командного складу РСЧА, запущений на максимальні оберти маховик репресій. Обмежені рамки публікації не дали можливості науковцям висвітлити всі аспекти цієї багатогранної проблеми. В цілому ж стаття, побудована на свіжих архівних джерелах, є вагомим внеском у справу відтворення узагальнюючої картини найтрагічнішої сторінки радянсько-німецької війни.

Критичний погляд на проблему залучення учнів ФЗН до відновлення виробничого потенціалу республіки після вигнання гітлерівських загарбників властивий повідомленню О. А. Бомбандьорової. Спираючись в основному на матеріали архівів, автор окреслює роль трудових резервів у відродженні промислових об'єктів України, висвітлює питання організації праці та побуту робітничої молоді.

Широким залученням документів з архівосховищ, матеріалів періодичної преси привертає увагу стаття П. І. Яценюка і Т. В. Марусик «Відбудова та зміцнення наукового потенціалу західних областей Української РСР. (1944—1945)». На загальному тлі відродження й розвитку відповідної бази в Західній Україні пошуковці розглянули складні проблеми становлення наукової інфраструктури у даному регіоні в умовах тоталітарної системи.

У повідомленні П. Л. Гордієнка «До питання про раднаргоспи як форму регіонального господарського самоврядування (1957—1965)» йдеться про спроби радянського керівництва вдосконалити систему управління економікою країни. Автор подає характеристику реформаторської спрямованості структурної перебудови в народному господарстві СРСР, що мала на меті модернізувати принципи роботи всіх ланок управлінського механізму, стимулювати економічні засади виробництва, сприяти руйнації відомчих лабет і децентралізації на користь місцевого самоврядування. Однак, аналізуючи проблему, дослідник, схоже, не до кінця подолав усталені підходи до оцінки такого феномену, як раднаргоспи. Адже РНГ з усіма їх перевагами перед попереднім апаратом управління — це не більше, ніж мутант, породжений надрами командно-адміністративної системи з усіма притаманними їй атрибутами — волюнтаризмом, паралелізмом радянських, партійних, господарських органів та відсутністю заздалегідь підрахованих довгострокових програм. І хоча, за словами автора, «регіональне господарське самоврядування надає можливість найбільш об'єктивно визначати потреби, сприяє найбільш раціональній структурній політиці», важко погодитися з твердженням, що воно «знищує можливості позаекономічного втручання». Держава, навіть сучасна капіталістична, далека від того, щоб до кінця відмовитися від певних важелів позаекономічного впливу (ембарго, замороження вкладів, протекціонізм тощо), оскільки вони є необхідними інструментами у її політичному арсеналі.

Аналогічні проблеми розглянуто в повідомленні В. М. Солошенка «Реформи 60-х — початку 70-х рр.: неподолана криза (на матеріалах легкої промисловості України)». Автор вказує, що високим темпам розвитку легкої промисловості республіки у 8-й п'ятирічці сприяли перебудова управління промисловістю за галузевим принципом, перехід підприємств на нові умови планування та економічного стимулювання. Однак замість того, щоб детально розкрити суть цих заходів, автор

захоплюється кількісними показниками і пов'язує їх зростання з техніко-технологічними вдосконаленнями, а також «піднесенням трудової і політичної активності трудящих мас», «керівництвом партійних організацій».

Розвідка Я. В. Верменич присвячена одній з трагічних сторінок культури України, пов'язаній з іменем Д. М. Щербаківського — відомого етнографа, археолога, натхненного організатора музейної справи. Автор наголошує на тому, що створення мортиролога борців за українську національну справу, повернення народу його історичних надбань і героїв — найважливіші завдання істориків, мистецтвознавців, музейних працівників.

Ще однією сторінкою у дослідженні конституції 1710 р. став історико-правовий огляд Д. С. Рященка і А. Г. Вертегела «Пилип Орлик і перша конституція України». Конституючи відсутність в ній чітких юридичних формулювань, що було наслідком недостатньої кристалізації тогочасної правової думки, автори підкреслюють, що конституція відбивала прагнення козацької старшини підвести законодавчу основу під процес українського державотворення, відрегулювати суспільні та міждержавні відносини, які склалися на початок XVIII ст.

Серед публікацій, вміщених у розділі «Деякі питання історіографічної спадщини та вивчення історії», особливо відзначається глибоко аналітична рецензія В. В. Крижанівської «Основні проблеми феодалізму в «Історії Польщі до 1795 р.» Генріха Самсоновича».

Огляд праць вітчизняних істориків, присвячених життю і творчості видатного українського вченого та політичного діяча М. С. Грушевського, містить стаття Г. В. Стрельського. Характеризуючи ці публікації, дослідник закликає до подальшого поглибленого, неупередженого вивчення багатой творчої спадщини одного з фундаторів української історичної науки, а також його діяльності на політичній ниві й ставить питання про необхідність створення такої праці, в якій би відтворювався цілісний образ М. С. Грушевського з усіма його внутрішніми суперечностями, в яких віддзеркалювалася неоднорідність епохи.

Окремі аспекти політичної дискусії навколо теорії боротьби двох культур на Україні в 20-ті роки розглянуто в статті О. І. Криворучка та О. В. Миронюка. Автори закликають сучасників ретельно вивчати, критично осмислювати і творчо використовувати набутки української національної культури.

Власними спостереженнями і конкретними результатами використання такої оригінальної дидактичної форми, як історичний театр, на сторінках збірника поділився С. О. Голованов — творчий керівник, автор вистав студентського театру історичного факультету педінституту.

Завершують збірник дві програмні розробки: Н. М. Кравченко — «Учбова польова археологічна та музейна практика» та Ю. М. Алексеева, В. С. Єфименка, Л. В. Прибеги — «Сучасні проблеми історико-культурної спадщини» (Спецкурс).

Перша з названих програм спирається на більш як двадцятирічний досвід організації літньої польової практики. Програма спецкурсу викликана до життя новим етапом українського національного відродження і має на меті сприяти відновленню історичної пам'яті, всебічному висвітленню минулого українського народу. В ході засвоєння спецкурсу студенти мають можливість ознайомитися з правовими аспектами регулювання охорони історико-культурної спадщини, методичними засадами обліку й використання культурних цінностей, прикладними аспектами охорони, реставрації та використання пам'яток у навчальному процесі.

Відродно, що саме флагман вищої педагогічної освіти в Україні займається пошуком нових шляхів підготовки висококваліфікованих спеціалістів-істориків та вдосконалює випробувані часом форми і методи, свідченням чого є репрезентовані програмні розробки.

В цілому ж упорядники і автори збірників обрали вірні координати у висвітленні найбільш значних питань вітчизняної історії.

Разом з тим, не можна не сказати про загальні недоліки обох видань. В цілому ряді випадків мають місце неправильне написання прізвищ, власних назв, географічних пунктів, зустрічаються стилістичні й орфографічні огріхи, русизми. Укладачі не до кінця витримали хронологічний принцип розміщення публікацій.

Загалом же видані науково-методичні збірники свідчать про професійний потенціал професорсько-викладацького складу історичного факультету та історичних кафедр столичного педінституту, їх прагнення йти в ногу з часом.

О. Є. ЛИСЕНКО (Київ)

¹ Журба М. А., Волковський Д. А. Внесок селянства України в укріплення обороноздатності СРСР напередодні Великої Вітчизняної війни; Дзьобак В. В. Деякі маловідомі сторінки діяльності ОУН — УПА на західноукраїнських землях в 1939—1944 рр.

² История государства и права Украинской ССР.— К., 1987.— Т. 3.— С. 65.

³ Див.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедич. довідник.— К., 1987.— С. 266.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

К. В. Балабанов.

*МЕЖДУНАРОДНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МОЛОДЕЖНЫХ
ОРГАНИЗАЦИЙ УКРАИНЫ: КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
ОПЫТА, УРОКИ, ПОИСК ПУТЕЙ ОБНОВЛЕНИЯ
(80-е — НАЧАЛО 90-х ГОДОВ)*

К., УМКВО Министерства образования Украины, 1993.—328 с.

В умовах становлення незалежної демократичної української держави неабияке значення для вирішення глобальних проблем сучасності має співробітництво молодіжних організацій України і зарубіжних країн. У монографії Балабанова К. В. розглядаються питання міжнародної діяльності молодіжних організацій України у складний період її історії, який охоплює останні роки застою, час так званої перебудови, розпаду колишнього СРСР, становлення незалежності і перші кроки розбудови української держави. Автор, на наш погляд, правомірно поділяє дослідний період на три етапи: перша половина 80-х рр.; друга половина 80-х рр.; початок 90-х рр. Такі широкі хронологічні рамки дозволили автору критично проаналізувати й узагальнити досвід і тенденції розвитку міжнародних молодіжних зв'язків, їх результативність, а також труднощі, помилки і проблеми, зробити аргументовані висновки і внести конкретні пропозиції щодо дальшого поліпшення цієї надзвичайно важливої справи в умовах становлення і розвитку міжнародної діяльності незалежної України.

Предметом дослідження стала головним чином робота комітетів комсомолу і первинних комсомольських організацій України, спрямована на розвиток міжнародних молодіжних зв'язків. Хоча при цьому слід зазначити, що в монографії значну увагу приділено аналізу міжнародної діяльності і нових молодіжних організацій України, які виникли спочатку в умовах демократизації суспільства, а потім і на терені розбудови незалежності нашої держави. Автор вірно зауважує, що в першій половині 80-х рр. до спілкування із зовнішнім світом допускали лише вузьку групу комсомольських функціонерів і активістів, які проходили багатоступеневу систему фільтрів тоталітарного режиму. Цілком можна погодитися з думкою автора, що комсомол став одним із засобів експлуатації молодіжного ентузіазму, придушення інакомислення в молодіжному середовищі, в т. ч. і з міжнародних питань. На конкретному фактичному матеріалі в монографії розкрито помилковість і згубність співробітництва молоді України із зарубіжними однопітками лише за ідеологічними ознаками.

Аналіз проблеми викликає науковий інтерес і має неабияке практичне значення у зв'язку із суперечностями, недостатнім вивченням, необхідністю осмислення багатьох питань розвитку молодіжних зв'язків в умовах зміцнення української державності.

В історіографічному розділі автор слушно зауважує, що в публікаціях попередників практично немає аналізу помилок, прорахунків і труднощів, які були в організації міжнародних зв'язків молоді, а також участі молоді республіки і зарубіжних країн у розв'язанні загальнолюдських проблем: збереження миру і навколишнього середовища, роззброєння, встановлення нового міжнародного економічного порядку тощо, дається завищена оцінка міжнародної діяльності комсомолу України, простежується некритичний підхід до партійних і комсомольських документів.

У монографії наголошується, що величезні помилки, які були допущені вищим партійним і державним керівництвом СРСР у галузі зовнішньої політики, призвели до загального загострення міжнародної обстановки, дальшої гонки озброєння. Автор переконливо показує, як негативно вплинули «холодна війна» та ідеологізація міжнародних відносин на практично-політичний підхід до розв'язання глобальних проблем і як виник політичний тупик, вихід з якого до певної міри був знайдений завдяки готовності молоді Сходу до взаємодії з молоддю всього світу та небувалому піднесенню антивоєнного руху в молодіжному середовищі. Автор розкриває мотиви активної участі молодих людей у соціально-політичній діяльності, виділяє відмінні риси нових форм молодіжного протесту в Україні і в зарубіжних країнах, в основі яких лежали побоювання загострення глобальних проблем, показує наявність адекватних тенденцій, які мали місце в молодіжному середовищі країн Заходу і Сходу. Характерною рисою руху за мир, на думку автора, стало широке використання молоддю якісно нових форм антивоєнної діяльності: спільних масових маніфестацій, походів миру, петицій і листів протесту тощо.

Аналізуючи антивоєнну діяльність молодіжних організацій України, автор правомірно наголошує на її суперечності, ідеологізованому характері, виявляючи при цьому причини помилок, недоліків і упущень у громадському русі за мир, виділяє ті засоби, форми і методи, які витримали перевірку часом, успішно можуть використовуватися в сучасних умовах, і, навпаки, піддає гострій критиці ті з них, які гальмували розвиток молодіжних зв'язків. Зокрема, К. В. Балабанов слушно зауважує, що практично всі масові антивоєнні акції радянської молоді (заорганізовані і заформалізовані) спрямовувалися виключно на неухильну підтримку т. з. миролюбної зовнішньої політики КПРС і радянської держави, розвінчування підступних і агресивних дій міжнародного, перш за все американського, імперіалізму. Цілком можна погодитися з думкою автора, що громадський рух за мир, в т. ч. і в молодіжному середовищі, за всієї його різнобічності і суперечності, утверджував примат політичних рішень над військовими.

Елементом новизни монографії є те, що в ній розкривається важливість екологічного співробітництва молоді України і зарубіжних країн, висвітлюються як позитивний, так і негативний досвід, уроки і проблеми в екологічному вихованні юнаків і дівчат.

Значне місце відведено аналізу співробітництва молодіжних організацій України і східноєвропейських країн в економічній і гуманітарній сферах, у центрі уваги якого перебували інтереси ідеології, а не потреби людини.

Певний інтерес викликає розділ про важливість, нові форми і особливості співробітництва молоді України, країн Заходу і української діаспори в напрямі обміну знаннями, передовою технологією, розвитку довір'я і взаєморозуміння в сучасних умовах.

Цінність монографії зумовлюється й тим, що автор крім критичного аналізу та узагальнення нагромадженого досвіду в організації міжнародних молодіжних зв'язків пропонує механізм рівноправного, взаємовигідного співробітництва молодіжних організацій України і зарубіжних країн в якісно нових умовах.

Поряд з цим монографія не позбавлена й окремих недоліків. По-перше, вона значно виграла б, якби була написана українською мовою. По-друге, монографія перенасичена загальносоюзним матеріалом, крізь призму якого важко прослідкувати тенденції та особливості, які мали місце в молодіжному середовищі власне України. По-третє, надто багато матеріалу, який не має відношення до міжнародних молодіжних зв'язків — описуються проблеми, характерні для внутрідержавного життя в нашій країні, або, навпаки, докладно висвітлюються форми, методи, засоби тощо міжнародного молодіжного руху в зарубіжних країнах, до

якого молодь України не була причетна. Зокрема, в розділі, присвяченому екології, детально розкрито питання участі молоді в боротьбі за розв'язання проблем екології в нашій країні, а сам матеріал, хоч і цікавий, проте не вписується в загальний контекст міжнародної діяльності молодіжних організацій.

І останнє. Автор стверджує, що молоді у віці до 30 років понад 10 млн., або кожний п'ятий житель України, і при цьому констатує, що «їх свідомість формувалася уже не в умовах тоталітаризму, а в обстановці свободи і демократії». Тут принаймні два зауваження. Існують поняття «молодь» і «діти». Важко погодитися з тим, щоб дітей від дня народження і до повноліття чи хоча б до середнього шкільного віку відносити до категорії «молодь». Та й теза, що їх свідомість формувалась уже в умовах свободи і демократії, теж сумнівна. До дійсної демократії ой як далеко. Тим більше що на тій же 4-й сторінці автор і сам пише, що молоді ще «належить будувати вільну і демократичну українську державу».

В цілому ж вихід такої монографії наукова і студентська громадськість сприймає позитивно.

Л. М. ГОРДІЄНКО (Київ)

Г. Ю. Храбан.

СПАЛАХ ГНІВУ НАРОДНОГО (АНТИФЕОДАЛЬНЕ,
НАРОДНО-ВИЗВОЛЬНЕ ПОВСТАННЯ НА
ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1768—1769 рр.).

К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989.— 176 с.

На шляху до розбудови і зміцнення суверенної української державності, розвитку національної свідомості неабияке значення має глибоке вивчення й переосмислення історичного минулого її народу, визвольної боротьби проти іноземних поневолювачів. Це в повній мірі стосується дослідження антифеодального, народно-визвольного повстання на Правобережній Україні, розпочатого в 1768 р. під проводом Максима Залізняка і продовженого його соратниками до 1769 р.

Незабаром відзначатиметься 225-річчя цієї визначної історичної події. На Черкащині — батьківщині селянського повстання під назвою «Коліївщина» — вже ведеться підготовча робота. В Умані споруджуватиметься пам'ятник ватажкам повстання І. Гонті та М. Залізняку.

Започаткувала цю роботу наукова праця Г. Ю. Храбана «Спалах гніву народного». Не викликає сумніву актуальність цього видання, що відповідає найнагальнішим запитам часу. Адже нині в історичній науці відбувається перегляд оцінок ряду важливих подій, діячів національно-визвольного руху країни.

Згадані сторінки української історії аж ніяк не можна назвати «білою плямою», вони не випали з поля зору вчених-суспільствознавців. Відоме під назвою «Коліївщина» народне повстання досліджене нібито досить докладно і не потребує якихось серйозних уточнень. Але, вивчаючи оригінальні документи, автор переконався в існуванні непоодиноких суперечностей між історичними раритетами та друкованими спогадами сучасників тодішніх подій, науковими розвідками, коментарями тощо.

Дослідник виявив численні хибні уявлення про ті чи інші аспекти діяльності повстанців, помилкові висновки, оцінки. Частина праць являли собою популярний виклад відомостей про народно-визвольне

антифеодалне повстання. Їм бракувало наукового аналізу всієї складності переплетіння соціально-економічних, політичних та етнічних факторів. Значну роль у повстанні 1768 р. історики відводили запорізькій сіромі, хоча вказували на селянський характер боротьби і відзначали неорганізованість, стихійність повстанців, відсутність у них чіткого плану дій.

Головну причину цього автор бачить у тому, що науковцями у ряді випадків недооцінювалося використання документальної бази, зокрема архівних матеріалів, а з монографії в монографію, зі статті в статтю переносились одні й ті ж факти, характеристики історичних подій та явищ. Спостерігається некритичне ставлення до багатьох тенденційних або плутаних тверджень, корені яких сягають вигадок, започаткованих ще мемуаристами-сучасниками, польсько-шляхетськими істориками.

Робота над архівним матеріалом і зіставлення його з мемуарною, науковою та науково-популярною літературою переконали автора в необхідності поглибленої розробки даної проблеми. З огляду на це автор монографії поставив перед собою завдання — не претендуючи на якийсь принциповий перегляд усталеної в сучасній історіографії концепції повстання 1768—1769 рр., дати по можливості всебічний виклад перебігу досліджуваних подій. На основі документів, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу, спростувати ряд усталених оцінок щодо підготовки і ходу повстання, перекручень, фактичних помилок, що кидають тінь на діяльність повстанців, їх ватажка М. Залізняка та його соратників.

Варто відзначити широку джерельну базу рецензованої монографії. Знання польської мови дало змогу автору використати польські джерела.

Структура книги досить продумана і відповідає основним історіографічним вимогам.

Дослідник дає короткий огляд літератури, показує, які питання і як розроблялися його попередниками.

Автор доводить, що неоднозначний і суперечливий характер має питання про оцінку характеру руху 1768—1769 рр. У науковій, науково-популярній, навчальній, художній літературі побутують три точки зору на цей рух: селянське повстання, селянська війна, гайдамачина. Між наведеними двома першими немає якоїсь різниці. Обидві вони свідчать про високу оцінку так званої «коліїщини» як організованої антифеодалної, національно-визвольної боротьби з певними соціально-політичними, ідеологічними цілями.

Г. Ю. Храбан підкреслює, що з такою оцінкою явно дисонує ще й досі поширена думка, нібито події 1768—1769 рр. були складовою частиною гайдамацького руху, його, так би мовити, апофеозом. Автор вважає неправомірним такий підхід, бо він суперечить диференціації форм класової боротьби селянства за феодалізму.

Гайдамацький рух — це месницька діяльність збіглих селян, які організовувалися в загони і відновлювали своє право на те, що було загарбано феодалами, але становило власність їхніх батьків, дідів і прадідів.

Дослідження відомих істориків І. Л. Бутича, В. В. Грабовецького, К. Г. Гуслисто, В. М. Кулаковського, Ф. П. Шевченка та інших авторів показують особливу поширеність месницьких рухів в Україні в різних її регіонах: на Прикарпатті — опришки, на Поділлі — левенці й дейнеки, на Правобережжі і Лівобережжі — гайдамаки тощо.

Автор, на нашу думку, правомірно підкреслює, що різні форми боротьби мали певне місце і відігравали свою роль у визвольному русі. На початку XVIII ст. шляхта і січова старшина вживали терміни «гайдамаки», «гайдамацьке гультяйство» щодо невеликих загонів утікачів — народних месників. Коли ж у 1734 р. Правобережжя України

охопило селянське повстання, в якому взяли участь осілі маси, польські, а за ними і російські власті називали учасників цього повстання «гайдамаками». З їх погляду, повсталі селяни робили те ж саме, що й гайдамаки («розбійники»): забирали панське майно, знищували документи, карали на смерть шляхту. Згодом гайдамаками називали також учасників повстання 1768—1769 рр., а саме це повстання — «гайдомаччиною», «різнею», «уманською різнею», «коліївщиною» тощо. В монографії показано надто вже виразну відмінність повстання 1768—1769 рр. від гайдомаччини за метою, якої прагнуло досягти повстале селянство, за організаційною структурою повстанського війська та його тактикою.

До речі, Г. Ю. Храбан вважає широко вживаний термін «коліївщина» недоцільним, оскільки він був вимудруваний не самими повстанцями, а уніатськими ксьондзами, які перетворили польське слово «жезь» («різня») на український еквівалент «коліївщина» (від «коло-ти» списом чи ножем). У сприйнятті масового антифеодального, народно-визвольного руху як суто «розбійницької» «різни-коліївщини» відбилися, зрозуміло, жах і ненависть гнобителів перед спалахом народного гніву, бажання всіляко принизити значення подій 1768—1769 рр. для дальшого розвитку визвольної боротьби, спалюючи славні імена ватажків повстання, зобразити їх звичайнісінькими «кровожерливими бандитами», «голоотою», що збунтувалася, «вбивцями» тощо.

В рецензованій монографії зазначається, що поширенню вигадок про «різню-коліївщину», яку нібито вчинили українські селяни, сприяв вихід у світ (1807 р.) «Історії Польщі» Клода Рульєра (в 1768 р. він був співробітником французького посольства в Петербурзі). Домисли щодо «коліївщини» поширювали також польські письменники С. Гошинський у поемі «Канівський замок» (1828 р.), М. Грабовський у повісті «Коліївщина та степи» (1837 р.). Дійсні факти щодо повстання та діяльності його керівників тонуть у вигадках і небелинях, якими насичений двотомний роман М. Чайковського «Вернигора» (1838 р.). Зміст згаданих видань свідчить, що вони написані з позицій польських авторів, оцінки яких зроблені часом з метою захисту політики короля.

Першу історичну розвідку російською мовою про гайдамацький рух і повстання 1768—1769 рр. опублікував у 1845 р. дворянський історик А. О. Скальковський. Хоча він і використав ряд документів з архіву Коша Запорізької Січі, проте в основу свого твору поклав мемуари й концепції шляхти. І народні месники, і учасники повстання для Скальковського були людьми злочинними й жорстокими, які займалися «грабежем і розбоєм». М. Залізняка та І. Гонту він визнав «злочинцями», «честолюбцями» і «властолюбцями», які піднялися на боротьбу зі шляхтою нібито через особисті корисливі інтереси.

Г. Ю. Храбан відзначає, що відомий учений М. О. Максимович (перший ректор Київського університету) в 1845 р. гостро критикував працю Скальковського, назвавши її «казкою» і справедливо зазначив, що в ній дійсність перекручена й перемішана з вигадками. Тоді ж великий український поет Тарас Григорович Шевченко у вірші «Холодний Яр» на адресу цього історика, який паплюжив визвольну боротьбу українського селянства, писав:

Брешеш, людоморе!
За святую правду—волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина.
Не розіб'є живе серце
За свою країну.

У вступі рецензованої праці читач ознайомиться із ставленням автора до публікацій дослідників різних історичних періодів, зокрема П. О. Куліша, Д. Л. Мордовцева, В. Б. Антоновича, О. Я. Єфименко, Я. М. Шульгіна, О. Гермайзе, О. Д. Дмитрева, Ф. Є. Лося, О. І. Барановича, Є. Д. Сташевського, В. О. Маркіної та ін. Г. Ю. Храбан вказує на вагомий здобуток у дослідженні цієї сторінки української історії, солідаризується з К. Г. Гуслистом в оцінці характеру та рушійних сил повстання 1768 р., підкреслюючи, що в ньому брали участь усі експлуатовані верстви населення Правобережної України, а запорізьке козацтво виступило їх природним союзником.

Автор рецензованої монографії вважає, що неправомірно ототожнювати антифеодальний, народно-визвольний рух в Україні в 1768—1769 рр. з гайдамацьким, тобто стихійно-месницьким рухом. На користь такого висновку дослідник приводить суттєві риси діяльності повстанського війська під проводом М. Залізняка, а саме: левна організація підготовки і здійснення повстання; існування більш-менш продуманого плану дій на перспективу; непогана організація структури війська з належним рівнем дисципліни та підпорядкованість усіх його ланок централізованому керівництву; виразна антифеодальна спрямованість дій повстанців; не «розбій», а планомірне встановлення на визволеній території народного самоврядування; боротьба за скасування на українських землях різновиду католицизму — уніатства та відновлення віри батьків і дідів — православ'я; прагнення до здійснення віковичної мрії українського народу — звільнення з-під іноземного панування.

Безсумнівно, з висновком автора можна погодитись. Стихійна, месницька форма боротьби вже не відповідала новим умовам розвитку суспільства. Щоправда, злиття різних форм боротьби у подіях 1768—1769 р., взаємодію повстанців з месниками не слід, на нашу думку, категорично заперечувати. Варто зазначити, що деякі дослідники вживали термін «гайдамаки» як синонім слова повстанці.

В книзі дається характеристика соціально-політичного та економічного становища Правобережної України напередодні селянського повстання. Автор показав, зокрема, що в 60-ті роки швидкими темпами відбувалось покріпачення селян в усіх шести воєводствах, які за умовами Андрусівської угоди 1667 р. залишилися в складі шляхетської Речі Посполитої. Магнати і шляхта непомірно збільшили панщину й інші повинності, зросла відробіткова рента. Для більшості селян закінчилися пільги і вони знову потрапили у феодальну кабалу. Цифровий матеріал, наведений автором, свідчить про кількісне зростання покріпаченого населення.

В монографії звертається увага ще на один спосіб визискування грошей з простого люду — відкриття в кожному селі чи слободі корчми і примусовий продаж горілки селянам.

Посилилися національно-релігійні утиски. Православних українців примусили визнати главенство папи римського. Спроби віруючих захищати православні церкви і монастирі, повернутися від унії до православ'я жорстоко каралися.

До значного посилення соціально-економічного та національно-релігійного гніту призвело утворення на початку 1768 р. Барської конфедерації. Дії загонів конфедератів на Київщині, Поділлі, Волині супроводжувалися катуванням і грабуванням населення, вигнанням православних священників з приходів, руйнуванням їх будинків і церков.

Доведений знущаннями шляхти до відчаю народ піднявся на боротьбу.

В книзі описані перший (друга половина травня — перша половина липня 1768 р.) та другий (липень — грудень 1768 р.) етапи повстання і його закінчення (січень — квітень 1769 р.).

Г. Ю. Храбан висловлює своє переконання про наявність у пов-

станців певного плану дій. Влада шляхти, завдяки цьому, була ліквідована на території близько 35 тис. км².

Спираючись на документи, автор заперечує вигадку про масовий терор з боку повстанців, які в ході боротьби прагнули здобути статус дрібних вільних власників. Звичайно, соціально-економічний та релігійно-національний гніт породжували в народних масах справедливого гніву і жадобу помсти. Але в монографії читач знайде багато фактів, які спростовують твердження про «звірячу жорстокість» повстанців.

У книзі наводиться детальний опис розгортання подій на всіх етапах народно-визвольного повстання, дається характеристика його ватажків. Автор аналізує також ставлення царського уряду Росії до повстання. Повстанці вірили, що цариця Катерина II захистить їх і прийме під своє крило. У праці наголошується, що залізничники намагалися налагоджувати стосунки з російськими царськими військами, вважаючи їх союзниками в боротьбі проти шляхти, уніатів та конфедератів. Так, М. Залізник забезпечував охороною російських офіцерів, які заготовляли продовольство для царської армії. Та сподівання повстанців на підтримку їх справедливої боротьби виявилися марними. Царські вельможі та генерали Воєйков (Київський генерал-губернатор), Рум'янцев, Кречетников, Апраксін беззастережно стали на захист шляхти. Російські війська по-зрадницькому захопили ватажків повстання і придушили селянські виступи.

У висновках автор характеризує рушійні сили повстання, підкреслює його значення та вплив на розгортання національно-визвольної боротьби українського народу, на розвиток міжнародної громадсько-політичної думки.

В монографії читач знайде багато цікавих історичних фактів, висновків, порівнянь.

Книга ілюстрована, в ній є примітки, додатки.

Разом з тим слід сказати, що виданню не завадило б, якби в ньому був вміщений алфавітний покажчик згаданих у монографії праць.

Слід зауважити, що військова сторона повстання висвітлена досить добре, детально викладений його хід, визволення населених пунктів, перебіг тих подій тощо.

На дослідників чекає висвітлення дій повстанців на територіях, які були ними визволені від впливу польської шляхти: чи робилися спроби державотворення та налагодження місцевого самоврядування, як здійснювалось формування органів влади. Автор рецензованої монографії не ставив за мету дослідження цих питань і лише частково торкається їх, виділивши заголовок «Встановлення народоврядування на визволених територіях» (стор. 88—92), звернувши увагу на ліквідацію унії на визволених територіях та встановлення православ'я. Але це — перспектива дальших наукових пошуків.

А. У. КОВАЛЬ (Умань)

В. Т. Пашуто.

РУССКИЕ ИСТОРИКИ-ЭМИГРАНТЫ В ЕВРОПЕ.

ВСТУП. СТАТЬЯ Е. А. МЕЛЬНИКОВОЙ

отв. ред. Б. В. ЛЕВШИН

М.: Наука, 1992.— 400 с. (Российская академия наук. Архив АН).

Ця праця побачила світ майже через десять років по кончині (1983 р.) видатного спеціаліста з історії Давньої Русі, члена-кореспондента В. Т. Пашута. Проте читається вона з величезним інтересом

і захопленням і водночас з відчуттям гіркоти — насамперед, тому, що книжка вийшла принаймні десятьма роками пізніше, ніж їй належало. І тепер, як мені уявляється, до неї слід поставитися як до своєрідної пам'ятки історичної думки минулого, хай і недалекого. Між написанням монографії та її публікацією сплило зовсім небагато років, але то був період спочатку поступової зміни нашого ставлення до емігрантської науки, а згодом — і кардинальної переоцінки (хоча часто поспішної та кон'юнктурної) її спадщини. Саме тому деякі думки В. Т. Пашута в рецензованій книжці часом можуть викликати заперечення.

Однак при всьому тому монографія, що побачила світ в основному завдяки зусиллям учениці й співробітниці вченого О. О. Мельникової, й сьогодні є надзвичайно сучасною та потрібною історикам. Нинішнє повернення із спецфондів праць емігрантських істориків ще не зробило їх доступними. Не всі їх твори збереглися в бібліотеках Росії та країн ближнього зарубіжжя. Це ж саме можна сказати й про праці української наукової еміграції, що залишаються майже невідомими навіть спеціалістам. Тут книжка В. Т. Пашута стане необхідною.

На жаль, видавництво не згадало укладачів видання. Поряд з О. О. Мельниковою, ними були Н. О. Тарасевич-Пашуто й М. К. Шаццillo. Вони доклали багато зусиль, звіряючи текст, складаючи довідковий апарат і спеціальний розділ біобібліографії, систематизуючи й коментуючи листи та ін. Завдяки цьому книжка справляє цілісне враження і, на нашу думку, відповідає своїй назві.

Рецензована книга складається з двох великих частин. У першій вміщено п'ять розділів з не дописаної вченим монографії, присвяченої історії російських зарубіжних установ, а також творчості вчених-емігрантів, які досліджували головним чином історію феодальної Русі та Росії. На мій погляд, це основна й найважливіша частина цього видання. Особливо великий інтерес становить додаток № 1 до цих розділів, в якому подано біобібліографію істориків-емігрантів. В інших додатках вміщено неопубліковану статтю В. С. Пашута «Празький архів П. О. Остроухова», описи одержаних ним архівів зарубіжних істориків, їх спогади й біографії, надіслані автору із зарубіжжя. Друга частина монографії — це листування В. Г. Пашута з вченими-емігрантами і членами їх родин з приводу підготовки монографії про емігрантську історіографію Русі й Росії феодальної доби.

В. Т. Пашуто належав до радянських вчених, вихованих у традиціях класової й партійної науки. Як справедливо зауважується в передмові до книги, він глибоко вірив у ідеали, проголошені партією. Це привело його на шлях боротьби з буржуазною, отже, ворожою ідеологією. Немає жодних підстав сумніватися у щирості намірів вченого, його суворих оцінок праць емігрантів. В. Т. Пашуто був чесним і принциповим дослідником, і його книжка про російських істориків за кордоном ні в якій мірі не була даниною політичній кон'юктурі свого часу.

В передмові тонко й переконливо показано, як «у міру нагромадження архівного матеріалу, проникнення у часом трагічні долі вчених-емігрантів, у міру особистого спілкування з деякими з них поступово змінюється і ставлення самого В. Т. Пашута до обраної теми. У написаних розділах представлена ним картина російської наукової еміграції є незрівняно складнішою та об'єктивнішою, ніж та, що уявлялась йому на початку праці» (с. 5). Дійсно, відчувається наростання поваги автора до зарубіжних істориків, намагання дедалі більше дискутувати з ними і все менше — їх засуджувати.

Поступова еволюція поглядів В. Т. Пашута на російських емігрантських вчених та їх заклади в Європі відчувається вже в I розділі монографії «Російські історики за кордоном. Попередні зауваження». Попри всю політизованість і певну однобічність оцінок вчений

віддає належне працям багатьох істориків, і не лише всесвітньо відомих, як О. Л. Погодін і Г. О. Острогорський, а й більш скромних тружеників, зокрема Є. Ю. Перфецького та Й. Й. Маркова. В цьому розділі відтворено картину сильної та розгалуженої російської медієвістики в еміграції, репрезентованої такими блискучими іменами, як А. В. Флоровський, В. Ф. Мінорський, П. М. Біціль, П. О. Остроухов, Є. Ф. Шмурло, Л. П. Карсавін, П. Б. Струве та багатьма іншими.

У книзі можна зустріти традиційні для радянських дослідників емігрантської науки твердження про її слабкість, малу продуктивність, поступове згасання тощо. Проте вже самий перелік названих у книжці імен видатних істориків за кордоном та їх бібліографія (Додаток І) переконують в іншому. Медієвістичні студії в російському зарубіжжі в 20-і — 40-і роки проводились незмірно інтенсивніше, ніж на залишеній вченими батьківщині, й принесли набагато вагоміші результати. Втім, у цьому немає нічого дивного, коли згадати про багаторазові розгроми, яким піддавалися гуманітарні науки в СРСР, починаючи з 20-х років.

Як мені здається, найбільш сильне враження справляє розділ «Російські історики-емігранти у Празі», особливо § 1 «*Seminarium Kondakovianum*», присвячений вищою мірою плідній діяльності істориків, археологів, мистецтвознавців, філологів, що об'єдналися навколо Семінару, згодом Інституту імені знаменитого історика мистецтва академіка Н. П. Кондакова (установа діяла в 1925—1945 рр.). В. Т. Пашута зміг ґрунтовно вивчити і використати збережений у Чехословаччині архів Семінару й Інституту, дослідити їх видання. Вченому пощастило багато дізнатися від працівників установи — А. В. Флоровського й П. О. Хмирова. Він високо оцінив діяльність Семінару та Інституту ім. Н. П. Кондакова.

Так само цікаві, але менш докладні § 2—5 розділу II, в яких розповідається про інші наукові заклади та установи історичного профілю в Празі: Російський народний університет, Російське історичне товариство, Російський слов'янознавчий інститут та Російський юридичний факультет. Їх історія досі залишалась майже невідомою, а тим часом діяльність їх співробітників була дуже плідною — варто назвати плеяду ушлюблених імен професорів Юридичного факультету: Д. Д. Грім, П. О. Остроухов, С. М. Булгаков, П. Б. Струве, О. О. Кізеветтер. В аналогічному ключі, але не так ґрунтовно і документовано написано III розділ «Російські історики-емігранти в Югославії». Це значною мірою пояснюється тим, що В. Т. Пашутові так і не вдалося одержати відрядження до Белграда. В Югославії ж творили видатні російські історики, чиї праці широко використовуються сучасними вченими: О. Л. Погодін, О. В. Соловйов, В. О. Мошин, Є. В. Спекторський, Г. О. Острогорський.

Якщо перші три розділи книги В. Т. Пашута відведені історії російських наукових установ за рубіжком, то розділ IV «Історія Росії. Загальні проблеми» і V «Давня Русь — оазис соборності» мають суто історіографічний характер. Написані вони начебто з традиційних полемічних і наступальних позицій, взагалі властивих працям радянських дослідників емігрантської науки 60-х — 70-х років, але вигідно відрізняються від більшості з них прагненням вести серйозний диспут з опонентами, аргументованістю критики, солідним обґрунтуванням власних поглядів. Фундовно критикуючи думки прихильників теорії соборності Давньої Русі (М. В. Шахматова, Д. М. Оudinця, Г. В. Вернадського, П. Б. Струве), що є модними і в наш час, історик розмірковує про характер і значення віча на Русі, про роль народу в управлінні державою. Тут же В. Т. Пашута викладає свої погляди на державну структуру Русі доби феодальної роздробленості.

Останній розділ монографії присвячений російським історикам-емігрантам у Європі. На жаль, автор обійшов увагою українську емі-

грантську історіографію. Висловлю здогад, що вчений збирався-таки присвятити їй якусь частину книжки — на це може вказувати присутність праць Н. Полонської-Василенко, С. Томашівського, Д. Чижевського, М. Чубатого, А. Яковліва та інших українських зарубіжних істориків у додатку № 1, де вміщено перелік публікацій емігрантів. Списки творів українських вчених є досить неповними і, ймовірно, мають попередній характер.

Нашим вченим варто було б також розпочати вивчення праць українських істориків-емігрантів у Європі, які працювали багато й плodотворно — досить згадати діяльність Українського вільного університету в Празі. Ця тема залишається недослідженою.

Хочеться спинитися на листуванні В. Т. Пашута з російськими істориками та членами їх родин за кордоном. Листи автора сповнені живого інтересу до емігрантських вчених, містять безліч питань щодо наукових установ, видань і, певна річ, тих або інших істориків, що опинилися за межами батьківщини. Ці листи відбивають процес багатолітньої й напруженої праці вченого над темою. Листи ж зарубіжних істориків до В. Т. Пашута свідчать про бажання допомогти дослідникові, який взявся за нелегку і невдячну в ті роки працю.

На закінчення доводиться пожалкувати з приводу відсутності іменного покажчика, необхідного у працях історіографічного характеру. Певно, далася взнаки тверда позиція видавництва «Наука», що здавна недолюблює науковий апарат у книжках істориків. Хочеться висловити впевненість у тому, що монографію В. Т. Пашута з інтересом і користю для себе прочитають тисячі істориків і не-істориків у Росії та в Україні.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

* * *

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1993 р.

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів	9
Коваль М. В. Доля української культури за «нового порядку» (1941—1944 рр).	11—12
Онопрієнко В. І., Шербань Т. О. Доля національної науки в Україні (кінець XIX ст.—30-ті роки XX ст.)	4—6
Ричка В. М. Про характер соціальних конфліктів у Київській Русі	2—3
Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII — початок XX ст.)	7—8

Маловідомі сторінки історії

Ковалюк В. Р. (Львів). Культурологічні та духовні аспекти «радянизації» Західної України (вересень 1939 р. — червень 1941 р.)	2—3
Розовик Д. Ф. Центральна Рада й українська культура	2—3
Солдатенко В. Ф., Солдатенко І. В. Виступ полуботківців у 1917 р. (Спроба хронікально-документальної реконструкції події)	7—8,9,10
Трубайчук А. Ф. Червона Армія і рейхсвер у 20-ті роки	1

Методологія та методика історичних досліджень

Чишко В. С. Проблеми створення Українського біографічного словника: проект концепції	11—12
--	-------

До 75-річчя Академії наук України

Юрчук В. І. Національний фактор у заснуванні та перші кроки діяльності Академії наук України	11—12
--	-------

225-річчя Коліївщини

Смолій В. А. Про деякі дискусійні питання історії Коліївщини	10
--	----

* * *

Врублевський В. Г. До створення Української Академії наук	1
Дорошко М. С., Колесник В. Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки	9
Карпенко О. Ю. (Івано-Франківськ). Листопадова національно-демократична революція на західноукраїнських землях 1918 р.	1
Нагорна Л. П. Українське питання у союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х	1
Нагорна Л. П., Савельєв В. Л. Сучасні етнічні процеси в контексті конфліктології	9
Санцевич А. В. До питання про концепцію історії України М. І. Яворського	10
Яременко В. І. (Хмельницький). Про історизм поеми «Москалева криниця» (До проблеми історіософії Т. Г. Шевченка)	4—6

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Батюк В. С. (Дрогобич). Українська державність напередодні та в роки визвольної війни 1648—1654 рр. у працях дослідників із західної діаспори	1
Головко О. Б. Київська Русь на сторінках хроніки В. Кадлубка	4—6
Ставицький В. І. Проблема походження літописних оповідей про нашестя Батия на руську землю у 1237—1241 рр.	9

ПОВІДОМЛЕННЯ

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Дмитрієнко М. Ф., Савчук Ю. К. (Вінниця). З історії гербової традиції міст Поділля (XIV—XVIII ст.)	11—12
--	-------

Українці за рубежом

Вівчарик М. М. Українці в світі: східна і західна діаспора	11—12
Віднянський С. В. Заснування та діяльність українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921—1945 рр.)	11—12

Питання історичного краєзнавства

- Колпакова О. В. Український державний університет у Києві (1917—1920 рр.) 7—8
Кузьмінець О. В., Цепенда І. Є. (Івано-Франківськ). Товариство «Рідна школа» в Галичині (20—30-ті рр. XX ст.) 10

* * *

- Антонюк О. В. Деякі питання формування історичної самосвідомості українського народу 11—12
Волков І. М. (Москва). Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років 7—8
Гуржій О. І. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. 4—6
Зайцев О. Ю. (Львів). Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922—1939 рр.) 1
Замлинський В. О., Палієнко М. Г. Журнал «Киевская старина» під царською цензурою 10
Марочко В. І. Про діяльність Міжнародної комісії для розслідування голоду в Україні 1932—1933 рр. 10
Маслов О. О. (смі Шалигине Сумської обл.). Втрати радянського генералітету у боях 1941—1944 рр. в Україні 1
Мірошниченко М. І., Мірошниченко В. І. До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-ті рр. 10
Мовчан О. М. Придушення меншовицької опозиції у профспілковому русі України (1920—1924 рр.) 2—3
Рибак І. В. (Кам'янець-Подільський). Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946—1955 рр.) 11—12
Черніков І. Ф. Про діяльність Комісії для вивчення історії Близького Сходу Всеукраїнської Академії наук (1930—1933 рр.) 9
Чернігівський Г. І. (Кременець). Українські літописи XVII—XVIII ст. у творчій спадщині М. Драгоманова 4—6

Трибуна молодого автора

- Гуменюк А. О. (Кам'янець-Подільський). Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) 10
Писаренко Ю. Г. Князівські лови в традиційній свідомості давньоруського суспільства 7—8
Черкаський А. В. (Одеса). До питання про етносоціальний склад населення півдня України у 20-ті роки XX ст. 11—12

На допомогу викладачу історії

- Алексеев Ю. М., Кравченко Н. М., Павленко Ю. В. Теоретичні засади курсу історії слов'янських народів в українській вищій школі 10
Кудря Т. В. Вивчення теми «Колективізація сільського господарства» на уроці з історії України 1

Історія в особах

- Демченко Т. П. (Чернігів), Курас Г. М. (Шорс). І. Л. Шраг — «славний український діяч» 10
Золотарьов В. А. (Харків), Шаповал Ю. І. В. А. Балицький. На шляху до правди про нього 4—6, 7—8
Рибачук М. Ф., Пашенко В. О. (Полтава). Першоієрарх нової української церкви митрополит Василь Липківський 2—3
Чухліб Т. В. Маловідомий гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684—1689 рр.) 9
Юренко О. П. Левко Борисович Ковалів 1

Портрети істориків минулого

- Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху 7—8
Курас І. Ф., Водотика С. Г. (Херсон). Академік М. Є. Слабченко 11—12

Документи та матеріали

- Горобець В. М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст. 2—3
До історії міжнаціональних процесів в Україні (30-ті роки) 2—3
Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восставлении разных старинных прав Малороссии 7—8, 9
Пункты секретные тайному советнику Федору Наумову 2—3

- Струкевич О. К. Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії 7—8

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Польовий Л. П., Чирко Б. В. Нацменшини в українському селі в умовах колективізації: витоки трагедії 4—6

СПОГАДИ

- Андрусишин Б. І. «Зошити» священика отця Павла (1939—1958 рр.) . . . 1
Олійник П. П. Зошити 1,9

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

- Косик Володимир (Франція, Париж). Про шляхи розвитку церкви в Україні і Росії (XI—XVI ст.) 2—3, 4—6

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Альохін І. А. (Новомосковськ). Фортеця на Самарі 1
Нестуля О. О. (Полтава). Охорона пам'яток України за доби Центральної Ради 10
Хваліна Ю. В. До питання про час і причини руйнування давньокиївських кам'яних споруд 9
Хоменко Т. Є., Федорова Л. Д. Музей історії Києва 2—3

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

- Куриленко В. Є. (с. Свердловка Чернігівської обл.). До локалізації літописного міста Хоробора 1
Савчук В. С. (Дніпропетровськ). До історії виникнення Катеринославського наукового товариства 10

ОБГОВОРЮЄМО, ДИСКУТУЄМО

- Безотосний М. Т. Опір сталінізму в Україні (20—30-ті рр.) 2—3
Греченко В. А. (Харків). До історії внутріпартійної боротьби в Україні у 20-ті роки 9

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

- Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918) 1, 2—3, 4—6, 7—8
Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в Древней Руси 10, 11—12
Пінчук Ю. А. Дослідження про принципи демократичного федералізму 10
Смолій В. А., Ричка В. М. Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654—1764 рр.) очима правознавця 4—6
Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках 4—6, 7—8, 9, 11—12

ОГЛЯДИ

- Жуковський Аркадій (Франція, Париж). Підсумки відзначення тисячолітнього ювілею хрещення Русі—України 1
Лисенко О. Є. Науково-методичні праці з історії СРСР, вип. 1; Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії, вип. 2—3 11—12
Шевченко Ф. П. Т. Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709 2—3

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Варшавчик М. Я., В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич и др. Специальные исторические дисциплины 4—6
Вашенко В. П. (Одеса). Херліхі Патриція. Одеса: історія, 1794—1914 9
Гордієнко Л. М. К. Б. Балабанов. Международная деятельность молодежных организаций Украины: критический анализ опыта, уроки, поиск путей обновления (80-е—начало 90-х годов) 11—12
Гордієнко П. Л. В. К. Баран. Україна після Сталіна: нарис історії. 1953—1985 рр. 9
Гречило А. Б. (Львів). Українська сфрагістика. Анований бібліографічний покажчик 1
Дмитроченко М. Ф. (Харків). Е. Т. Евсеев. Проблемы отношения к труду на селе: уроки застойного периода на Украине 10
Коваль А. У. (Умань). Г. Ю. Храбан. Спалах гніву народного (Антифеодальне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр.) 11—12
Котляр М. Ф. В. Т. Пашуто. Русские историки-эмигранты в Европе 11—12
Кульчицький С. В. А. Жуковский, О. Субтельний. Нариси історії України

Милевич С. В. (Одеса), Раковський М. Ю. (Одеса), Щетников В. П. (Одеса). Історія Отечества: люди, ідеї, рішення	4—6
Мицик Ю. А. (Дніпропетровськ). В. С. Степанков. Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648—1654)	2—3
Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1992 р.)	9
Панченко П. П., Бернацький М. П. (Луганськ). Ю. М. Алексєєв, А. Г. Вертегел, В. М. Даниленко. Історія (Методичні рекомендації для вступників до вузів)	2—3
Пиріг Р. Я. Колективізація і голод в Україні (1929—1933 рр.)	7—8
Пиріг О. А. В. В. Лантух. Становлення і розвиток торгівлі на Україні	10
Савельєв В. Л. Р. Шеффер. Шляхами війни. Політика розділення	1
Сарбей В. Г. Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського	10
Стронський Г. П. (Тернопіль). О. Войнович. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20—30 рр.	4—6
Ступак Л. Ю. Бібліографічна діяльність Державної історичної бібліотеки України	2—3
Федьков І. І. (Миколаїв), Шкварець В. П. (Миколаїв). М. О. Багмет. Молодь і відродження національної самосвідомості	1
ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ	
Панченко П. М. (Дніпропетровськ). Історична наука повинна бути далекою від кон'юнктури і політики	1
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ	
Базилевич В. Д., Язвинська О. М. Республіканська науково-практична конференція «Ринок і проблеми гуманітарної підготовки економічних кадрів у вищій школі»	1
Білак П. І. (Ужгород). Читацька конференція «Українського історичного журналу»	2—3
Ботушанський В. М. (Чернівці). Друга Буковинська історико-краєзнавча конференція «До витоків назви краю «Буковина» (600-річчя першої писемної згадки)»	4—6
Бурдуланюк В. В. (Івано-Франківськ). Міжвузівська науково-теоретична конференція «500-річчя українського козацтва і Галичини»	1
Горовська Н. Ф., Тупайло М. В. Друга наукова конференція «Єврейське населення півдня України: історія і сучасність»	4—6
Давлетов О. Р. (Запоріжжя). Традиційні читання пам'яті академіка Д. І. Яворницького	7—8
Єкельчик С. О. Друга Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми історії національного руху в Україні (до 1917 р.)»	1
Казьмирчук Г. Д., Сілкін А. В., Тарасенко О. О. Республіканська науково-практична конференція «150 років розвитку вітчизняної науки в Київському університеті»	4—6
Литвин М. Р. (Львів). Інавгурація Інституту історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка	9
Мельниченко О. В., Шутів О. Г. Міжвузівська науково-практична конференція «Місце України у світовій історії та особливості вивчення даної проблеми у педагогічному вузі»	9
Михайлик В. Р. Міжнародна наукова конференція «Слов'яни та їх сусіди»	9
Овечкін О. С. (Одеса). Наукова конференція «Основні напрями зовнішньої політики України й Росії: порівняльний аналіз»	4—6
Пащук І. Г. (Рівне). Друга регіональна науково-теоретична конференція «Велика Волинь: минуле і сучасне»	7—8
Раковський М. Ю. (Одеса), Самойлов Ф. О. (Одеса). Науковий симпозіум істориків «Південь України у період світової війни»	9
Санцевич А. В. Зустріч авторів матеріалів до підручника «Історія України» з учителями та учнями Києва	7—8
Соса П. П. (Черкаси). Читацька конференція «Українського історичного журналу»	4—6
Страшко Є. М. (Ніжин). Зустріч заст. головного редактора «Українського історичного журналу». В. М. Рички з викладачами і студентами Ніжинського педінституту	2—3
Стронський Г. П. (Тернопіль). Східна літня школа у Варшаві	1
Юрчук В. І., Яремчук В. Д. Наукова конференція «Українська державність: історія і сучасність»	7—8
Пойда Дмитро Павлович	2—3

* * *

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К 75-летию Академии наук Украины

- Юрчук В. И. Национальный фактор в основании и первые шаги деятельности Академии наук Украины 3

Новый взгляд на проблему

- Коваль М. В. Судьба украинской культуры при «новом порядке» (1941—1944 гг.) 15

Методология и методика исторических исследований

- Чишко В. С. Проблемы создания Украинского биографического словаря: проект концепции 38

СООБЩЕНИЯ

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Дмитриенко М. Ф., Савчук Ю. К. (Винница). Из истории гербовой традиции городов Подолья (XIV—XVIII ст.) 50

Украинцы за рубежом

- Вивчарик М. Н. Украинцы в мире: восточная и западная диаспора 57

- Виднянский С. В. Основание и деятельность Украинского свободного университета — первой украинской высшей школы за границей (1921—1945 гг.). 68

* * *

- Антонюк А. В. Некоторые вопросы формирования исторического самосознания украинского народа 80

Трибуна молодого автора

- Черкасский А. В. (Одесса). К вопросу об этносоциальном составе населения юга Украины в 20-годы XX ст. 87

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

- Курас И. Ф., Водотыка С. Г. (Херсон). Академик М. Е. Слабченко 92

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Яковлев Андрей. Украинско-московские договоры в XVII—XVIII веках (Продолжение) 109

- Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в Древней Руси (Окончание) 124

ОБЗОРЫ

- Лысенко А. Е. Науково-методичні праці з історії СРСР, вип. 1; Шляхи розвитку слов'янських народів: Актуальні проблеми історії, вип. 2—3 138

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ .

- Гордиенко Л. М. К. В. Балабанов. Международная деятельность молодежных организаций Украины: критический анализ опыта, уроки, поиск путей обновления (80-е — начало 90-х годов) 145

- Коваль А. У. (Умань). Г. Ю. Храбан. Спадах гніву народного (антифеодалне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр.) 147

- Котляр Н. Ф. В. Т. Пашуто. Русские историки-эмигранты в Европе 151

* * *

- Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1993 г. 159

CONTENTS

ARTICLES

The 75-Anniversary of Ukrainian Academy of Science

- Yurchuk V. I. National Factor in Foundation and First Steps of Ukrainian Academy of Science 3

Historical Problem in a New Version

- Koval M. V. Destiny of Ukrainian Culture during the «New Order» (1941—1944) 15

Methodology and Methods of Historical Searches

- Chyshko V. S. Problems of Ukrainian Biography Dictionary Creation: Project of Conception 38

REPORTS

From the Investigations in the Field of Special Historical Subjects

- Dmytrijenko M. F., Savchuk Yu. K. (Vinnytsia). From the History of Tradition Emblem of Podillia Towns (XIV—XVIII ct) 50

Ukrainians Abroad

- Vivcharyk M. M. Ukrainians in the World: Western and Eastern Diaspora . 57

- Vidnjansky S. V. ofndaton iand Activity of Ukrainian Free University — the First Ukrainian High School Abroad (1921—1945) 68

- Antonjuk O. V. Some Question of Historical Self-Consiousness Formation of Ukrainian People 80

JOUNG AUTHOR'S TRIBUNE

- Cherkasky A. V. (Odesa). To the Question about the Ethno-Social Structure of South Ukraine Population in the 20-th of the XX ct 87

HISTORIAN PORTRAITS OF THE PAST

- Kuras I. F., Vodotyka S. G. (Kherson). Academician M. Ye. Slabchenko . 92

HISTORICAL HERITAGE

- Yakovliv Andrij. Ukrainian-Moscow Agreements in the XVII—XVIII ct. (Continuation) 109

- Kostomarov N. I. Thoughts about the Federate Onset of Ancient Rus (Ending) 124

REVIEW

- Lysenko O. Ye. Scientific-methodic Works from the History of the USSR, Issue I; Ways of Slavs Peoples Development. Actual Problems of the History, Issue 2—3 138

CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

- Gordijenko L. M. K. V. Balabanov. International Activity of Ukrainian Youth Organizations: Critie Analysis of Experience, the Lessons, the Search of Renovation Ways (80-th — the Beginning of the 90-th) 145

- Kowal A. U. (Uman). G. Yu. Khraban. Flare of People's (Wrath, National-Emanicipatory Rewolt on Right Bank Ukraine in 1768—1769) 147

- Kotljars M. F. V. T. Pashuto. Russian Historians — Emigrants in Europe . . 152

* * *

- The Alphabetical Guide on the Materials, published in 1993 160

НОВІ КНИГИ

- Актуальные вопросы теории, методики и истории публикации исторических документов: Межвуз. сб.— М.: РГГУ, 1992.— 129 с.
- Алексеева Л. М.** История инакомыслия в СССР: Новейш. период.— Вильнюс: М.: Весть, 1992.— 350 с.
- Вербицкая О. М.** Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву: Сер. 40-х — нач. 60-х гг.— М.: Наука, 1992.— 224 с.
- Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Рос. м-ва иностр. дел. Сер. 2, 1815—1830 гг.: Т. 7/15/, янв. 1827—окт. 1828 г.— М.: Наука, 1992.— 783 с.
- Волицька І. В.** Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX — поч. XX ст.— К.: Наук. думка, 1992.— 139 с.
- Держалюк М.** Угорські демократи проти тоталітаризму, 20—30 рр.— К.: Либідь, 1993.— 224 с.
- Европейский альманах: История. Традиции. Культура. 1992.— М.: Наука, 1992.— 190 с.
- Єврейське населення півдня України: історія і сучасність: Тези до наук. конф., 19—20 листоп. 1992 р.— Запоріжжя: Б. в., 1992.— 125 с.
- Євтушок М. М., Мех В. Я.** Старокостянтинів: Іст.-краєзнав. нарис.— Хмельницький: Ред.-вид. відділ обл. упр. по пресі, 1992.— 80 с.
- Зеркало истории: Двадцать лет кружку истории древности и средневековья: Сб. ст.— М.: РГГУ, 1992.— 143 с.
- Зырянов П. М.** Петр Столыпин: Полит. портр.— М.: Высш. шк., 1992.— 159 с.
- История и археология Слободской Украины: Тез. докл. и сообщ. Всеукр. конф., посвящ. 90-летию XII Археолог. съезда.— Х.: Б. в., 1992.— 231 с.
- Історія адвокатури України.— К.: Либідь, 1992.— 119 с.
- Кокорцов В. Н.** Из моего прошлого: Воспоминания 1903—1919 гг.— М.: Наука, 1992. Кн. 1. 446 с. Кн. 2. 457 с.
- Коржихина Т. П.** История государственных учреждений СССР: Материалы к источниковед. и историографии /1917—1990/.— М.: РГГУ, 1992.— 236 с.
- Коржихина Т. П.** Общественные организации в СССР: Материалы к источниковед. и историографии.— М.: РГГУ, 1992.— 179 с.
- КПСС вне закона?!: Конституцион. суд в Москве: Вып. I.— М.: Байкальск. Академия, 1992.— 186 с.
- Кутайсов В. А.** Керкинитиды.— Симферополь: Таврия, 1992.— 193 с.
- Народная память о казачестве.— Запорожье: СП «Интербук», 1991.— 174 с.
- Несостоявшийся юбилей: Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия?— М.: Терра, 1992.— 560 с.
- Озерлаг: как это было: Сб.— Иркутск: Вост.-Сиб. кн. изд-во, 1992.— 463 с.
- Олех Г. Л.** Поворот, которого не было: Борьба за внутрипарт. демократию, 1919—1924 гг.— Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1992.— 198 с.
- Проблемы хронологии сарматской культуры: Сб.— Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1992.— 159 с.
- Рогов В. А.** Уголовные наказания и репрессии в России /середина XV — середина XVII вв./— М.: АО «Росвузнаука»: Изд-во ВЗПИ, 1992.— 94 с.
- Сапилов Е. В.** Третья Государственная Дума /1907—1912 гг./: Из зап. депутата.— М.: Ин-т экономики РАН, 1992.— 52 с.
- Семенкова Т. Г., Семенов А. В.** Денежные реформы в России в XIX веке.— СПб.: Марафон, 1992.— 144 с.
- Сидоренко О. Ф.** Українські землі у міжнародній торгівлі /IX—сер. XVII ст./— К.: Наук. думка, 1992.— 229 с.
- Скифы: Хрестоматия.— М.: Высш. шк., 1992.— 304 с.
- Соловьев С. М.** Сочинения: В 18 кн. Кн. 8 История России с древнейших времен. Т. 15—16.— М.: Мысль, 1993.— 639 с.
- Сторінки історії України: XX ст.: Посібн. для вчителя.— К.: Освіта.— 1992.— 335 с.
- Стрекопытов С. П.** Государственное руководство наукой в СССР (1936—1958 гг.).— М.: РГГУ, 1992.— 92 с.
- Україна багатопартійна: Прогр. документи нових партій.— К.: МП «Пам'ятки України», 1991.— 192 с.
- Уроки реформы 1965 года.— М.: Ин-т экономики РАН, 1992.— 150 с.
- Человек и историческая эпоха: Сб.— Тюмень: Гос. ун-т, 1992.— 93 с.

До патріотів України, ентузіастів історичної науки

Скрутні матеріальні умови, у яких опинилася преса України, не минули, на жаль, і «Український історичний журнал». І нині існування єдиного історичного журналу незалежної України під загрозою. Редакція звертається до людей бізнесу, які цікавляться історією і не байдужі до духовних джерел українського народу, з проханням стати спонсорами нашого часопису. Прізвища спонсорів вміщуватимуться на його титульній сторінці. «УІЖ», який розповсюджується у більш як 40 країнах ближнього та далекого зарубіжжя, може вміщувати рекламні оголошення. Отже, розраховуємо на своїх друзів. Підтримайте

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!